

ԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1905

№ 3

ԽԱՅԻՍ

Թ Ի Է Լ Ի Ս

ԱԶԴ

Մինչև ամսագրի իրաւունք ստանալը մեր բաժանորդներից շատերը նորոգել էին բաժանորդագրութիւնը հին հաշուով՝ ուղարկելով խմբագրութեան 6-ական ռուբլի: Հարկաւոր ենք համարում յիշեցնել այդպիսիներին, որ անմիջապէս լրացնելու են բաժնէզինը, **ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՎ ՊԱԿԱՍՈՐԴ Զ ՌՈՒԲԼԻՆ:** Ոմանք արտասահմանից ուղարկել են մեզ 6 ռուբլի բաժնէզին, այդպիսիներին և առհասարակ արտասահմանից բաժանորդ գրուողներին միանգամ ընդ միշտ յայտնում ենք, որ «Լոււալի» բաժանորդավճարն այնտեղ արժէ **27 ֆրանք:**

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը ոչ մի չք սպուշու յօդուած չի վերադարձնում. ցանկացողները յէս ստանալ՝ կամ պիտի ինքնէն յիմեն յէս ստանալու եւ կամ ուղարկեն փոստի ծախքը:
2. Խմբագրութիւնը իրաւունք ունի հարկաւոր դեպքում փոփոխել կամ կրճատել յայտնուած յօդուածները:
3. Խմբագրութեան ուղարկած յօդուածները պիտի չեն զրուած մահուր, պարզ եւ մի երեսի վերայ. մանաւանդ պարզ պիտի չեն յատուկ անուններն ու օտարազգի բաները:
4. Խմբագրութիւնը իրաւունք ունի բոլոր յօդուածները ենթարկել իւր ուղղագրութեան:
5. Թարգմանական յօդուածների հետ միշտ պիտի չեն ուղարկել եւ քննգիրը, առանց որի ոչ մի քարգմանութիւն չի կարող սպուշու:
6. Խմբագրութեան զանազան հարցերով դիմողները պարտաւոր են ուղարկել պատասխանի համար նամակադրոշմ:
7. Հասցի փոխելու համար պիտի չեն ուղարկել 50 կոպէկ դրամով կամ նամակադրոշմով:
8. «Լոււալի» որեւէ համար չի ստանալու դեպքում պիտի չեն յայտնել խմբագրութեան առանձին նամակով մի ամսուայ ընթացքում, որպէս զի կարողանանք պատշաճաւոր դիմումն անել փոստային վարչութեան:

ԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՐՈՂԻ Դ ՏԱՐԻ

1905

№ 3

ՄԱՅԻՍ

ԹԻՖԼԻՍ 1905

Տպարան Ա. Բուրաբեկյանի. № 21.

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 10 го Мая 1905 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I	Հայ ազգի իղձերը. Գ. ԵՆԳԻՐԱՐԵԱՆ	5
II	Պատուի համար. դրամա. ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԷ.	13
III	Տուր ձեռք, եղբայր. Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ	31
IV	Խալամ. պատմուածք մի չերբեզուհու. տաճկ. Թարգմ. ԴՐ. ԵՂԻԿԵԱՆ	32
V	Մօր յիշատակը. ՊԱՏՐԻԿ	44
VI	Մատերիալիզմ եւ իդէալիզմ. ԴՐ. Մ. ՂԱԶԱ- ՐԵԱՆ	
VII	Հոգեկան վարակումն եւ նորա նշանակութիւնը. ըժշպտ. ԿԱՐ. ԱՂԱԶԱՆԵԱՆՅ	68
VIII	Յաւիտենութիւն. ՅՈՎՀ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ	82
IX	Ամուսնութիւնը ծապոնհայում. ըստ Հեսսէ վար- տէգի. ՏԻՐ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ	83
X	Բէհայիներ կամ Բաբիզմ. ԱՏՐՊԵՏ.	89
XI	Գարուն. ԿԱՅԺ	97
XII	Այսպէս է մարդը. օր. ԳԵՂԵՑԻԿ ԽԱՍԲԷ- ԿԵԱՆՅ	98
XIII	Մատթէոս կաթողիկոսի թուղթը Ն. Կ. Բ. Մի- խայիլ Նիկողայեւիչին Տէր Գաբրիէլ Պատկա- նեանի մասին. Ն. ՇԱՀԱԶԻՉ	102
XIV	Զրպարտութիւն * *	105
XV	ՄԵՐ ԹՂԹԱԿԻՅՆԵՐԸ Նամակ Փարիզից. Ն. ՅԱՐՈՅ	107
XVI	ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ Մի համեստ կարծիք. Արիստակէս եպս. Հայ- աստանեայց եկեղեցու պատկերայարգութիւ- նը. մ. ա. ՄԱԽԼԱՍ.— Բարդ. եպս. Գէոր- գեան. Վաղարշապատը եւ ս. Էջմիածինը ի- րենց սկզբնական տեղումն են. ԸՆԹԵՐՑՈՂ.— Իմ պատասխանը պ. Գ. Ննգիւարեանին. Յ. ԴԱՂԲԱՇԵԱՆ.— Ստացուած գրքեր:	111
XVII	ՄԱՐԴՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ Մեծ գրողը եւ փոքրիկ որդին.— Նոր պարբե- րական հրատարակութիւններ.— Օտար գրա- կանութիւնից:	133
XVIII	ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ Հայոց թատրոն. * * — Գիտական նորութիւն- ներ. ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆՅ.	139

XIX ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Կովկասեան նոր փոխարքայի ժամանումը:— Ռուսիայի ներքին քաղաքականութեան յեղաշրջումը. որս մտքի այժմեան արտայայտութիւնը. մամուլի արդի լեզուն. գեղեցիկ գրականութիւն. „СВѢТЪ“ եւ „Русскій вѣстникъ“ առաջ եւ այժմ. վերջնիս կարծիքը ներկայ դրութեան մասին. որս քիւրդերատիայի պահանջը. խօսքից գործ անցնելու անհրաժեշտութիւնը. որս ազատամիտ կուսակցութեան պահանջները. հսկատակ ազգերի պահանջների չափաւորութիւնը. հսկատակ ազգերի հաւատարմութեան զգացումները. Կովկաս խառնակութիւնները շարունակում են. Բազուի վիճակը. սեն. Կուզմիսկու քննութիւնը—կոտորածների պատճառների եւ այլ հաստատութիւնների վերաբերմամբ. Թիֆլիսի գաւառի խոռվութեանց սոսկալի միջնադէպը. Կովկասեան նոր փոխարքան որպէս միակ յոյս արդի դրութեան. տեղեկութիւններ նորա ապագայ գործունէութեան մասին. ժողովրդական ներկայացուցիչների ապագայ համագումարի ծրագիրը. կրօնական ներկայացուցիչների մասնակցութիւնն այդ ժողովին. հրովարտակ հաւատի համբերողութեան մասին. վերացումն հալածանքի կրօնափոխութեան դէմ. Ինչ ունի Էջմիածինը անելու այդ մասին. Թիֆլիսի ներկայացուցիչները Պ. Բուրզում. նոցա ներկայանալը Կովկասի փոխարքային եւ ներքին գործերի նախարարին. որս հրապարակախօս Ա. Մովիկովի նամակը Բազուի նահանգապետ իշխ. Մակաշիձէին եւ վերջնիս դատի կանչելը նորան. ծնողական ժողով Թիֆլիզում. Հայոց համագումար ժողովը. Հայոց պետիցիայի վերջնական խմբագրութիւնը: Մեր վրացի եղբայրներին:

XX	ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆՆԵՐ	143
XXI	ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:	166
XXII	ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ: Գրքերի ընտրութիւնը. Չարլս Ռիչարդսոնի. Թարգմ. ՊԱՏՐԻԿ.	167
		49—80

ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԻՂԱԵՐԸ

Չափազանց չեն հայ ազգի իղձերը, որոց իրագործումը դարերի ընթացքում այս բազմաչարչար ժողովուրդը սպասում է:

Հինգ, վեց հարիւր տարի հայը տառապում է քրիստոնեայ լինելու պատճառով և սակայն ձեռք չէ բաշում իւր կրօնից, որ այնքան աղէտալի օրերի պատճառ է դառել նրա համար: Կրօնը հայի համար դառել է ազգայնութեան տարր, որպէս լեզուն և ցեղային միւս առանձնայատկութիւնները: Իւր ազգային եկեղեցին և լեզուն պահելու և իւր հոգեկան ընդունակութիւնները ազատ զարգացնելու ամենատարրական իրաւունքներ է խնդրել հայը դարերի ընթացքում, որպէս և կեանքի ու ստացուածքի ապահովութեան պայմաններ:

Այսօր էլ հայի գլխաւոր պահանջները պտտւում են վերոյիշեալ ամենաչնչին իղձերի շուրջը:

Գիտէ՞ն արդեօք հայի բանասարկու թշնամիները, որ ծայրայեղ համարուած հայ տարրերը և կուսակցութիւններն անգամ իրենց ծրագիրների մէջ երբէք չեն ունեցել հայկական անկախութեան խնդիր՝ նոյն իսկ թիւրքահայաստանի վերաբերմամբ: Այս այսպէս լինելով հանգերձ սակայն մենք ենթարկուել ենք անարդար հալածանքի հէնց նրանց կողմից, որոնց մենք բնական դաշնակից ենք համարել և բարեկամ և իրօք բարեկամ էլ եղել ենք:

Իսկապէս ասած Հայկական գաւառների բեֆօրմների հարցը և հայութեան կուլտուրական զարգացման

յոյսերը մեր ազգի մէջ սկսուել են արծարծուել աւելի ուժեղ կերպով Ռուսաստանի անմիջական ազդեցութեան տակ և Ռուսաց տէրութեան աջակցութեամբ: Երբոր Մեծն Պետրոսը հանճարեղ հեռատեսութեամբ ծրագրեց Ռուսիայի ապագայ գերը մերձակայ Արևելքում՝ նա իւր թափանցիկ մարդարէական նրբամտութեամբ էլ հասկացաւ հայ տարրի անհրաժեշտ կարևորութիւնը իւր նպատակների իրագործման համար: Եթէ վերջին տարիների մեր կարճամիտ թշնամիները մի փոքր պատմական գիտութիւն ունենային՝ նրանք, նոյն իսկ Ռուսաստանի էական շահերին հակառակ, չէին խախտիլ Ռուսիայի աւանդական քաղաքականութիւնը և կողմնակի պատճառ չէին դառնալ ոչ հայկական կոտորածների և ոչ էլ իրենց բնական թշնամիների զօրեղանալուն: Մեր ասածները պատմական փաստեր են, որոնք ծանօթ պիտի լինին ամեն մի գրագէտ Կովկասցու:

Այս կողմից վերին աստիճանի հետաքրքրական և հարուստ գիրք է 1898 թուին Պետերբուրգ հրատարակուած պ. Կ. Եզեանի մեծաշան աշխատութիւնը, որ «Сношение Петра Великаго съ армянскимъ народомъ» վերնագիրն է կրում: Այս ճշմարտապատում գիրքը աւելի մեծ ծառայութիւն կարող է մատուցանել Ռուսաստանի իսկական շահերին, քան նոյն Ռուսաստանի անունից գործող անթիւ և անհամար Վելիչկոյանման կարճամիտ հայրենասէրներ, որպէս և շատ մեծ գործ է կատարել այս գիրքը յօգուտ հայութեան, քան թէ նոյն Եզեանի թշնամի բազմութիւ սուտ հայ ազգասէրների: Այս գիրքը գալիս է վաւերացութեամբ ապացուցանելու, որ հայկական խնդիրը իւր նոյն իսկ ներկայ դրութեամբ ստեղծուած է և հրապարակ հանուած Ռուսաստանի նախաձեռնութեամբ դեռ հարիւրաւոր տարիներ առաջ և որ ոչ մի ծայրայեղ հայ յեղափոխական կոմիտեա կամ կազմակերպութիւն իւր վերջնական ձգտումներով ու նպատակներով չէ կարող նոյն իսկ հեռաւոր հասկացողու-

Թիւն ունենալ այն բազմաւորութեան մասին, ինչ որ հայ ժողովրդին խոստանում էին Ռուսաստանի թագաւորներինց հանճարեղները: Այո, հարիւրաւոր տարիներ առաջ Ռուսաստանը աւելի լաւ էր հասկանում իւր էական շահերը մօտաւոր արեւելքում և աւելի լաւ էր ճանաչում իւր բարեկամներին և թշնամիներին, քան թէ Կատկովներին, Վելիչկոններին և Սուվորիններին Ռուսաստանը: Բայց դառնանք պատմութեանը:

Մեր օրերում սակայն պատմութեան դիմողները շատ քիչ են, որովհետև մտածողութեամբ և դատողութեամբ ապրողները առհասարակ քիչ են, իսկ ընդհանր կրքերով և ժամանակաւոր շահերով ապրողները շատ: Սակայն ազգերի կեանքը կապուած է պատմութեան հետ, իսկ անհատներինը օրերի և տարիների հետ: Եւ երբոր մարդիկ համարձակութիւն ունին դատելու մի ազգի վիճակի մասին և վճռելու ազգային խնդիրներ, նրանք պարտաւոր են թերթելու պատմութեան էջերը և ոչ թէ ղեկավարուն իրենց տեսածով ու լսածով:

Արդէն վերև յիշեցինք հարեանցօրէն, որ Կովկասեան երկրում Ռուսաստանը և հայութիւնը բնական դաշնակիցներ են: Պատմական իրողութիւնն և պատմութիւնը չեն կարող յեղաշրջել ոչ Ռուսաստանի իսկական շահերի թշնամի ռուս մարդիկ, նոյն իսկ եթէ նրանք լինեն բարձրաստիճան, բայց կարճամիտ չինովներ, և ոչ հայութեան թշնամի հայեր, եթէ նրանք լինեն նոյն իսկ հայ ազգասէրի եարլիկով զարդարուած:

Իսկ պատմութիւնը չէ կարելի հաշուել տասնեակ տարիներով և ազգերի յարաբերութեան խնդիրը քննելիս 15—20 տարուայ դէպքերը պատմութեան անիւր իսպառ շուռ տալու նշանակութիւն չպիտի ունենան: Եթէ վերջին 15—20 տարուայ ընթացքում ռուս կարճամիտ չինովիկների և հայութեան գաղտնի թշնամիների շնորհիւ Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը թէ

իւր իսկական շահերի նկատմամբ և թէ հայ ժողովրդի վերաբերութեամբ երկու կողմերի համար էլ ցաւալի և կորստաբեր ընթացք ստացաւ, այդ դեռ չի նշանակում, որ պատմութիւնը իւր իսկական դերով հանդէս չէ գալու և չէ լուսաբանելու Ռուսաստանի և հայութեան փոխադարձ յարաբերութեանց իսկական կոչումը:

Իսկ պատմութիւնը ահա թէ ինչ է ասում. քրիստոնեայ Հայերը և Վրացիները ոչ միայն իրենց փրկութեան յոյսը Ռուսաստանի վերայ ունէին դարբնով առաջ, այլ և նոքա իրենց արիւնով են նպաստել ռուսների Կովկաս մտնելուն: Երբոր Պետրոս մեծը Դերբէնդի իւր արշաւանքից յետոյ չկարողացաւ հաստատուել Կովկասեան ափերում և հեռացաւ երկրից, Թիֆլիզի այն ժամանակուայ առաջնորդ Փարվազեանց արքեպիսկոպոսը 1722 թուի դեկտեմբերի 12-ին ահա թէ ինչ է գրում Ռուսաստանում եղած Մինաս վարդապետին.

«Մենք 2 ամիս սպասում էինք կայսեր Գանձակում Քրիստոսի Երուսաղէմ մտնելուն պէս, բայց յետոյ իմացանք, որ թագաւորը վերադարձել է, իսկ բոլոր քրիստոնեաները խիստ ցաւեցին ու լացով ցրուեցին և դարձան իրանց տները, իսկ մենք Վախտանգի հետ միասին գնացինք Վրաստան, ուր տեսանք Վախտանգի ու Կայսեր դեսպանի մեզ ուղղած նամակները, որի մասին իմանալով անհաւատները՝ տարածեցին, թէ մենք արդէն ընդունել ենք կայսեր հպատակութիւնը. իսկ մենք մնացինք թիւրքերի, պարսիկների և լէզգիների մէջ ինչպէս մի խախուտ նաւ ծովի վերայ, չունենալով ոչ մի յոյս, բացի Աստծուց և կայսրից: Յանուն Աստուծոյ և քրիստոնէութեան խնդրում եմ քեզ, աշխատիր, որ կայսերական զօրքերը չտապեն Շամախի և հէնց որ կիմանանք այդ, մեր հարիւրազար հայ ժողովրդով կղիմաւորենք եւ զինուած պատրաստ կլինինք»¹⁾

¹⁾ Այս և յետագայ քաղուածները արել ենք Әзовъ. Сводъ Петра вел. съ Арм. нар. գրքից:

Մի փոքր յետոյ նոյն Պետրոս Մեծը գրում է.
«և ամենահաստատ կերպով յուսադրել հայ ժողովուրդը մեր կայսերական ողորմածութեամբ և յայտնել նրանց, թէ մենք համաձայն նոցա խնդրի մեր հովանաւորութեան տակ առնել և անհաւատների լծից ազատել պատրաստ ենք և տրամադիր»:

Յայտնի է նոյնպէս, որ ռուսները մեր երկիրը դեռ չտիրապետած ժամանակ Հայոց թէ ժողովուրդը և թէ հոգևորականութիւնը ամեն կերպ ձգտում էին դիւրացնելու Ռուսաստանի արշաւանքները և նպաստում, իսկ մեր Սիմէօն մեծագործ կաթողիկոսը շարագրեց և Կովկասի բոլոր հայ եկեղեցիներում մտցրեց Ռուսաստանի յաջողութեան և ռուսաց կայսերական տան համար մաղթանք այն ժամանակ, երբ մեր երկիրը դեռ պարսից տիրապետութեան տակ էր: Յովսէփ Արզութեանի ծառայութիւնները եկատերինէ մեծի ժամանակ ոչ միայն բազմաթիւ բարձրագոյն հրովարտականքի են արժանացել, այլ և Մեծն եկատերինէն Պատեմկենի ծրագրով աւելի օգտաւէտ էր համարում Ռուսաստանի Բարձրագոյն շահերի համար նորա հովանաւորութեան տակ հայկական ինքնուրոյն մի իշխանութիւն ստեղծել, որի կազմակերպութեան ծրագիրն 1786 թուին Պետերբուրգ գրուեց, իսկ 1789 թուին հաղորդուեցաւ Էջմիածին, բայց անկատար մնաց (տես «Դիւան Հայոց պատմութեան» գիրք Դ. յաւելումաժ Ա) անշուշտ կայսրուհու մահուան պատճառով:

Վրաստանի միացման ժամանակ 1801 թուի սեպտեմբերի 12-ին Պօղոս կայսեր մի լեւկերիպտը կայնոր երկրի կառավարութեան համար, ուր հայերի մասին ասուած է. «Ձեր առանձին ուշադրութեանն եմ առաջարկում գրաւելու Հայ ազգը ամեն կերպ փաղաքելով նոցա, այս նպատակով բարեհաճում ենք, որ դուք կարելոյն չափ հովանաւորէք Էջմիածնի—Արարատեան Մայր Ա-

թուր և այդ եկեղեցու պետի հետ բարեկամական յարաբերութիւններ պահպանէք»:

Յետագայ բոլոր պատերազմների ժամանակ հայերի կատարած դերը յօգուտ Ռուսաստանի այնքան նշանաւոր է, որ ոչ մի ժամանակաւոր անարդարութիւն չի կարող պատմութիւնից ջնջել հայի մատուցած անթիւ ծառայութիւնները:

Այո, պատմութիւնը վերջապէս իւր գործը պիտի կատարէ:

Նոյն իսկ Պասկեվիչը, որ առանձին սէր չէր զգում դէպի հայերը, ահա թէ ինչ է գրում Ադրիանապօլսի դաշնադրութիւնը կապելուց յետոյ 1829 թ. հոկտ. 10-ի իւր ամենահպատակօրէն զեկուցման մէջ առ Նիկողայոս Ա. կայսր. «Այս հեռաւոր աշխարհներում, ուր քրիստոնէութիւնը երկար դարեր ճնշուած էր անարդար լծի տակ, Ձեր մեծութեան զօրքը չէր վախենում թշնամու գործողութիւններից հայերի և յոյների շնորհիւ: Բայագլիտում 2000 հայ կուում էին մեր զինուորների շարքում. Ղարսում հայերից կազմուած էր մի բատալիօն և ժինչև 800 այրուծի հայերից պահպանում էին սահմանը արշաւանքների դէմ: Արժանացրէք, ամենողորմած թագաւոր, Ձեր ողորմած ուշադրութեան այս զփաղղ զոհերը և մի թողնէք, որ օսմանցիների կամայականութիւնը վրէժխնդիր լինի նոցա այն անձնուիրութեան համար, որ նոքա ցոյց տուին Ռուսիային»:

Ներսէս հինգերորդ Աշտարակեցու անձնուիրութիւնը դէպի Ռուսիան և նորա գործերը պատմական անհերքելի փաստեր են, որոց նշանակութիւնը կովկասի տիրապետութեան պատմութեան մէջ ահագին է և անվիճելի:

Վերջին Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ կատարուած իրողութիւններն այնքան մօտ ժամանակուայ անցքեր են, որ բոլորին էլ յայտնի են և մենք աւելորդ ենք համարում կրկնել այստեղ: Այս պա-

տերազմի վերջանալու ժամանակ էր, որ ազատարար Ա. Բ. կայսեր անմիջական նախաձեռնութեամբ ծնունդ առաւ հայկական խնդիրը և Թուրքիայի հայաբնակ գաւառների մէջ բէֆօրմներ մտցնելու կարեւորութիւնը եւրոպական քաղաքագիտութեան և միջազգային խնդիրների շարքն անցաւ Ս. Ստեփանոյի գաշնադրութեան 19 յօդուածն էր, որ պահանջում էր Թուրքիայից բէֆօրմներ մտցնել այդ գաւառներում, իսկ Բերլինի գաշնագիրը այդ յօդուածը վերափոխեց 61-րդ յօդուածի:

Ահա այսպէս ծագեց հայկական խնդիրը և ներկայ հայ յեղափոխական տարրերը աւելի չեն պահանջում, քան ինչ որ պահանջել է Ռուսաստանի դիպլոմատիան դարերի ընթացքում, ծրագրել է և խոստացել հայերին:

Ներկայ հանգամանքները ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ Ռուսաստանի նախկին քաղաքագիտութիւնը աւելի ուղիղ ճանապարհի վրայ էր և որ իւր աւանդական քաղաքականութիւնից շեղուելը շատ վտանգաւոր և վնասակար եղաւ Ռուսաստանի շահերի համար մօտակայ Արևելքում, ուր գերմանական ազդեցութիւնը զօրեղացաւ և փոխարինեց Ռուսաստանի պատմական դերին:

Այժմ մեր առաջ նորից կանգնած է Ռուսաստանի յարաբերութեան խնդիրը դէպի Կովկասի ազդութիւնները, որոնցից ամեն մէկը իւր ցանկութիւնները և իւր իղձերն է արտայայտում: Ահա թէ ինչու մի այսպիսի ժամանակ մենք կարեւոր համարեցինք մի կարճ ակնարկ ձգել պատմութեան վրայ: Շեշտենք մի անգամ ևս, որ անցեալն է ծնում ներկան ու ապագան: Անցեալի ուղիղ հասկացողութիւնը ղեկավար պիտի լինի ներկայի խնդիրները լուծելու համար: Իսկ անցեալն այն է, որ հայը Ռուսաստանի բնական և անձնուէր բարեկամն է եղել և պատմաբանօրէն այլապէս էլ չէր կարող, յայտնի քաղաքական և աշխարհագրական փակտօրների շնորհիւ: Ժամանակ է ուրեմն, որ Ռուսաստանի պետական

անձինք փսքր ինչ աւելի գնահատեն պատմութիւնը և հայ ժողովուրդն էլ լուրջ կերպով հասկանայ, որ ընդհանուր Ռուսաստանի բարօրութիւնից է կախուած կովկասեան հայութեան բաղդաւորութիւնը և այսօր էլ հայը նոյն անձնութեամբ միացած է Ռուսիայի պատմութեան և ապագայի հետ, որպէս հարիւրաւոր տարիներ առաջ:

Իսկ հայի պահանջները այնքան տարրական են, այնքան իրաւացի, որ միմիայն վերջին տաս—քսան տարուայ բիւրոկրատիայի միանգամայն անհայրենասիրական ուղղութեան շնորհիւ էր, որ այդ ցանկութիւնները խեղդուեցին: Ինչ է խնդրում այսօր հայը, որի համար այնքան անմեղ զոհեր է տուել և տալիս: Հայը խնդրում է. — Հայաստանեայց եկեղեցու կատարեալ և նոյն իսկ բոլոր ոչ բրիտանեայ գողող աշխարհականներից ճանաչուած ինքնուրոյնութիւն, որ վերջին ժամանակներումն է միայն խախտուել, եկեղեցական կալուածների սեփականութեան վերադարձը, հայոց նախկին դպրոցների բացումը 1871 թուականի կանոնադրութեամբ, արդար վերաբերմունք դէպի հայ գիւղացու տնտեսական պահանջները, իսկ թիւրքահայերի նկատմամբ ցանկանում է իրագործուած տեսնել Ռուսաստանի աւանդական քաղաքականութեան լաւագոյն և լայն ծրագիրները, որոնք ամփոփուած են Սանստէֆանոյի 19-րդ և Բերլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդուածներում: Հայը մօտաւոր Ասիայի միակ ազգն է, որ Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ իբրեւ ինքնավար ժողովուրդ մեծապէս կնպաստէ Եւրոպական կուլտուրայի տարածման մօտաւոր արեւելքում, որ և Ռուսիայի կոչումն է եղել միշտ: Այս է պատմական ճշմարտութիւնը:

ԳԱՐ. ԵՆԳԻՐԱՐԵԱՆ

ՊԱՏՈՒԻ ՀԱՄԱՐ

ԴՐԱՄԱ ՉՈՐՍ ԱՐԱՐՈՒԱԾՈՎ

ԱՐԱՐՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

Նոյն տեսարանը, երեկոյ է։ Վարագոյրը ըարձրանալիս բեմում տիրում է կիսախաւար։ Բոլոր դռները ծածկուած են, միայն նախասենեակի դռների մի թեւը բաց է։ Այնտեղից լուսոյ մի շերտ, թեք գծով անցնելով բեմով, ընկել է դաշնամուրի վրայ, որի քով Մարգարիտը նստած նուագում է ինչ-որ թախծալի եղանակ։ Նրա ամբողջ մարմինը մթնումն է, միայն գլուխն է երեւում լուսոյ շերտի մէջ։

Մի առ ժամանակ բեմի վրայ, բացի Մարգարիտից, ոչ ոք չըկայ։ Հեռու լսում է էլէքտրական զանգակի հնչիւն։ Սեղանատան դռներից դուրս է գալիս Զարուհին եւ անցնում է օրիորդների սենեակները։

ՏԵՍԻՆ I.

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԵՒ ԲԱԳՐԱՏ:

ԲԱԳՐԱՏ. (Դուրս է գալիս ծախ կողմի դռներից ֆռակով եւ կրծքին տեխնոլոգական ձեւաւորանի նշան, փողկապը կապելով)։ Միշտ մի և նոյն տխուր եղանակը օրուայ մի և նոյն միջոցին։

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Նուագելով) Ասում են, ժամերն իրանց տրամադրութիւնն ունին։ Երեկոներն ես տխրում եմ ու յուզուում և միշտ այս եղանակը յիշում։

ԲԱԳՐԱՏ. Եւ նուագում ես պօէտիքական մթութեան

մէջ որպէս իդէալական սիրահար: Բայց ինձ ներքի, ես ատում եմ խաւարը: (Շուռ է տալիս սեղանատան դռների մօտ էլէքտրական թելի կոծակը):

Առաստաղից քաշ արած ջահը տարածում է սլայծառ լոյս:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Բաւական է: (Դադարում է նուագել եւ դաշնամուրի կափարիչը ցած գցում: Նկատում է Բագրատի պատրաստութիւնը): Այդ ուր ես պատրաստուում:

ԲԱԳՐԱՏ. (Կանգնելով հայելու առջեւ, որ փողկապն ուղղի): Տեխնօլոգների երեկոյթը: Գնա, հագնուիր, քեզ էլ տանեմ: Ռօզալիան պատրաստում է: Դու այնտեղ կը տեսնես տեղական ինտելիգենցիայի ընտիր մասը:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ինչո՞ւ ընտիր:

ԲԱԳՐԱՏ. Երեկոյթում միայն ինժեներներն են լինելու, Դու այնտեղ չես տեսնիլ ոչ պօրտֆէյլի և ոչ ռուբլու հերոսներին, այսինքն՝ ոչ իրաւաբաններին և ոչ բժիշկներին:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ինչպէս երևում է, շատ մեծ կարծիք ունիս քո մասնագիտութեան մասին:

ԲԱԳՐԱՏ. Եռանդի, խելքի և ժամանակիս իսկական ներկայացուցիչները ինժեներներն են: Կըզմա թէ՛ չէ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ես տրամադրութիւն չունիմ երեկոյթ գնալու:

ԲԱԳՐԱՏ. Չըսիրեցի սկզբից և եթ այդ խօսքը— տրամադրութիւն: Մարդուս իրանիցն է կախում աշապէս կամ այնպէս տրամադրել իրան: Ահ, այս անիծուածը չի կապում:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Մօտենում է, օգնում փողկապը կապելու): Քեզ համար հեշտ է այդ ասել: Դու հաշտում ես կեանքի բոլոր հանգամանքների հետ:

ԲԱԳՐԱՏ. Եթէ, ի հարկէ, հանգամանքներն արժանի չեն դիմադրութեան: Հակառակ դէպքում գիտեմ առողջ դատողութեամբ կռուել նրանց դէմ: (Մարգա-

րիտն ուղղել է Բագրատի փողկապը): Շնորհակալ եմ:
(Նայելով եղունգներին) Գիտես, սիրելիս, մեր ժամա-
նակի միակ գերիշխանը բանականութիւնն է: Այս տե-
սակէտից ես չեմ կարող արդարացնել վերջին ժամա-
նակուայ քո տխրութիւնը, որ արդէն սկսել է բոլորի
ձեռք տալ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Կը կամենայի ես էլ ուրախ լինել քոյն
պէս, թուչկոտել, ինչպէս անհոգ թուչուն: Կը կամենայի
ոչնչի մասին չըմտածել, բացի իմ անձնական զուար-
ճութիւններից: Բայց, ի՞նչ արած, չեմ կարող: (Հառա-
չելով, արմիւնգները յենում է դաշնամուրին):

ԲԱԳՐԱՏ. (Հեզմաքար): Սիրահարուած ես, տանջ-
ւում ես մի անզուգական երիտասարդի, մի աննման ի-
դէալիստի համար: (Լուրջ): Բաւական է, Մարգարիտ:
Ես չունիմ իրաւունք քեզ յանդիմանելու, բայց այլ ևս
լուել չեմ կարող: Բաւական է: Թող երեսայութիւնդ:
Դու չափահաս օրիորդ ես, պէտք է հասկանաս, որ չու-
նիս իրաւունք սիրելու քո հարազատ ծնողի զրպարտչին:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Գլուխը քարճրացնելով) Իսկ եթէ նա
զրպարտիչ չէ, այն ժամանակ:

ԲԱԳՐԱՏ. Դու համոզուած ես:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Դրականապէս ևս նոանդով) Աւելի
քան համոզուած եմ:

ԲԱԳՐԱՏ. Քոյր, ինձ թւում է, որ քո ուղեղը սկը-
սում է խանգարուել: Տխմար սիրոյ զգացումը հաբեց-
րել է քեզ: Եթէ այդպէս շարունակես, ես քեզ էլ կա-
տեմ, ինչպէս ատում եմ նրան:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ինձ համար այսուհետեւ միւնոյնն է:
Ես ունիմ իմ ձեռքում փաստեր, որոնք քարերին անգամ
կարող են համոզել, թէ մեր հայրը կողոպտել է մի
որը ընտանիք և կողոպտել է ամենայն անգթութեամբ:

ԲԱԳՐԱՏ. (Շփոթուած ևս, միեւնոյն ժամանակ, վըր-
դովում) Մարգարիտ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հայրիկի ցանկութեամբ ես Օթարեա-

նից պահանջեցի նրա դօկումենտները: Նա տուեց: Բազմաթիվ, բոլորը, ինչ-որ ասում է նա, զուտ ճշմարտութիւն է: Ահ, այս միտքը կարող է ինձ խելքից հանել: (Ընկած անցուղարձ է անում: Լռութիւն):

ԲԱԳՐԱՏ. (Շփոթուած, չը գիտէ ինչ ասէ): Դու ինձ բոլորովին շփոթեցրիր: Ո՞րտեղ են այժմ այդ գրաւոր ապացոյցները:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Այնտեղ, իմ սենեակում, գրասեղանիս մէջ:

ԲԱԳՐԱՏ. Խօսել ես հայրիկի հետ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Այո:

ԲԱԳՐԱՏ. Ի՞նչ է ասում նա այդ փաստերի դէմ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ի՞նչ կարող է ասել մի յանցաւոր, որին ներկայացնում են իւր յանցանքի լուսանկարը: Նա շփոթուեց, կարմրեց, կապտեց, բայց հերքել, ի հարկէ, չըկարողացաւ: Գնա պարահանդէս, առաւօտը, եթէ կամենաս, կարող ես բոլորը կարդալ:

ԲԱԳՐԱՏ. Աա, ի՞նչ պարահանդէս: Ես ամեն ինչ մոռացայ: Ուրեմն ճիշդ է, որ մեզ սպառնում է սնանկութիւն:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ախ, քեզ սնանկութիւնն է անհանգրստացնում, իսկ ինձ տանջում է անպատուութիւնը: Այժմ ամեն ինչ կախում է Օթարեանի կամքից:

ԲԱԳՐԱՏ. Նա կըկամենայ թէ անպատուել և թէ սնանկացնել մեզ: Նա սոսկալից ինչ ունի իմ դէմ: Յոյց տուր ինձ: Ես ուզում եմ իմ աչքով տեսնել այդ թղթերը և անձամբ հաւաստիանալ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Խորհրդաւոր եւ եռանդով) Բայց զգո՛յշ, նրանց ապահովութիւնը պատուովս եմ երաշխաւորել:

ԲԱԳՐԱՏ. (Վերաւորուած) Ես աւագակ չեմ, Մարգարիտ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Գնանք: Տես և համոզուիր, թէ ումի փողերով ես ուզում մեծ մեծ ձեռնարկութիւններ սկսել:

Գնում են խորքի ծախ դռներով, այն է՝ օրիորդների սենեակները:

ՏԵՍԻՆ II

ԱՆԴՐԷԱՍ ԵՒ ՍԱՂԱԹԷԼ

Գալիս են նախասննակից:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Նա աղջիկ չէ ինձ համար, դատաւոր է: Ամբողջ գիշեր աչքերս չեմ փակել, ամբողջ օրը տանջուել եմ: Ես կարծում էի, որ այդ թղթերը կորած են: Էհ, ասում էի, կնիկ է, խելքը բան չի կտրիլ: Քիչ է պատահել, որ կանայք իրանց մարդուց մնացած հարկաւոր թղթերն այրել են: Բայց այդ մէկը յիմարներին չի եղել. պահել է, որ այսօր որդին գլխիս փորձանք բերի: Նա չի խնդրում, Սաղաթէլ, այլ, հոգեհանի պէս, պահանջում է, որ վիզս ծռեմ այդ լակոտի առջև, մեղայ գամ և տամ նրան կարողութեանս կէսը:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Դու ինքդ աչքովդ տեսար այդ թղթերը:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Տեսայ, բառ չէ: Նա ցոյց տուեց մօր մօտ: Կանգնեց հեռում, մէկ մէկ կարդաց, յիշեցրեց բոլորը և յետոյ խակոյն փակեց իւր գրասեղանի մէջ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ի հարկէ, մայրն էլ պակասը լրացրեց, պատմելով աղջկան իւր գիտեցածը:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Օօ, քոյրդ Աստծու պատիժն է իմ գըլխին: Ինձ պաշտպանելու տեղ, աւելի խայտառակեց աղջկայ մօտ: Ես կատաղեցի, յարձակուեցի վրէն, որ տեղն ու տեղը խեղդեմ նրան: Բարեբաղդաբար, Մարգարիտը ժամանակին մէջ ընկաւ, չը թողեց: Նա փաթաթութուեց մօր վրին: Պէտք է տեսնէիր, ինչպէս էր լաց լինում: Դիակիս վրայ էլ նա այնքան արտասուք չի թափիլ: Եւ յետոյ, երբ ուշքի եկաւ, ինչ խօսքեր, Տէր Աստուած, ինչ լեզու, Հայրիկ, ասում է, մոլորուել կարելի է, բայց պէտք է, պէտք է զղջալ, չը զղջալն աւելի մեծ անազնութիւն է. սովորել այդ բաները:

ՍԱՂԱԹԷԼ, Ումից: Ի հարկէ, հէնց այդ լակոտից:

Դեռ Աստուած գիտէ էլի ինչեր սովորեցրած կըլինի։
ԱՆԴՐԷՍՍ. Փորձեցի ինձ արդարացնել։ Ասացի, ընկերս մեռնելիս տափերը գին չունէին, եկամուտ չէին բերում, ի՞նչ կարող էի տալ որբերին։ Ասացի, յետոյ են թանգացել, ի հարկէ, իմ բաղդից, որովհետեւ եթէ մեռելը բաղդ ունենար—չէր մեռնիր։ Բայց ես խօսմ իմ ընկերոջ որբերին չեմ մոռացել։ Ես օգնել եմ, հիմայ էլ ուզում եմ օգնել, միշտ կօգնեմ, ձեռք վերցրու։ Ոչ, ասում է, դու պարտաւոր ես տալ նրանց բոլորը, ինչ-որ հասնում է օրէնքով։ Լսո՞ւմ ես, Սաղաթէլ, բոլորը տալ։ Կարծում է, այդ կարելի բան է, կարծում է, որ դա փող չէ, թէկուզ գողացած փող։ Բայց փողը դեռ մի կողմ։ Իսկ պատի՛ւ։ Ի՞նչ կըմտածեն մարդիկ։ (Անց ու դարձ է անում)։

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ինչ պիտի մտածեն։ Կասեն, որ էլիզբարովը գող էր և այժմ, դատաստանից վախենալով, գողացածը յետ է տալիս։ Արի ու այն ժամանակ երեւացիր հասարակութեան մէջ։ Աչքերդ թքով կըհանեն։ Իսկ ես... ես քեզ կը համարեմ յիմարի մէկը...

ԱՆԴՐԷՍՍ. Մնում էր մի բան, այն էլ փորձեցի։ Ասացի, աղջի, սիրում ես այդ երիտասարդին, նա էլ քեզ է սիրում։ Էլ դրանից լաւ բան։ Եկ ձեզ պսակեմ։ Լաւ օժիտ կըտամ, տուն ու տեղ կըսարքեմ։ Տո՛ւր ինձ թղթերը։

ՍԱՂԱԹԷԼ. Հը՞ր, գրան ինչ ասաց։

ԱՆԴՐԷՍՍ. Ոչ, հայրիկ, ասում է, ես քեզանից փողի օժիտ չեմ ուզում, այլ պատուի օժիտ։ Քանի որ դու ընկերոջդ գերեզմանի առջև մեղաւոր ես, ես չեմ կարող նրա որդու հետ բաղդաւորուել։ Նա ամեն րոպէ իրաւունք կունենայ երեսիս ասելու. «հայրդ կողոպտել է հօրս»։ Այդ նախատինքն ես տանել չեմ կարող իմ ամուսնունց։

ՍԱՂԱԹԷԼ. Լեզուին նայիր, լեզուին։ Փիլիսոփայի պէս է խօսում։

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ախ, Մարգարիտն իւր պապի ժառանգն է, քո հօր կտորը՝ երէկ, երբ նա խօսում էր, ինձ թւում էր, որ նրա ետևում, պատի տակ, կանգնած է Տէր-Սիմօնը Աւետարանի խօսքերը բերանում:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Բայց, ախար, հայրս հոգևորական էր, պարտաւոր էր ճշմարտութիւն քարոզել, իսկ մենք աշխարհականներ ենք, մեր բանն ուրիշ է: Ինչո՞ւ չեն հասկանում այդ կանայք:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Հիմայ ճանապարհ ցոյց տուր ինձ, Սաղաթել, ինչ անեմ, ինչպէս ազատուեմ այդ լակոտից:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ինչ պիտի անես: Ինքդ վաղուց ես գրտել ճանապարհը: Արա այն, ինչ որ վճռել ես անելու:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Այո, պէտք է անպատճառ անել, ուրիշ ելք չկայ: Ես հէնց դրա համար աշխատեցի, որ այդ թըղթերը Մարգարտի ձեռքն անցնին:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Բայց պէտք է անել շուտով, հէնց այս գիշեր, վաղն ուշ կըլինի:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Սո՛ւս, ոտների ձայն եմ լսում: Գալիս են: Գնանք իմ սենեակը, այնտեղ կը մտածենք, ինչպէս գլուխ բերենք այդ բանը:

Գնում են աջ կողմի առաջին դռներով:

ՏԵՍԻՆ III

ՄԱՐԳԱՐԻՏ, ԲԱԳՐԱՏ ԵՒ ՌՕԶԱԼԻԱ

Դուրս են գալիս միաժամանակ օրհորդների սենեակից:

ԲԱԳՐԱՏ. (Յուզուել է): Բոլոր կասկածներս փարատուեցին, վտանգն անխուսափելի է:

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Հագնուել է պարահանդիսի համար: Չեղնոցներն է հագնում): Ես էլ ասում եմ, քոյրս երէկ ինչ թղթեր էր քրքրում և ինձ տեսնելիս թագցնում: Ինչ ասել կուզի, երևելի սիրահարական նամակներ են— պայմանագրեր, առևտրական թղթեր, ֆիշ (Մօտենում է հայելուն եւ դիտում իրան):

ԲԱԳՐԱՏ. (Մտազբաղ, ձեռները մէջքին դրած, անցել է քեմի աջ կողմը): Ասա ինձ, Մարգարիտ, կարո՞ղ ես այդ թղթերը մի քանի օր պահել ձօռդ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ոչ:

ԲԱԳՐԱՏ. Ինչո՞ւ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ես խօսք եմ տուել վաղը վերադարձնել նրան:

ԲԱԳՐԱՏ. Ես կարծում եմ, նախ քան վերադարձնելը, հարկաւոր է մի լաւ մտածել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ի՞նչ ես ուզում ինձանից, պարզ ասա:

ԲԱԳՐԱՏ. (Տատանուելով) Ինձ թւում է, որ խելացի բան չէ մի այդպիսի զէնք վերադարձնել մեր հաւանակորդին:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ի՞նչ, ուրեմն, դու պահանջում ես, որ ես...

ԲԱԳՐԱՏ. (Սառն) Որ դու այդ թղթերը չըտաս Օթարեանին:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Վրդովուելով) Ուրեմն դ՞ու... Ամաչիր կրծքիդ նշանից, Բագրատ:

ԲԱԳՐԱՏ. (Գրգռուելով) Էհ, թո՛ղ այդ դատարկ ֆռաղները, ի սէր Աստծու: Ես գիտեմ, որ այդ պարոնը քո գլուխը մտցրել է մի քանի վայրիվերոյ մտքեր: Բայց մենք ասպետների դարում չենք ապրում:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Դառն հեզնութեամբ) Կարծես, մեծ ասպետութիւն է տարրական ազնւութիւն, հասարակ մարդկային խիղճ ունենալը:

ԲԱԳՐԱՏ. Խղճի և ազնւութեան մասին ամեն մարդ իւր գաղափարն ունի: Էականն այն է, որ եթէ այդ թըղթերն անցնին Օթարեանի ձեռքը, ես կըզրկուեմ իմ գործարանից: Իսկ այդ կը նշանակէ ծովը նետել իմ բոլոր ծրագրները: Դու շատ լաւ գիտես, որ ես այդ դրածարանով հիմք եմ դնում իմ ապագայ ոյժին, ազդեցութեանը և բաղդաւորութեանը: Ես ուզում եմ լինել հզոր ֆինանսական սիւն, մէկն այն հսկաներից, որոնց

ձեռքումն է մեր ժամանակի ամենամեծ ոյժը—կապիտալը:

ՌՕԶԱԼԻԱ. Մի մարդ, որ կարող է հաղարաւոր անգործների համար աշխատանքի դուռը բաց անել և խեղճ ընտանիքներ կերակրել: Ես քեզ հասկանում եմ, Բագրատ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Եւ այդ բոլորը ուրիշի փողերով:

ՌՕԶԱԼԻԱ. Զաւակները պատասխանատու չեն իրանց հայրերի փոխարէն: Մեր ծնողների անցեալը մեզ համար մեռած պատմութիւն է:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Որը սակայն այսօր յարութիւն է առել և արատաւորում է մեր ամբողջ դերդաստանը:

ԲԱԳՐԱՏ. Պէտք է, ուրեմն, խեղդել այն և նորից յանձնել՝ գերեզմանին:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Խորին դառնութեամբ) Բագրատ:

ԲԱԳՐԱՏ. Ահ, ում հայրը չի զրկել մէկին կամ միւսին, այս կամ այն կերպ: Վերջապէս, հէնց նորերից ո՞ր մէկը չի զրկում կամ հարստահարում: Տարբերութիւնն այն է, որ հները զրկում էին հին ձեռով, նորերը զրկում են նոր ձեռով: Մարգարիտ, ներկայ դէպքում պէտք է լինել աւելի խելացի, քան զգայուն:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Խորին սրտմտութեամբ) Այսինքն աւելի շահամուլ, քան ազնիւ: Թոյլ տալ ծնողին կողոպտել մի որբ ընտանիք և փողոցները գցել: Մասնակից լինել նրա ծանր յանցանքին, չարունակել նրա սկսածը: Եւ ինչո՞ւ: Որպէս զի ապրենք այս փառայեղ պալատում, ոսկեզօծ կահ-կարասու մէջ, զուգուինք-զարդարուինք, բալեր ու պարահանդէսներ այցելենք: Ոչ ոչ, ես չեմ կարող և չեմ ուզում անել այդ: (Անցնում է դէպի ճախ):

ՌՕԶԱԼԻԱ. (Ատելութեամբ եւ զրգոտած) Տա տա, տա տա, ի՞նչ քաջն ես եղել: Ես չըգիտէի: Դու կատարեալ հերոսուհի ես:

ԲԱԳՐԱՏ. (Զգալով, որ շատ յափշտակուեց): Մարգարիտ, ես յարգում եմ քո գաղափարները, բայց մի

յափշտակուիր: Մտածիր, ինչ մթնոլորտումն ենք ապրում: Մեր հասարակութեան մէջ քո արածը ոչ ոքին չի հիացնիլ, ընդհակառակը, շատերը քեզ կը համարեն յիմար:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ես հասարակութեան համար չեմ աշուտ, այլ իմ խղճի համար:

ՌՕՁԱԼԻԱ. (Կատաղի) Ձգւում եմ այդ տեսակ ֆուգեօրներէր: (Քաղքատին) Ձուր ես աշխատում նրան բան հասկացնել: Նրա վրայ միայն ոյժը կարող է ազդել: Խլիր նրա ձեռքէր այդ թղթերը, պրծաւ գնաց:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Նրնում է սեղանատան դռների մէջ):

ԲԱԳՐԱՏ. (Նոյն մեղմ տօնով) Գոնէ վաղը մի յանձնիր: Սպասիր մի բանի օր, միասին կը խորհրդակցենք: Դու խելօք ես, չես կամենալ մեզ մեր թշնամու ձեռքը գցել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ահա մեր մայրը, թողէք, տեսնենք, նա ինչ է ասում:

ՏԵՍԻԼ I V

ՆՈՅՆՔ, ԵՐԱՆՈՒՀԻ, ՅԵՏՈՅ ԶԱՐՈՒՀԻ:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Առաջ է գալիս, ձեռները ծոցը դրած, տխուր): Այսքան տարի այդ մարդու արարքները թագորի երեխաներիցս, Աստծուն է յայտնի ինչ տանջանքներով: Գիշեր-ցերեկ մտածել եմ այդ բանի մասին: Ժամանակ-ժամանակ բերան եմ բաց արել խօսելու, խօսքս կտրել է գոռոցով: Լռել եմ ու կրակս ներսումս պահել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Լսում էք:

ԲԱԳՐԱՏ. Մայրիկ, դու շատ ես լարուած հայրիկի դէմ:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Սրտմտութեամբ) Սուս, դու ոչինչ չը գիտես: Հայրդ իւր հոգին ծախել է Սաթայէլին: Երեկ գիշեր երազումս տեսայ հանգուցեալին: Կանգնած էր մեր դռների մօտ, վիզը ծուռը, ձեռքը ծոցը դրած, դեղնած, մաշուած: Նա ասում էր. «Երանուհի, դու խօս

գիտես, որ մենք ընկերներ ենք եղել, միասին ենք աշխատել այդ հարստութիւնը, ինչո՞ւ ես թողնում, որ նա երեսաներիս զրկի մի կտոր հացից»։ Ախ, շատ եմ ուզեցել չը թողնել, բայց ո՞վ է ինձ լսել։ Բագրատ, Բագրատ, իննը տարի է այդ մարդը գերեզմանից անիծում է մեզ։

ԲԱԳՐԱՏ. (Դրզողուած) Մեռելների անէծքի վրայ երկու արշին հող է ծանրանում։

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Ախ, մի խօսիր եղբօրս պէս, մեղք է։ Մենք ամենքս պարտական ենք Ահեղ Դատաստանի առաջ։ Ես էլ եմ պատասխանատու, որ չեմ կարողացել հօրդ հեռացնել չար ճանապարհից։ Ես դողում եմ սարսափից։

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Հագիւ կարողանալով յուզմունքը գտնել)։ Ոչինչ, մայրիկ, հանգստացիր։ Հայրիկը բարի է, խելօք է, նա իւր սխալը կուղղի։

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Չնոով յուսահատական շարժումն է անում)։ Էէհ, ո՞ր մէկը...

ՋԱՐՈՒՀԻ. (Ներս է մտնում սեղանատնից) Կլուբից ձեզ տելեֆօնով խնդրում են։

ԲԱԳՐԱՏ. Ահ, այդ երեկոյթն էլ։ Ես մոռացայ, որ կարգադրիչ եմ։

ՌՕՋԱԼԻԱ. Դէ, գնանք, շատ ուշացանք։

ԲԱԳՐԱՏ. (Մօտենում է Մարգարտին)։ Յոյս ունիմ, որ մինչև առաւօտ միտքդ կըփոխես։

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Չափազանց ազդուել է վօր խօսքերից, զգացում փաթաթւում է նրա պարանոցին)։ Մայրիկ, ինչ լաւ սիրտ ունիս։

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Շոյելով նրա գլուխը) Արի, աղջիկս, դու ես իմ միակ մխիթարութիւնը։ Դրանք ուրիշ հոգի ունին, օտար են ինձ համար (Համբուրում է)։

ԲԱԳՐԱՏ. Ատելով ատում եմ այդ տեսակ սանտիմենտայլ տեսարանները։ (Դուրս է գալիս նախասենեակի դռներով)։

ՌՕՁԱԼԻԱ. Պսիխոպատկա (Հետեւում է եղբորը):
 ՋԱՐՈՒՀԻ. (Ռոզալիային ուղեկցում է նախասենեակ):

ՏԵՍԻԼ V

ՄԱՐԳԱՐԻՏ, ԵՐԱՆՈՒՀԻ ԵՒ ՍՈՒՐԷՆ

ՍՈՒՐԷՆ. (Դուրս է գալիս ծախ կողմի դռներից):
 Գնաց, վերջապէս, եռանդուն կոմմերսանտը, ճարպիկ
 սպեկուլեանտը, աստառը շուռ տուած ամերիկացին:
 Կեցցես, Մարգարիտ: Ես այնտեղից բոլորը լսում էի:
 Մամա, այս անգամ անառակ որդիդ քեզ հետ համա-
 ձայն է: Տուր ձեռք համբուրեմ: Այսօր ես տեսնուեցի
 Օթարեանի հետ: (Մարգարտին): Թոյլ կըտամ խօսել
 մայրիկի ներկայութեամբ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ես մայրիկից գաղտնիք չունիմ:

ՍՈՒՐԷՆ. Պէտք է խոստովանած, որ ջենտլմեն տղայ
 է: Ես լաւ չէի ճանաչում նրան: Այսօր շատ հաւանեցի:
 Նա ասում է. «Ես աղքատ եմ, աղքատ էլ կը մնամ, միայն
 թէ Մարգարիտը չըղաղարի ինձ սիրել»: Լսում ես.
 պէտք է մեծ սիրտ ունենալ, որպէս զի սիրոյ համար
 հրաժարուել ահագին ժառանգութիւնից: (Ջարոլոնն,
 որ վերադարձել է սենեակից եւ ականջ է դնում): Կո-
 րիւր, ինչ ես ականջ դնում:

ՋԱՐՈՒՀԻ. (Գնում է սեղանատուն):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Իսկ դու ինչ ասացիր նրան:

ՍՈՒՐԷՆ. Ե՛ս: Ի՞նչ ես կարծում, ինչ կարող էր
 ասել ինձ նման մի գիժ: Ես նրան ասացի. «Արտաշէս,
 իմ քոյրը հպարտ աղջիկ է: Նա քեզանից զոհաբերու-
 թիւն չի ընդունիլ: Դու վեհանձնութեամբ նրանից զե-
 րազանցել չես կարող»:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Շնորհակալ եմ:

ՍՈՒՐԷՆ. Սրանով էլ վերջացաւ մեր բանակցութիւ-
 նը: Այժմ լսեցէք իմ կարծիքը, ախար, чертъ его дерн,
 ես էլ ընտանիքի անգամ եմ: Եթէ ապացուցուած է, որ

մեր հայրը զրկել է Օթարեանին, ամենքս պարտաւոր ենք պահանջել, որ նա զրկուածներին բաւարարութիւն տայ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Մայրիկ, լսում ես, ինչ է ասում:

ՍՈՒՐԷՆ. Էհ, ի՞նչ ես մայրիկին խօսեցնում իմ մասին: Նա ինձ վրայ խաչ է դրել: Ես չառլատան եմ, փչացած: Բայց թող յայտնի լինի ձեզ, որ շուտով կըհրաժարուիմ իմ բաժին ժառանգութիւնից, քան կը համաձայնուիմ, որ մարդիկ երեսիս ասեն. «դու կողոպտիչի որդի ես»: Այս մէկն արդէն վճռուած է և ստորագրուած: (Սիգար է վառում):

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Խեղքս քեզանից բան չի կտրում: Համայդ ես ասում, համ էլ ինքդ կողոպտում ես հօրդ:

ՍՈՒՐԷՆ. Աս, դու մուրհակների մասին ես ակնարկում: Մամա, Աստուած վկայ, ես չեմ հնարել այդ բանը, այլ քեռիս, քո պատուարժան եղբայրը: Նա, օօ, նա Շէյլօկի խնամին է: Նա ինձ պարտք է տալիս միայն այն պայմանով, որ մէկին հինգ—տասը ստանայ հօրս մահից յետոյ: Բայց ազահութիւնը երբեմն մարդուն յիմարացնում է: Այժմ իմ պատուարժան քեռին վախենում է, որ հայրիկից շուտ կըճանապարհուի ի վերին Երուսաղէմ: Մամա, մի նեղանար, եղբայրդ մարդ չէ, այլ գայլի ախորժակից և աղուէսի խորամանկութիւնից կազմած վիճիգրետ: Իսկ ես թէև անառակ եմ, բայց ջենտլմեն եմ: Երէկ Բագրատն ինձ վախկոտ անուանեց: Իբր թէ ապտակ եմ կուլ տուել: Ուզում ես իմանալ, ինչու եմ կուլ տուել:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Ես չեմ ուզում լսել այդ բաները, չեմ ուզում:

ՍՈՒՐԷՆ. Ոչ, այս մէկը լսիր: Ես ապտակը ստացել եմ մի շատ պատուական կնոջ պատճառով: Եթէ կուլ չը տայի, պիտի կուռէի, եթէ կուռէի, այդ կինը պիտի խայտառակուէր: Լսիր, ինչպէս պատահեց:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Ականջները փակելով) Ձեմ ուզում լսել, չեմ ուզում:

ՍՈՒՐԷՆ. Դէ լաւ, թող մնայ: Լսեցիր, Մարգարիտ, հայրիկը պարտաւոր է իւր անունն ազատել խայտառակութիւնից: (Ժամացոյցին նայելով) Օ, տաս և կէսն է, ես շոգիացայ...

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Էլի ուր ես գնում կէս գիշերին, անառակ...

ՍՈՒՐԷՆ. Ասողերն ուսումնասիրելու: Առլօվան ինձ սպասում է: Արեւիդերչի: (Գնում է նախասենեակի դռներով, երգելով):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Տես՜ր, մայրիկ, շառլատան որդիդ աւելի ազնիւ է դատում, քան խելօքը:

ՋԱՐՈՒՀԻ. (Սեղանատան դռներից) Խոհարարը հարցնում է, ընթրելո՞ւ եք:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Ես չեմ ուզում: Ահ, էլի գլխացաւ բռնում է:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ես էլ չեմ ընթրելու: (Ջարուհին զընում է): Մայրիկ, գնա, պառկիր, քո ներկերը բոլորովին բայքայուել են: Ես էլ ամբողջ գիշեր չեմ քնել, գլուխս պտտում է անքնութիւնից: (Համբուրւում է մօր հետ եւ անցնում իւր սենեակը):

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Նայելով նրա ետեւից թախծալի): Երանի, դու ինձանից բազդաւոր լինիս: Ահ: (Անցնում է սեղանատուն):

ՏԵՍԻՆ VI.

ԱՆԴՐԷԱՍ ԵՒ ՍԱՂԱԹԷԼ

Դուրս են գալիս աջ կողմի առաջին դռներից, երբ Երանուհին արդէն ըղլորովին հեռացել է:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Փառք Աստծու, վերջապէս, ցրուեցին: Այո, գիշերն աւելի լաւ է, քան ցերեկը: Մթութիւնը մեղքի ընկերն է:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Տէրողորմեայի հատիկները մէկ մէկ զցելով): Խէր, շառ, Աստուած: Խէր, շառ, Աստուած: Խէր, շառ, Աստուած: Խէր: Ինչքան զցում եմ, խէր է գալիս:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Բայց սիրտս ասում է, որ լաւ բան չենք մտածել անելու:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Աւելի վատ կըլինի եթէ չանես: Բացադրել ես, խնդրել ես, աղաչել ես, չի եղել, ճարդ ինչ: Խօս չես կարող պատիւդ թողնել թշնամուդ ձեռքում:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Զանգակ տուր, տեսնենք ինչ են անում:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Զայն-ձիւն չի լսում: (Մատը սեղմում է էլէքտրական զանգակի կոճակին, որ զտնւում է աջ պատի առաջին դռների մօտ: Բեմի ետեւից լսում է զանգակի թոյլ հնչիւն):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Քեզ համար ինչ, դու քո բանը դրստեցիր: Լաւ կուրտած է իմ մեղքն ինձ ծախելու համար — հինգ հարիւր սաժեն տափ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ես քեզ խնդրեցի, աղաչեցի, որ ինձ այս գործին խառնես:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Դէ լաւ (Զարուհուն, որ ներս է մտել սեղանատնից): Ո՞վ կայ սեղանատանը:

ԶԱՐՈՒՀԻ. Ոչ ոք:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Կեղծ յարկանալով) Բաս ինչո՞ւ ես ճրագները վառել: (Զարուհին ուզում է գնալ): Խանութդ ինչ է անում:

ԶԱՐՈՒՀԻ. Հէնց հիմայ պառկեց: Էլի գլխացաւը բռնել է:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Պրծանք, այդ էր պակաս: Կանչիր այստեղ Մարգարտին:

ԶԱՐՈՒՀԻ. Նա քնած է:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Քնած: Այդպէս չճառ: Լաւ, զնա: Մենք կլուր ենք զնում, ասած խանութիդ: Դու էլ կարող ես հանգստանալ: Ես ինքս դռները կը փակեմ: Հարկաւոր չես: Հանգցրու սեղանատան ճրագները, դուք տնտեսութիւն ասած բանը չըգիտէք: Կարծես, ես փող եմ կլաւում կամ մարդ կողոպտում, որ ամեն ինչ չռայլում էք: Գնա:

ԶԱՐՈՒՀԻ. (Գնում է սեղանատուն: Փոքր անցած այնտեղ տիրում է մթութիւն):

ՍԱՂԱԹԷԼ. Մէկը հիւանդ է, միւսը բնած, Աստուած ինքն է օգնում քեզ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ահ, մի յիշիր այս բոպէին Աստծու աշունք: Նա աւելի կըբարկանայ մեզ վրայ: Հըմ, լաւ էր, չէ, որ ասացի, թէ կուբ ենք գնում: Տես, ով կայ նախասենեակում: (Սաղաթէլը նայում է դէպի նախասենեակ): Դռները կողպիր: (Յուշիկ քալերով մօտենում է Մարգարտի սենեակի դռներին եւ ականջ դնում: Նայում է իւր գրպանի ժամացոյցին եւ վերադառնում բեմի կենտրոնը):

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Նախասենեակ նայելուց յետոյ դռները ծածկել է): Այնտեղ ոչ ոք չըկայ: Աւելի յարմար ժամանակ չէիր կարող ընտրել: (Տէրողորմեան դնում է գրպանը): Ինչի մասին ես մտածում:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Երբ սատանան մարդու գլխի մէջ մի չար միտք է մտցնում, սրտի մէջ էլ մի ահ է գցում: Ծածկիր սեղանատան դռները: (Սաղաթէլը ծածկում է): Կարծես, այնտեղից աչքեր են նայում մեզ: Մօտս կաց: (Նստում է քաղկաթոռներից մէկի վրայ):

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Գալով բեմի առաջ) Էհ, շատ բաներ ես արել, արա այդ մէկն էլ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Կիսաձայն) Արել: Ես մենակ չեմ արել, դու էլ միշտ հետո ես եղել: Էհ, էլի հօրդ կերպարանքն եկաւ, կանգնեց աչքիս առջև: Նա ասում էր. «չա՛րը չարութեան ճանապարհում կըկորչի»:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Էհ, դու էլ ժամանակ գտար հօրս յիշելու:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Յիսուն ու վեց տարեկան մարդ եմ, Սաղաթէլ, գլխովս հազար ու մի փորձանք է անցել: Երդում եմ կոտրել, միամիտներ եմ խաբել, խեղճեր եմ կռփել ու կողոպտել, երեք անգամ կաշառքով ազատուել եմ դատաստանից, բայց երբէք

այս դուրսեան մէջ չեմ եղել: Ինչիցն է այս, Սաղաթէլ: Այ, տես, սառը քրտինքը պատեց մարմինս:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Վաղն այս ժամանակ կը հաշուես ու կը տեսնես, որ մօտ եօթ հարիւր հազար ռուբլու կալուածք է մնացել ձեռքումդ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ագահութիւն, աչքածակութիւն, ուրիշ ոչինչ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Էէհէ, դու սկսում ես դատողութիւններ անել: Շտապիր, գիշերն անցնում է:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ձը կարծես, թէ միայն փողի համար եմ անում, Սաղաթէլ: Ոչ, այլ այդ լակոտին խրատելու համար: (Վերէկնում):

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ի հարկէ: Այստեղ պատուի խնդիր կայ, փողն ի՞նչ...

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Ատամները կը ծտելով) Գոռոզ, անպարտաւան: Ուզում է ինձ խեղդել, ինձ, որ կարող եմ հարիւրին խեղդել այս ճանկերովս: Աա, եթէ ձեռքս կընդնին այդ թղթերը, ցոյց կը տամ քեզ, թէ ով եմ ես... Սուս, այդ ի՞նչ ձայն է:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ես ոչինչ ձայն չեմ լսում:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Դէհ, Անդրէաս, մի թուլանար, ամօթ է: Արա այս մէկն էլ: Ինչ որ լինելու է, այն պիտի լինի: (Զգոյշ քայլերով անցնում է Մարգարտի սենեակը):

ՍԱՂԱԹԷԼ. Գայլը մտաւ գառների փարախը-կասէր հայրս. Իբօտնում է սեղանատան դռներին եւ լոյսը հանգցնում: Բեմում տիրում է խաւար): Այսպէս լաւ է, ինձ չեն տեսիլ (Հռութիւն, Սեղանատնից լսում է ժամացոյցի տասն ու մէկ զարկը): Հիմա ես էլ եմ վախենում:

Երկարատեւ լռութիւն):

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Երեւում է դռների մէջ. չափազանց այլայլուած է, դողում է, քայց ուրսի է: Ձեռքում ամուր ընծած է թղթերի մի ծրար: Հռութիւն: Ետոյ շշնշիւնով): Սաղաթէլ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Այստեղ եմ: (Սենեակը նորից լուսաւորում է):

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Առաջ է գալիս): Ահա նրա հոգին: Ահա ինձ քնից ու հանգստութիւնից զրկողը: Հարստութիւնս, անունս, պատիւս, եօթ հարիւր հազարի փրկութիւնը:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Դէ, գնանք, հեռանանք այստեղից:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Թող դեռ տեսնեմ, նրանք են թէ չէ: (Ժրարը զննում է): Իսկ և իսկ: Ինչպէս լաւ յաջողուեց: Նա քնած էր երեխայի պէս, գիրքը կրծքի վրայ բռնած: Բանալիները բարձի տակ էին: Վերցրի ու... Չայն չեմ լսում: (Ժրարը շտապով դնում է գրպանը):

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Անհանգիստ) Լսում եմ: Հեռանանք:

Փողոցից լսում է ոստիկանական շուոցի ձայն:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Աւ, ոստիկանները գող են բռնում: Եւրի, խեղճերից մէկը, քաղցածութիւնից ստիպուած, գողացել է մի փալաւի կտոր: Սուս, հեռանանք:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Մօտենում է աջ կողմի առաջին դռներին, մի վայրկեան կանգ առնում եւ անհետանում):

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Հետեւում է նրան):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Դուրս է գալիս գիշերային սպիտակ հագուստով: Նայում է աջ ու ձախ այլայլուած, նկատում է հօրը, որ այդ պահին արդէն դռների մօտ է: Ուժգին ցնցւում է ու ճշում թոյլ): Հայրիկ: (Ի՞րի քանի քայլ առաջ է վազում եւ քարձոր ճշում): Հայրիկ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Դռների միջից սարսափահար յետ է նայում եւ անհետանում):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Հեկեկալով ընկնում է յատակի վրայ):

Վարագոյրն իջնում է հանդարտ:

ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԷ

(Վերջը միւս համարում)

ՏՈՒՐ ՁԵՌԴ, ԵՂԲԱՎՅՐ ...

Տո՛ւր ձերդ, եղբայր, այս սեւ օրերին
Միացած ոյժով յառա՛ջ ընթանանք.
Դէ՛ն հալածելով ամպերը մթին՝
Մայր լուսոյ ճամբան միասին քանանք...

Եղբայր իմ սիրած, մենք զատ-զատ կեանքում
Ա՛հ, շա՛տ կրեցինք անարգանք ու վիշտ.
Իսկ այսօր ահա՛ մենք տխո՛ւր, տրտո՛ւմ...
Երկուսիս առաջ տեսնում ենք չարիք...

Տո՛ւր ձեռդ, եղբայր, չէ՞ որ եղբայր ենք.
Ձեռք տո՛ւր միասին քայլենք դէպ յառա՛ջ.
Արի՛ սեւ ոյժեր կորցնենք՝ ու ցընդենք,
Եղբայր մենք դառնանք, եղբայր սրտաքայց...

Այդ պահանջում է մեր վեհ նպատակ.
Այդ պահանջում է մեր թշուա՛ռ ներկան.
Թո՛ղ հնչէ՛ մեր մէջ սիրոյ վեհ նըւագ.
Սէ՛րը կըծընէ ոսկի՛ ապագան...

Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ

Ի Ս Լ Ա Մ

Պատմութեան մի շարքագում

Նոր դարունը նոր ուրախութեամբ դարձեալ բա-
րեց աշխարհը։ Ռումէլի-Հիսարի կանաչկոտ բլուրների
լանջերին ու հովիտներին ակնախտիզ գեղեցկութիւն
տուող գոյնզգոյն ծաղիկների բուրմունքը դարձեալ լըց-
րին մթնոլորտը, բոլորը սկսեցին շարժուել, կենդանա-
նալ, յուսալ, բոլորի գէմքին ուրախութիւն էր փայլում։

Միայն տխուր էր էմինէն, նա ոչ մի կերպ մխիթա-
րուել չէր կարողանում, երբ յիշում էր, որ ինքը սեփհա-
կան ձեռքերով է սպանել այն երիտասարդին, որ իրան
սիրում էր, ինչոր սկզբունքների համար, որ քաղել ու
սեփհականացրել էր Լարսական քրիստոնէական դաս-
տիարակութեան շնորհիւ։ Երկու տարի է արդէն, որ նա
ամուսնացած է թէև Նուրէդդին-փաշայի հետ, որից
սիրւում է և ամեն խնամք վայելում, բայց և՛ այնպէս
չի կարողանում մոռանալ Իբրահիմ-Բէյի սպիտակ միա-
ձև պատանը։

Էմինէն սիրել էր նրան կրքոտ թրքուհու սիրով և
չէր ցանկանում ոչ մի կերպ մոռանալ իր անցեալը, խեղ-
դել իրանում աննպատակ սէրը, նա գտնում էր, որ իր
հոգու սպիտակ ծաղիկը ոռոգուած էր Իբրահիմի կար-
միր արիւնով և սիրել ուրիշին նշանակում էր արիւնալի
տեսարաններ բանալ իր առաջ, և յիրաւի յաճախ նրան
թուում էր, թէ սեղանի սփռոցի կամ անկողնի սաւանի
վրայ կարմիր կակաչներ են բացւում, երբ մի րոպէ
խղճահարւում էր Նուրէդդին-փաշայի գէպի ինքը տա-

ծած սիրոյ հանդէպ և վճռում էր նրան փոխադարձ սէր
ցոյց տալ, վճռում էր սիրել իր ամուսնուն:

Նուրէդդին փաշան տեսնելով նրա անտարբերու-
թիւնը՝ շատ էր տխրում, բայց միշտ յոյս ունէր, որ
ժամանակը և իր նրան ցոյց տուած խնամքները իր գե-
ղեցիկ կնոջ առողջութիւնը կը վերականգնեն, անցեալը
մոռացնել կտան և մի օր երջանիկ կը լինեն իրենք:
Բայց ափսոս, օրերը անցնում էին, և միշտ իր պաշտօ-
նավայրից Շիրքէթի-Խայրէի վերջին շոգենաւով վերա-
դառնալիս նրան գտնում էր նոյն դրութեան մէջ, ոտի
վրայ իրեն սպասելիս կանանոցի դրան մօտ, բռնազբօ-
սիկ ժպիտը շրթներին, արտասուքի հետքերը աչքերին:
Առաւօտից մինչև երեկոյ Զինուորական Մինիստրութեան
Դէպարտամէնտում աշխատող յոգնած գեներալին իր
կնոջ այդպիսի ընդունելութիւնը աւելի էր յոգնեցնում
և նա կամաց կամաց սկսում էր համոզուել, որ այլ ևս
երջանկութիւն յուսալ էմինէի հետ անկարելի է, բայց
չէր պակասեցնում իր խնամքները:

Մի երեկոյ նա սովորականից աւելի ուշ տուն եկաւ,
որովհետեւ ստիպուած էր եղել ինչ որ գործի համար
Սթամպուլից Բասըմ-փաշա գնալ, ուր կանայք ունեցել
են միշտ, այսօր էլ դեռ ունեն իրաւունք հեգնելու Կայս-
րութեան մեծ պաշտօնակատարների ծաղրելի կողմերը,
նրանց միրուքի ձևը, օձիքի կեղտը, համազգեստի կարը
կամ բաց անելու նրանց ընտանեկան, սիրային, նոյն իսկ
բազմազան գաղտնիքները: Թէև Նուրէդդին-փաշան
շատ քիչ անգամ էր լինում այդ թաղում, բայց բոլոր
կանայք նրա ընտանեկան գաղտնիքները գիտէին նոյն-
քան լաւ, որքան ինքը և իր անցնելու ժամանակ լսում
էր նրանց բարձրաձայն բամբասանքները: Նա յուզուած
տուն վերադարձաւ, ուր յուզումը աւելի մեծացաւ, երբ
իր կնոջը պառկած տեսաւ: Էմինէն նրան բացատրեց,
որ շատ է նեղում իր ամուսնու պալատում և թէ քիչ
խաղաղութիւն պիտի կարողանայ գտնել Թէքքէի գերեզ-

մանատան մօտ իր ամուսնու ունեցած տաղաւարում (Քօշք), ուր կարող պիտի լինի յաճախ գնալ և աղօթել Իբրահիմի գերեզմանի վրայ:

Նախանձի զգացումը ցնցեց Նուրէդդինին բոլոր մարմնով, բայց իր կնոջ առողջութիւնը թանգ գնահատելով նա համաձայնուեց նրա հետ, նոյնիսկ խօսք չբացաւ և՛ իր մասին, ցանկանալով նրան իր մտքերի ու իրեն տանջող յիշատակների հետ մենակ թողնել: Նա որոշեց Էմինէի մօտ լինել միայն առաւօտները միասին նախաճաշելու համար, ապա գնալ պաշտօնատուն, ուր այժմ աւելի շատ զբաղումներ ունէր, որովհետեւ յոյն-թուրքական պատերազմի պատրաստութիւններն էին տեսնուում: Երեկոյեան նա ուշ էր յետգաւազելու, հետեւաբար հազիւ առիթ կունենար նրան տեսնելու: Նա անհանգիստ էր, բայց ոչ մի կերպ չցոյց տուեց այդ և հէնց Էմինէի ներկայութեամբ Վէքիլի խարճին (ծախսարար) հրամայեց, որ ամառնային բէօշքը (տաղաւար) պատրաստի և օգնի հանրմին այնտեղ հաստատուել:

Էմինէն փոխադրուելով ամառնային բէօշքը, իսկոյն ցանկացաւ տեսնել Իբրահիմի շիրիմը: Նա ուղղեց իր բայլերը դէպի գերեզմանատուն իր նաժիշտներով չըջապատուած: Նա տեսնում էր ճանապարհին բօստանչիներին, որոնց մէջքը ծռուել էր ծանր բեռներ կրելով, որոնց ուսերը անհաւասար էին և որոնց ճակատը բազմաթիւ խորշոմներով ծածկուած ի վեր էին հանում նրանց ծանր աշխատանքի աշխատաւորներ լինելը: Քրտնքի խոշոր կաթիլները սահում էին արագութեամբ նրանց սեւացած դէմքերի վրայով, փայլում մի բոպէ աւրելի ճառագայթների տակ, ապա գլորւում ցած Անաթօլու-հիսարի ճանապարհի վրայ գտնուող սև բարերի վրայ:

Գերեզմանատանը այլևայլ շիրիմների մօտ նստած գիւղից եկող կանայք լուռ նայում էին Բօսֆօրի գեղա-

ծիծաղ ափերին իրենց կանանչ կամ սպիտակ քողերը (րուբէնդ) բաց արած, մի քանիսն էլ ջանում էին կրակ ունենալ, որպէս զի տաքացնեն զամբիւղների մէջ տնից բերած կերակուրները և նախաճաշէն: Երեկոյանալու մօտ էր: Մայրերից ոմանք տխուր երգելով իրենց թեւերի վրայ օրօրում էին փոքր երեխաներին, որ քնացրած տուն տանէն, մի մայր էլ իր ստինքը լիքը տեսնելով դրեց իր նորածին որդու բերանը, որ ազահաբար սկսեց կեանք ծծել մեռածների այդ աշխարհում:

Էմինէն մօտեցաւ գերեզմանատանը, նշանացի հրամայեց իր նաժիշտներին չհետեւել իրեն և անցնելով արդէն տուն գնալու պատրաստուող կանանց միջով՝ դիմեց դէպի Իբրահիմի շիրիմը: Ճանապարհին նա քաղում էր գերեզմանաբարերի շուրջը բուսած կակաչների կարմիր ծաղիկները, փետտում նրանց թերթիկները ու ցրում չորս կողմ: Նա մօտեցաւ իր ցանկացած շիրմին: Հսկայ կիպարիսները իրենց խաւար ստուերաշատ գլուխները բարձրացնում էին պարզ օդի մէջ և մի տեսակ խորհրդաւոր ճնշում գործում այնտեղ գտնուողների վրայ: Էմինէն նոյնպէս ճնշուած նայեց թերթաթափ եղած կակաչների վրայ, խոնարհեցրեց աչքերը, երկու ձեռքով սեղմեց վախից թրփրտող սիրտը, ապա ուժաթափ ծունկ չոքեց Իբրահիմի շիրմի յաւիտենական ստուերի տակ կանաչած կակուղ խոտերի վրայ: Յետոյ նա բացաւ բողբոջ, ծնոտը դրեց ափի մէջ ու սկսեց լաց լինել այնպէս, ինչպէս լացում են երկար ժամանակ տանջուող կանայք:

Նա չտեսաւ իր անձկութեան մէջ, թէ ինչպէս Լէյլան մօտենում է իրեն: Անառակուհին ծունկ չոքեց նրա մօտ, վերցրեց նրա ձեռք, համրուրեց և սոսց:

—Ո՛վ իմ քաղցր գառնուկ, մի ողբար, թո՛ղ, որ ժամանակը քո սրտին մխիթարութիւն տայ, հանգստացրո՛ւ քո դողացող հոգին և թոյլ տո՛ւր ինձ քո հագուստի փէշով ծածկել գլուխդ, որպէս զի հեկեկանքը լուութեան գեղեցկութիւնը չաղարտի:

Ապա երկուսն էլ երկար լուռ մնացին և լուռ թեամբ նրանց հոգիները աւելի լաւ հասկացան իրար: Նրանք վաղուց էին ճանաչում իրար: Լէյլան, ժողովրդի այդ աղքատ աղջիկը, գիտէր հարուստ տիկնոջ բոլոր գաղտնիքները, դրա համար էլ էմինէն նրա հետ մտերմութեամբ խօսեց բոլոր այն կատարուածների մասին, որոնք երկուսին էլ շատ հեռու էին թուում:

Երկրի գոլորշին բարձրանում էր աւելի առատ ինչպէս ցօղ երկրորդ օրը թափուելու համար: Եւ ինչպէս մեռնող փոքրահասակ երեխաների հոգիները մի դժգոյն ժպիտ թափառում էր նրանց կիսաբաց բերանների վրայ:

Լէյլան յանկարծ կանգնեց և ասաց.

—Մօտենում է իմ ժամանակը, երբ գերեզմանատան կիսաքանդ պատերի վրայ նստած պիտի երգեմ իմ սիրոյ երգերը և հրաւիրեմ նշանաւոր անցորդներին գալ ինձ մօտ սէր գտնելու գիշերային խաւարի մէջ:

Եւ իր ֆարաջան դցեց ուսերի վրայ ու հեռացաւ: Էմինէն արտասուեց:—«Խեղճ աղջիկ, իր կեանքում միշտ թափառական չէ ունեցել ընտանեկան յարկ, նա եղել է ժողովրդի զաւակ, ժողովրդի հաշուով է կերակրել և իրեն կերակրող ժողովրդին սէր է տալիս, և իրան երջանիկ է զգում, որովհետեւ իր միջավայրի մէջ է, մինչդեռ քս... Ես ցանկացայ մի լուպէ իմ միջավայրին հակառակ գնալ, նոր գաղափարների համար ըմբոստացայ ինձ շրջապատողների դէմ և իբր թէ իմ հայրենիքի սիրոյ համար սպանեցի այն մարդուն, որ ինձ սիրում էր, որ սիրում էր իր հայրենիքը իր հասկացողութեամբ... ո՞վ էր մեղաւոր... ո՞վ էր դաւաճան... ո՞վ էր աւելի խելօք կերպով սիրում իր հայրենիքը:

Եւ նա դարձեալ գրկեց Իբրահիմի չիրիմը, ճակատը դրեց սառը բարին ու սկսեց աւելի բարձր հեկեկալ:

Բայց Լէյլան նրա հեկեկանքը չլսեց, նա ինչպէս մի

տեսիլ արագութեամբ հեռացաւ: Նրա դէմքը հետզհետէ պայծառանում էր, որովհետեւ մօտենում էր սիրոյ միսիան կատարելու ժամանակը: Նա վիզը բարձր պահած հսկայ կիպարիսների ստուերով օդի ներդաշնակ ու դիւրեկան հպումից աղդուած վազում էր: Վերջապէս հասաւ ամենաբարձր պատի մօտ և ոտերը դնելով մի քարից յետոյ միւսի վրայ բարձրացաւ պատի վրայ: Նա կանգնեց այդ բարձրութեան վրայ, խորը շունչ քաշեց մի քանի անգամ, ապա հանգստացաւ մի քանի րոպէ լուռ, անշարժ, ակնարկը սևեռած իրեն շրջապատող տարածութեան մէջ և սկսեց երգել հանգարտ ու հընչիւն ձայնով իր սիրոյ հրաւերը նշանաւոր անցորդներին: Երկար երգում էր այդպէս, երբ վերջապէս լոյսի լուսով նկատեց հեռում հովանոցաձև մի հացիի ստուերում մի պարոնի, որ իսկապէս նշանաւոր էր երևում:

Ուրախ, ժպտուն՝ նա իջաւ և գնաց հանդիպելու այն թանձր խաւարի մէջ, ուր միայն կարող է սէրը ապրել ու մեռնել մարդկանց ակնարկից հեռու:

— Ոսկի կոճակները, որ փայլում են քո կրծքի վերայ, անպայման նշան են քո մեծութեան, այնպէս չէ, ասաց նա Նուրէդդինի համազգեստին նայելով:

Փաշան եկել էր իր կնոջը հանդիպելու գերեզմանատանը, առանց նրան տեսնելու մի օր անցկացնել իսկ շատ դժուար էր նրա համար: Նա լսելով Լէյլայի հաճոյախօսութիւնը, առանց ոչինչ ասելու իր քսակը դատարկեց նրա ծնկների վրայ և արդարանալով որ աւելի լաւ բան չունէր նրան ընծայելու ուզեց անցնել:

— Ո՛չ մի անառակ կին չի կարող ստանալ աւելի մեծ փարձատրութիւն քան քո սէրը, թող Աստուած օրհնի քեզ, խառնիր քո սէրը իմի հետ: Ես փող չեմ ուզում:

Նուրէդդինը զարմացաւ:

— Եթէ դու հարուստ ես և շատերը աղքատ, տա՛ր այս փողերը թէքքէ, տա՛ր դէրվիշ Սաադէթդինին, որ

նա սուպ պատրաստել տայ և բաժանի նրանց, որ քաղցած են: Իսկ ինձ թոյլ տուր համբուրել քո քաղցրահոտ սուլթանավայել շրթներից և եթէ քո սիրտը կը բռնի ինձ մի արժաթեայ փոքրիկ դրամ իմ ճակտին կպցրած քո շնորհը պիտի լինի ինձ համար:

Նուրէգգիները մոռացաւ մի բոպէ իր կնոջը, նա անզգայաբար նստեց նրա մօտ խոտի վրայ չցանկանալով թողնել նրան, որի մօտ սքանչելի գեղեցկութեան հետ գտնոււմ էր այրող ջերմութիւն, բաներ, որ իր կնոջ սառնութեան բոլորովին հակառակ ազդեցութիւն արին իր վրայ: Նա նոյն իսկ մտածեց մի բոպէ, թէ այսպիսի հանգիպումից յետոյ արժէ միթէ իր կնոջ մօտ լինել:

Եւ ականաւոր նրա շրթները արտասանեցին.

— Սա իմ ճակատագիրն էր:

Յետոյ վերկացաւ, նրան տուեց ձեռքը համբուրելու և հեռացաւ նրանից:

— Վաղը դարձեալ գալու եմ այստեղ, եղաւ նրա վերջին խօսքը:

Նուրէգգին-փաշան դեռ երիտասարդ էր թէև, բայց արդէն գեներալութեան աստիճան ունէր: Նա հարուստ ծնողների զաւակ էր, ունէր ևրօպական կրթութիւն: Նա վերագառնալով Եւրոպայից Կ. Պօլիս՝ ինչպէս առհասարակ իր ընկերներից շատերը, ցանկացել էր թրքական կեանքի հոսանքի հակառակ գնալ, նա ընդհարուել էր իր ծնողների և իր մեծաւորների հետ, նա թշնամացրել էր իրան բոլոր այն մարդկանց, որոնց պէտք ունէր յաջող կարիերա ունենալու համար: Միառժամանակ նա ուսուցչի և լրագրական աշխատակցի պաշտօն էր վարել ուրիշ պաշտօն ձեռք բերել չկարողանալուն համար: Բայց շուտով նա մեղմացել էր, սկսել էր զիջումներ անել: Նա ցանկանում էր հայրենիքին ծառայել իբրև զինուորական, պէտք էր զոհել մի քանի սկզբունքներ Սէրապէրիատում արգիւնաւոր պաշտօն ձեռք բերելու համար: Զոհողութիւնները իրար հե-

տեեցին աւելի բարձր պաշտօններ ունենալու յուսով և նա սկսեց մտածել, Սէրապէր (սպարապետ) դառնալուն պէս՝ նա դարձեալ իր նախկին սկզբունքները կը պաշտպանի և կը մտցնի իր ստորադրեալների մէջ։ Նա միայն չէր համաձայնում կանայք ունենալու մտքի հետ, նա միակին էր ուզում լինել, փնտռում էր ինտելիգենտ կին և հանդիպելով Շէյխ-ուլ-Իսլամի բրոջ աղջկան, կրթուած էմէնէին, որ նոյնպէս եւրոպական դաստիարակութեան տէր և կողմնակից էր, ամուսնացաւ հետը, իհարկէ յուսալով, որ նախ երջանիկ եւրոպական ընտանիք կը կազմի, ապա Շէյխ-ուլ-Իսլամի օգնութիւնը կը վայելի միշտ։ Բայց շուտով տեսաւ, որ երջանիկ լինել ընտանիքում չի կարող, որովհետեւ էմինէն թուրք կին չէ, եւրոպականացել է, գիտէ մտածել։ Կինը միայն սիրել պիտի իմանայ, սկսում էր կամաց ինքն իրեն համոզել երիտասարդ զինուորականը, այսօր նա աւելի խոր է համոզւում այդ բանում։ Տես, որքան տարբերութիւն կայ այս անառակ իսկական թուրք հակումներ ունեցող կնոջ և իր եւրոպականացած կնոջ մէջ, որ նոյն իսկ սպանել է մի մարդու, թէ նա ինչո՞ւ է հաւատարիմ սուլթանին և կայսերական դահլին, սպանել է նրան սիրելով, դա եւրոպական զոհողութիւն է, դա լաւ չէ, բանի որ երկու մարդ են զոհ գնացել դրան, մինչդեռ Լէյլան իր սիրած էակին գիտէ այնքան ջերմաջերմ փայփայել։ Միթէ մի կին ունենալը հէնց մի մեծ մեղք չէ, ինչո՞ւ էմինէի համար ինքը պիտի զրկուի հաճոյքներից ու սիրուց։ Դա էլ բրիտոնէական զրկանք է, միթէ պէտք է այդ զրկանքը յանձն առնել։ Ո՛չ, ո՛չ... փաշան նախ քան բրիտոնէայ լինելը մուսուլման է և մուսուլմանը միայն իբրեւ մուսուլման կարող է երջանիկ լինել։

Իր ընդարձակ կալուածքում զբօսնելիս էմինէ-հանըմը յաճախ էր հանդիպում Լէյլային և բանի անգամ

ցանկացել էր նրան խրատել, որ յետ կենայ վատ արարքներից, բայց Լէյլան կեանքի իրեն պարզեւած գեղեցկութիւնից ու բաւականութիւններից չէր ցանկանում զրկել և՛ միւս մահկանացուներին: Էմիլէն չէր յուսահատուում, նա այնուամենայնիւ մի քանի անգամ փորձեց խօսել նրա հետ:

Մի օր էլ վերջին փորձը ուղեց անել: Նա նկարագրեց, թէ որքան լաւ է պարկեշտ ապրել, միամուսին լինել, ընտանիք ունենալ: Լէյլան շատ շուտ ընդհատեց նրան և հպարտութեամբ հայեացքը ուղղելով նրա երեսին՝ ասաց,

— Գուցէ դու կը կամենայիր ինձ կարգաւ էլ սովորեցնել, որպէս զի ես էլ կարողանամ քեզ նման կրկնել ուրիշների գործածած բառերը... Գու կը կամենայիր գուցէ կապել իմ բերանը ու շղթայել իմ մարմինը կամ յափշտակել իմ բնական զգացողութեան համեմատ ապրելու իրաւունքներս... Բայց այդ անել չես կարող... Քո սրտում սէրը երբեք տեղ չէ բռնել և իհարկէ չգիտես այն էլ, թէ Մուհամէդը ասել է. — «Խանդաղատանը (չէֆթաթ) ունեցէ՛ք միմեանց նկատմամբ»: Ես հաւատացած եմ, որ եթէ քեզ նման կանայք անառակ լինէին, նրանց մարմնի գեղեցկութիւնը միայն հարուստները պիտի տեսնէին և ձեր մատներին կը փայլէին սիրահար վագրի լուսնարոտի նման շողշողուն ագամանդներ: Ես ձեզ նման չեմ անում, ես սպասում եմ նշանաւոր անցորդների, որ յոգնած վերադառնում են բանատեղից, (գուցէ նշանաւոր էլ չեն) յամենայն դէպս ես նրանց ցանկանում եմ տալ իմ գեղեցկութիւնը, որ շատ չքեղ է: Էմիլէն իր նիհար ձեռների մէջ թաղցնելով դէմքը ընդհատեց նրան:

— Գու միշտ անպարկեշտ բաներով ես զբաղուած, ասաց նա խորտակուած ձայնով, լռիւ ի սէր Աստուծոյ: Եւ նստեց ճանապարհի եղերքին մի քարի վրայ: Անառակուհին՝ առանց հասկանալու ի հարկէ, թէ

ինչ է կատարուում իր խօսակցի սրտում, մտածեց, թէ արդէն ասել է նրան ամեն բան և ցանկացաւ հեռանալ: Էմինէն նրան կանչեց.

— Ես գնում եմ, պատասխանեց Լէյլան, գնում եմ այլ ևս բեզ չհանդիպելու պայմանով: Դու ամաչում ես ինձ հետ լինել և այդ լաւ չէ: Փայթակղութեան խոտը արդէն բսնում է՝ իմ մազերի նման խիտ՝ իմ սրտից քո սիրտը տանող ճանապարհի վրայ... Ինչպէս բոլոր հարուստները՝ դու էլ եսասէր ես, և ցանկանում ես ինձ բարեկամ մնալ միայն այն դէպքում, երբ ես էլ քեզ նման կը խօսեմ: Դո աչքերը միշտ յոռի բաներ են տեսնում և չարանում ես, որ իմ աչքերին նոյն յոռութիւնները գեղեցիկ են երևում... Դու ինչպէս քող ուզում ես ծածկել իմ աչքերը, մինչդեռ ես ցանկանում եմ միշտ պայծառ տեսնել: Ինչպէս դու ունես քո գեղեցիկ ձևերը, նոյնպէս ես ունեմ իմոները: Մնաս բարով, Էմինէ հանրմ:

Եւ ծռուելով նրան խոր թէմէննա արեց (գլուխ տուեց):

— Մօտեցիր, ասաց չորութեամբ Էմինէն, հնազանդուիր ինձ:

Լէյլան տեղաւորեց իր ծրարը գետնի վրայ և խոնարհ կերպով մօտեցաւ նրան:

Էմինէն նրան քաշեց դէպի ինքը, նրա վիզը գրկեց և համբուրեց նրան «իմ քոյր» կոչելով:

— Դիտեմ, մրմնջաց խեղճ աղջիկը չափազանց զգացումած ու լացակումած ձայնով, դիտեմ, որ դու շատ ես մտատանջում իմ այս դրութիւնը տեսնելով, բայց իզուր է, որովհետեւ եթէ ես երբեքիցէ վատ բան եմ անում, այդ թողնում եմ իմ յետեւ և աչքերս միշտ ուղղում եմ իմ առաջ գտնուող բարի բաների կողմը և դրանով միայն կարելի է ուղղել մեր սխալները և ոչ կամաւոր բանտարկութեան մէջ սրտի հառաչները լսելով: Տեսնելով ձեզ, որ սովորել էք ծովերի խորութիւն-

ները և երկրի երկարութիւնն ու լայնութիւնը չափել և դրա պէս չնչին բաներ, ես գտնում եմ, որ դուք ոչ չինչ չգիտէք, դուք չգիտէք երկրի մեզ տուած կեանքի նպատակը: Դուք անցեալի մեռած բաները միայն գիտէք, իսկ ներկայի կենդանութիւնը ձեզ չէ հետաքրքրել երբևիցէ:

Էմինէն ուզեց կանգնել, բայց անառակուհին ծունկ չորեւով նրա առաջ իր մերկ բազուկներով դրկեց նրա ոտերը:

— Լսիր, մի բան էլ կայ որ բեզանից թաղցնում էի: Հոգիս գտնուում է չարագործ կրքերի ազդեցութեան տակ: Ահա քանի օր է, որ ինձ թւում է, թէ այլ ևս բոլոր մարդկանց չեմ սիրում, այլ մի անծանօթ գըրաւել է ինձ բոլոր էութեամբ: Նա ամեն երեկոյ մի ժամ անց է կացնում ինձ հետ: Նրա ոյժը մեծ է, հանրձ, նա ինձ ձգում է իրեն թաղաւոր առիւծի ուժով, ոոկի է թափում իմ փէշերի մէջ և ինձ ներշնչում է կատարեալ երջանկութեան զգացում իր սիրոյ համբոյրների միջոցով: Նրա խօսքերը տիեզերքի ներդաշնակութիւնը ունեն, նրանում ես ներշնչեցի բնական սիրոյ հրապոյրները և վախենում եմ, որ այդ հրապոյրներին նա ինձ գերի դարձնի: Նա ինձ առաջարկում է ապրել իր ապարանքում մենակ իր համար, նա էլ, ինչպէս դու, ցանկանում է իմ ազատութիւնը խլել: Տես, ինչքան գեղեցիկ է նրա դէմքը...

Եւ նա ցոյց տուեց մի լուսանկար:

Էմինէն նայեց լուսանկարին, նրա սիրտը յորդեց, կարծես ուզում էր կուրծքը խորտակել և դուրս ընկնել: Արիւնը արագութեամբ նրա բոլոր երակներից վազեց դէպի սիրտը, նա խեղդւում էր: Մի րոպէ անշարժ մնաց, ապա կանգնեց շատ ուղղահայեաց. անշարժ մնաց մի րոպէ, գլուխը շարժեց, մի րոպէ էլ սպասեց, և սկսեց այնպէս փախչել կարծես գազաններ հալածում էին նրան:

Նա վազում էր այնպիսի մի ճանապարհով, որի վերջը կար մի անդունդ: Լէյլան մտածեց, որ նրա հետ կարող է սարսափելի վտանգ պատահել. մի րոպէ տատանուեց, ապա բարձր ճչաց ու սկսեց նրա յետևից վազել:

Նա էմինէին սիրում էր, նա ցանկանում էր նրա կեանքը ազատել, կեանքը շատ քաղցր է, շատ աւելի քաղցր քան հասարակաց դասախօսների պատմած ամենագեղեցիկ հեքեաթների նիւթը: Նա դողում էր սարսափից, նա մտածում էր, որ եթէ չհասնի գեղեցիկ հանձմին և չկանգնեցի նրան, նրան կը դռնի մի րոպէ յետոյ անկենդան, նրա մարմնի սպիտակ հարթութիւնը ակօսուած կը լինի, նրա ոսկորները ջարդուած, փշրուած: Բայց Լէյլան նրան կաղատի, անպատճառ կաղատի, թէկուզ դրա համար ինքը ոչնչանայ և ցատկեց նա մի բարձր ժայռից ներքև, որ կարողանայ էմինէի առաջը կտրել:

Նա ընկաւ բարձր կակուղ խոտերի վրայ, որոնց զովութիւնը զգաց իր գէմքի ու հոլանի թւերի վրայ: Կենսատու թարմութիւնը նրա ծանրացած ճակատը մի րոպէ հանգստացրեց և նա առաջին վայրկեանից չզգաց թէ ինչպէս կարմիր արիւնը ապրիլեան ցողի կաթիլների նման վազում էր ճակատից ցած: Նա ուրախացաւ նոյնիսկ այդ արիւնի միջով տեսնելով էմինէին, որ գալիս էր իր կողմը:

Նա սրբեց իր ճակատը, վազեց դէպի էմինէն, ջղաձգաբար նրան ամուր բռնեց և ուժով ձգեց գետին. ինքն էլ մօտը նստաւ:

Մի բանի քայլ հեռու սպիտակ գրանիտեայ շաւղի ծայրին բացւում էր իսկապէս մի անդունդ, ուր ընկնելու վտանգի մէջ էր էմինէն:

Թարգմ. տաճկ. ԳՐ. ԵՂ.

(Վերջը միւս համարում)

ՄՕՐ ՅԻՇԱՏԱԿԸ

«Իբրև զինդ ոսկի ի քիթ խողի, այնպէս
կնոջ շարաքարոյի գեղեցկութիւն»

(Առ. Սողոմ. ԺԱ — 22):

«Իմաստուն կանայք շինեցին տունս, իսկ
անզգամքն ձեռք իւրեանց կործանեցին»:

(Առ. Սողոմ. ԺԳ. — 1):

Ա.

Այդ օրը շատ արցունք քամեց իւր ցամաք աչքերից ծե-
րունի Միքայէլը: Մակարենց տունը վաղ առաւօտուանից հետ-
զհետէ լցուում էր հարեաններով: Մարդ թէ կին, բարեկամ
թէ օտար, ամէնքն էլ գնում էին գիւղի մեծատան՝ Միքայէլի
կնոջը՝ Շողեր տատին «ողորմի» տալու, մի երկու կաթիլ ար-
ցունք թափելու իբրև նշան յաւիտենական հրաժեշտի: Հասա-
կաւոր կանայք շարէշար իջնում էին կտուրից սանդուղքով,
տղամարդիկ բակի դռնիցն էին գալիս: Կէս ժամուայ մէջ տու-
նը սգուորներով ու յուզարկաւորողներով լցուեց:

«Ուրբաւոր» (բրգածեալ) տան յարկի տակ, պատուաւոր
անկեան կողմը, հասարակ կտաւէ տկնակի վրայ, կարմիր շի-
ւայ վերձակի տակ դիակնացած պառկած էր Շողեր տատը: Ու-
ղիդ էր թէ չէ, չգիտեմ, միայն նրա գլխավերևումը կանգնած
կանայք նրա ցամքած դալուկ դէմքի վրայ ողորմածութիւնն ու
բարեսրտութիւնն էին պաղած տեսնում: Նրանք ափսոսում,
իրար շնջում էին հանգուցեալի առաւելութիւնները. ոմանք ա-
կամայից, ոմանք էլ վայելչութիւնից ստիպուած աշխատում էին
ողբական ձայներ հանել և իրենց արցունքն էլ խառնել
հարազատների արցունքի հետ: Հանգուցեալի անկողինը ծնկա-
չոք շրջապատել էին որդիները, հարսները, ազգականներն և
սրտայոյզ վայնասունով լալիս էին: Գլխավերևում, կանանց
մէջ համեստ դիրքով կանգնած էր ծերունի Միքայէլը՝ հանգու-

ցեալի ամուսինը: Եօթնասնամեայ ծերունու աչքը ցամաքել էր. սակայն սրտի յուզմունքը, շրթունքների կծկումն, մարմնի ջր-դաճութիւնները, խուլ, խեղդող հեկեկանքը քամում էին նրա աչքերից վերջին կաթիլները: Նա սաստիկ էր մղկտում, բայց աշխատում էր զսպել իրեն, որովհետեւ անհամեստութիւն է ամուսնուն կնոջ մահուան համար վիշտը բարձրաձայն արտա-յայտել: Ծերունի Միքայէլի երեակայութեան առաջ պատկե-րանում էր անցեալը, երբ ինքն իբրեւ գիւղի կտրիճ երիտասարդ շատ հասակակիցների նախանձը շարժեց գեղանի Շողերին կը-նութեան առնելով: Ապա յիշեց երբ հայր եղաւ առաջին երկու որդոց, որոնք այժմ ամուսնացած էին և զաւակների տէր: Անցեալից նրա յիշողութիւնը կտրուեցաւ և տանջող ներկայի վրայ կենդրոնացաւ: Իրականութիւնն այժմ այն է, որ ինքն անգոր ծերունի է: Ամուսնաւոր զաւակներն ու նրանց կանայք իրենց հոգածութեան միայն աւելորդ մասը պիտի բաժին տան նրան: Նա իրան սոսկալի մենակ զգաց և անպաշտպան ու նո-րից դողացին ձեռքերը, ցնցուեց մարմինը և ծռուեցան շրթ-թունքերը: Բայց իւր ցաւը մոռացաւ նա. յանկարծ նրա ուշքը կենդրոնացաւ մօր կրծքի վրայ ընկած-բեկ-բեկ ձայնով մղկտացող պատանու վրայ: Պատանեկական մի սիրուն շիկահեր գլուխ մերթ վեր ելնում, մերթ վար էր իջնում հանգուցեալի կրծքի վրայ: Շարմաղ շրթունքները որոնում էին ցամքած ստիւքը, համբոյր սփռում դէմքին ու կրծքին: Առաջուայ դուրեկան ջեր-մութիւնը չգտնելով պատանին յուսահատ գլուխը վեր էր բարձ-րացնում, թաթիկներով անխնայ զարկում խաժ աչքերին, ու վշտից վարդ կտրած դէմքին, ապա նորից խոնարհւում, նորից «մայրիկ ջան» աղեկտուր ձայնով ընկնում ու արցունքով լուա-նում մօր կուրծքը:

Պատանին հանգուցեալի վերջնական էր, տաան և մի տա-րեկան Մանուէլը: Անդրանիկների ամուսնութիւնից յետոյ հօր և մօր սէրն ամբողջապէս կենդրոնացել էր փոքրիկ Մանուէլի վրայ: Նա նրանց ծերութեան ուրախութիւնն էր ու մխիթա-րութիւնը: Այժմ նա զրկուեցաւ մօր խնամքից և որբ մնաց:

Եւ վա՛յ այն պատանուն, որ զրկւում է մօր գգուանքից և «հարսների» եղբօրց կանանց խնամքին է մնում. մանաւանդ եթէ նրանց մէջ «չար ոգի» էլ կայ:

Ծերունի Միքայէլը կրտսեր որդուն մայրազուրկ տեսնե-լով իւր ցաւը մոռացաւ: Իսկ փոքրիկ Մանուէլն որ չէր յիշում թէ «չարոց զուլ» հարսի իշխանութեան տակը մնաց և էլ չկար մայրը, որ պաշտպանէր նրան հարսի նախատինքներից, առա-

ւել էր մղկտում, առաւել ծեծում գլուխը և բորբոքում արտասուքի աղբերակները:

Յուդարկաւորները մոռացան ննջեցեալին կարծես. նրանց սգի առարկան փոքրիկ պատանին դարձաւ: Մանուէլի անկեղծ, անսփոփանք վիշտը նման յոյզեր յառաջ բերեց և սգադիր կանանց և մարդկանց մէջ:

Վերջապէս լսուեցաւ թէ «էրէցն եկաւ»: Գիւղի վերին թաղից, եկեղեցուցն էր գալիս Տէր Դ.: Մի միջահասակ լայնաթիկունք, մեծ քթով ծերունի էր, գիւղի սիրելի քահանան: Կապայի վրայ հագել էր իւր «կարճիկը», գլխին գառան մորթուց կամիլաւկա, ձախ թևի վրայ ծալած չիթ շուրջառն էր ձգել, ձեռքումը կաշէկազմ արծաթախաչ Մաշտոցը բարձր բռնունելով, աշուժը ձեռնափայտ—գաւազան կրում: Նա առջևը ձգած տիրացու Պետրոսին, որ խաչվառն էր տանում, ետևից հինաւուրց ժամկոչ Գասպարին որ բուրվառն էր բերում, «Ողորմեա ինձ, Աստուած» սաղմոսը քաղկիով շտապ շտապ դէպի Մակարենց տունն էր գնում: Ծերունին իսկական ժողովրդի զաւակ էր. նա շատ լաւ էր հասկանում «խնդալ ընդ խնդացողըս», լալ ընդ լացողս»: Գիտենալով որ իւր հօտի մէջ ննջեցեալի անկողնի շուրջը սոսկալի սուգ են անում, նա շտապում էր արագ քայլերով գնալ, շուտով դիակը տանից հանել և այսպիսով խնայել ողբացողներին:

Քահանան Մակարենց բակը մտաւ: Պատերի տակ նստած ու կանգնած տղամարդկանց բազմութիւնը պատկառանքով «փափախները» հանեցին և ընդունեցին հայր քահանայի ողջոյնը: Սրահում հաւաքուածները նրան ճանապարհ բացին և նա տուն մտաւ: Նրա ներկայութիւնը պատկառանք և մխիթարութիւն էին ազդում. լացի ձայները, հեկեկանքները զսպուեցան, մեղմացան: Նա վրան ձգեց շուրջառը, օրհնեց լուսցման շուրը և դիակը յանձնեց կանանց, որ տանեն լուսնան և պատանեն:

Կտաւի մէջ պինդ կարած և նաշի վրայ դրած դիակը նորից քահանայի առաջը բերին: Սկսուեցաւ «տան կարգը». խնկան անուշ հոտը կապոյտ քուլաներով դէպի երգիկը բարձրացաւ: Հագիւ էր քահանան երգել «Դատեա, Տէր, զայնոսիկ» սաղմոսը, երբ մի սոսկալի ծղրտոցով մէկն ընկաւ դիակի վրայ: Մանուէլն էր: Նրա առջև կտաւի մէջ կարուած էր նա, որին մայր էր անուանում: Պատանին չտարաւ այդ վիշտը և դալկացած նրա վրայ ընկաւ: Նրա սուգը բազմութեան սգով լցրեց տունը: Զգացուեցաւ և բարի հովիւը: Ծերացած աչքերումն արցունքը կոխեց. էլ չկարողացաւ կարդալ: «Տէր մի համարիր զայս մեղս»

ասելով, կարգը կիսակտուր թողեց, ծալեց Մաշտոցն առաջ ընկաւ և հրամայեց ջնաշը՝ վերցնել: Չորս յաղխանդամ գիւղացիք թոցրին նաշը. երկուսն ուշագնաց պատանուն գրկեցին և տխուր թափօրը դէպի եկեղեցին ուղղուեցաւ:

Թաղեցին Շողեր տատին: Նրա թարմ հողաբլրից բռնութեամբ խլեցին մօր «քաղցր յիշատակ» Մանուէլին և կիսակենդան տուն բերին:

Բ.

Շողեր տատի մահից ուղիւ երեք տարի յառաջ էր: Մի լուսնկայ անուշ գիշեր: Գիշերուան խաղաղութիւնը իջել էր գիւղի վրայ: Յունիսն էր. ուստի և տների բակերից մակաղած տաւարի շնչառութիւնն ու որոճի ձայնն էր լսուում միայն: Մերթ ընդ մերթ էլ գիշերապահների «է՛հէ՛հէ՛յ» աղաղակը և շների հաջոցը: Քնած չէին միայն Մակարենց տան հասակաւորները: Երեխաներին տանը քուն դնելուց յետոյ, Միքայէլը իւր կնոջ, աւագ որդու և անդրանիկ հարսի հետ քաշուել էին «յօգէն»։ «Բուխարու» երկու կողքում գլուխները քարշ նստած էին տան աւագն ու իւր կինը: Փոքր ինչ ներքև նստած էին որդին ու հարսը: Ամենքն էլ մտախոհ էին և լուռ:

— Գասպար, որդի, շան հաչոց կայ դրան. վերկաց տես չեկած արդեօք: Կարելի է նա է:

— Ա՛յ մարդ, զուր բան է քո արածը. մի տղայ որ իւր հօրն ու մօրը ականջ չանի, օտարին իսկի չի լսի: Չար սատանէն մտել է որդուդ սիրտը. իւր ուզածը պիտի անի:

— Ա՛խ, իմ շէն տունն եմ ամսոսում, չեմ ուզում բաժանութիւն լինի, քանդուի, քանի դեռ ես կենդանի եմ, թէ չէ գլուխն ու քարը, թող գնար առնէր:

— Իմ սրտիս մէջն էլ կարծես տպաւորուել է, հայրիկ, որ այդ աղջիկը մեր տան վրայ անասելի թշուառութիւն պիտի բերի... երեկ շատ խնդրեցի...

— Վերկաց, որդի, սանահէր Կիրակոսն է, ընդհատեց որդուն հայրը. շները վրայ տուին, հասիր, թող ներս գայ տեսնենք ի՞նչ բարի համբաւ է բերել:

— Խելքս բան չի կտրում, ա՛յ մարդ, զուր բան է...

Բանը նրանումն է, որ Միքայէլի երկրորդ որդին՝ Մելքոնը սիրել էր Թորոսի փոքր աղջիկը, գեղեցիկ Նազլուին: Թորոսենց տունը գիւղի մէջ կոռւարար, չար, նախանձոտ ցեղի վարկն ունէր: Նրանց տան աղջիկները, որ տուն որ գնացել էին իբրև հարս, բաժանութիւն էին ձգել, կագ ու կոխ և քան-

դել էին շէն տները: Այդ երկիւղից շատ անգամ Միքայէլը, իւր կինը, եղբայրն ու սրտացաւ ազգականները համոզել էին Մելքոնին, որ ձեռք վերցնի Նազլուից: Սակայն Մելքոնը երկու ոտքը մի մաշիկի մէջ դրած պնդում էր թէ Նազլուն է որ կայ. ուրիշ աղջիկ նա չի առնի ու կգերադասի հօր տանից, տեղից, կարողութիւնից ձեռք վերցնել, ջոկուել մի փոքրիկ տնակում ապրել Նազլուի հետ, թէկուզ գիւղի նախընտրութեանը կարօտի: Ծնողների կողմից բուն ընդդիմադրութիւն տեսնելով Մելքոնը սրտնեղել էր ու վերջին ժամանակները տուն չէր գալիս քնելու, այլ ջրաղացումն էր քնում, ջրաղացպանի հետ: Երկու օր առաջ նա ջրաղացպան Յակոբի ձեռքով լուր էր ղրկել հօրը թէ, եթէ երեք օրից յետոյ Նազլուին չեն ուզի իրեն հարսնացու, ինքը կերթայ նշան կղնի, կպսակուի և բաժան կապրի: Միքայէլի սիրտը կրակն ընկաւ այս յանդուգն պատգամից. նա կարող էր դուրս վռնդել տանից անհնազանդ որդուն, բայց համագիւղացիների առաջ իւր վարկը կընկնէր, իւր շէն տունը նշանակութիւն կը կորցնէր, եթէ բաժանուէին որդիք: Չէ որ գիւղացուտան շինութիւնը եղբայրների անբաժանութեան մէջն է: Մէկ խօսքով թասիրը չը չտարաւ: Մտածեց մի վերջին փորձ անել. դիմեց գիւղի սիրելի «իրիցուն» հայր տէր Դ. ու իբրև հոգևոր հօր խնդրեց, որ համոզէ նրա մոլորուած որդուն ձեռք բաշխելու թորոսենց աղջկանից: Խոհեմ քահանան մերժեց նրա խնդիրը:

— Միքայէլ եղբայր, դու հասկացող մարդ ես, երկար տարի էլ իմ երեցփոխանն ես եղել. դու կարող ես իմ գրութիւնը հասկանալ: Ես անարժան տեղովս քահանայ եմ. քահանայ ասածը ժողովրդի հայր կնշանակէ: Իսկ հայրը չպէտքէ խտրէ իւր հոգևոր որդիներին: Թորոսենց տունն էլ իմ գաւակներն են ինչպէս և ձեր տունը: Ես ինչպէ՞ս գնամ քո որդու մօտ վատարանեմ թորոսենց աղջկան: Ասուած է թէ՛ «չիք ինչ ծածուկ որ ոչ յայտնեսցի»: Վաղը կիմացուի և ես կդառնամ վատամարդի և խռովութեան առիթ: Չէ, եղբայր, խնդրում եմ քեզ չնեղանաս ինձնից, ես այդ գործը յանձն չեմ առնի:

Այս մերժումից յետոյ Միքայէլի յոյսը սանահէր Կիրակոսը մնաց: Նա կանչեց նրան, խնդրեց որ յանձն առնի գնալ ջրաղաց և «մոլորուած» որդուն համոզի դառնալ չար ճանապարհից: Սանահէր Կիրակոսը կատարեց իւր սիրելի կնքահօր խնդիրը և այժմ այնտեղից էր վերադառնում:

— Սանահէր, ետրաբ բարի համբաւով ես գալիս թէ չէ, անհամբերութեամբ հարցրեց Շողեր տատը, երբ նա յօգէն մտաւ:

—Քաւորակին, ի՞նչ բարի համբաւ. աշխարհը փչացել է, ծնողների և ծերերի յարգանքը կորել է ժամանակիս որդիների և ջահիլիների մէջ։ Օձի լեզու բանեցրի, ամէն տեսակ բարի խորհուրդներ տուի, աղաչեցի, պաղատեցի, որ նա թողնի իւր մտադրութիւնը, սակայն Մելքոն որդիդ միանգամայն սատանի ձին հեծել է. չէ որ չէ, պիտի առնեմ որ պիտի առնեմ, ասում է։

—Շնորհակալութիւն, սանահէր Կիրակոս. մենք մեր ծնողական պարտքը կատարեցինք դէպի մեր անառակ որդին, դու էլ քո բարեկամական պարտքը։ Այժմ լսեցէք ինձ այ կնիկ, որդի ջան, հարսի, դարձաւ Միքայէլը դէպ իւր կնոջը, որդուն ու հարսին։ Երեւի մենք մեղք ենք գործել Աստուծոյ առաջ, որ նա մեզ պատժում է մեր անհնազանդ որդու ձեռքով։ Ես իմ զաւակների անժամանակ բաժանումը, իմ տան աւերը չեմ կարող տանել։ Թասիբս չի վերցնի։ Ես առաջարկում եմ որ յօժարիք ինձ հետ ուզենք այդ աղջիկը Մելքոնին, իւր արիւնն իւր գլուխը լինի։ Ի՞նչ էք ասում։ Սանահէր Կիրակոսն էլ այստեղ է. վաղը, Քասպար ջան, վերցրու սանահօրը գնա ուղելու և շուտով պսակենք մեր ամօթանքը մեր վիշտը ծածուկ պահելով։ Հը՛, ի՞նչ էք ասում։

Ուրիշ ելք չկար. յօժարեցան։ Օդայից տուն գնալիս Միքայէլի միժ հարսը՝ Սաւգուլը գոգնոցի փեշերով աչքերն էր սրբում։ Նրան վիճակուած էր իբրեւ տեգերակին ապրել Թորոսինց «անսպեռ Նազուլի» հետ։

Սեպտեմբերի վերջերին, երբ գիւղացիք կալուկտից պըրծան, Մակարենց Միքայէլը որդուն պսակեց։ Պսակից յետոյ երբ «թագաւորն ու թագուհին» եկեղեցուց դուրս եկան, բազում և կտուրներում խմբուած կանանց և աղջիկների հարիւրաւոր աչք Նազուլի վրայ ուղղուեցին։

—Տես, տես սանամէր, որքան անհամեստ է. չորս կողմը մտիկ տալով է գնում. տես որքան ուրախ է, ասում է մի նորատի հարս մի կնոջ։

—Գիւղի շէն տներից մէկն աւիրաւ, ասաց մի հեղինակաւոր կին իւր շուրջը խմբուած կանանց, երբ հարսանեկան պարն արդէն հեռացել էր եկեղեցուց, իսկ կանայք սկսան ցըրուել։

Շատ մարդ այդ օր ուրախացաւ հարսանեկան առատ գինու և ճաշի շնորհիւ։ Բռնազրօսիկ ուրախութիւն նկատուում էր և ծերունի Միքայէլի գէմբին, բայց Շողեր տատի երեսին ժըպիտ անգամ չեկաւ։ Պատանեկան բնաւորութեանը հակառակ Մանուէլն էլ մօրից չէր հեռանում այդ օր. կարծես թէ այդ

հարսանիքը իրենց տանը չէր, ուրախութիւնը իրենցը չէր: Նա մօրից չհեռացաւ ամենեւին և ուրախացող ընկերներին չմիացաւ:

Գ.

Ապարանի հայ նահապետական ժողովրդի մէջ նորահարսը տան փոքր սպասաւորն է, բայց չէ ծառան կամ ստրուկը (խօսքը մեծածախնութեան վրայ է), ինչպէս ոմանք գիւղ չտեսած քաղաքացիք գրում ու խօսում են. որովհետեւ նրան տան աւագնեւորը սիրում են, փայփայում են, որպէս իրենց նոր աշխատաւոր զաւակի: Նորահարսը միշտ ոտքի վրայ է լինում տան անդամներին ծառայելու համար: Մէկին պէտք է անկողին պատրաստել, միւսին ջուր տալ, երրորդին՝ ոտքերը հանել կամ լուանալ, չորրորդին կորած բանը որոնել, գտնել և տալ ևայլն, նորահարսի պարտականութիւնն է: Մեծերին ծառայելու անտրտունջ և ուրախ պատրաստակամութիւնը, հեղութեան և խոնարհութեան ընդունուած ձևերի պահպանութիւնը նորահարսին սիրելի են դարձնում տան մէջ, երբեմն նոյն իսկ տան զաւակներից աւելի: Նորահարսը մի անհնազանդութիւն ունենալու իրաւունք ունի, որ նոյն իսկ պատկառանքի և համեստութեան նշան է: Նա ամենից աւելի անուշադիր է գէպի իւր ամուսնու խնդիրը, հրամանը կամ առաջարկած ծառայութիւնը: Երբ տան մէջ միւս անդամները ներկայ են, ամուսնուն ծառայելը անյարմար, նոյն իսկ ամօթ է: Իսկ եթէ տան միւս անդամները հարսի ծառայութեան պէտք չունին, ամուսնու երրորդ զէմբով առաջարկած ցանկութիւնն էլ կատարւում է ըստ երեւութի՝ մի արհամարհական ձեով:

Նազլուի «հարսնութիւնը» այսինքն այն իմաստով ինչպէս նկարագրեցինք, մէկ ամիս միայն տեւեց: Այդ ամսում Նազլուն մեծ ոյժ էր գործ դնում իւր վրայ ուրիշ հարսներին նմանիլ: Տանեցիքն էլ հետզհետէ իրենց կարծիքը նրա մասին գէպի լաւն էին փոխում. յուսալով թէ այդպէս էլ կշարունակուի:

— Այ կնիկ, ասում էր ծերունի Միքայէլն իւր կնոջը, մեր հարսն իրեն լաւ է պահում, աստուած տայ մենք սխալուած լինենք: Սաւգուլ ջան, աղջիկս, դիմում էր ծերունին աւագ հարսին, սիրիւր Նազլուին ինչպէս քո հարազատ քրոջդ գուցէ թէ մեր կարծած դէպ հրեշտակ լինի. Աստուած իմ օճախին գուցէ կը խնայի և Թորոսենց էս մէկ աղջիկը լաւ կլինի:

— Հալիւոր, պատասխանում էր Շողբըր, Աստուած ձէնդ լսի. բայց մեծանակ խօսք է թէ՛ «կաթի հետ մտածը հոգու հետ

կելնի» և թէ՛ «եղերբը տես՝ կտան առ, մօրը տես՝ աղջիկն առ»։ Ես չեմ հաւատում թէ Նազլուն էն մօր աղջիկը չլինի։ Յուսանք։

—Նազլու ջան, քեզ մատաղ, ասում էր ամուսինը՝ Մելքոնը իւր կնոջ գիշերուան առանձին պահուն. դու գիտես որ քո պատճառով ես հօրս ու մօրս աչքիցն ընկայ, նրանց համաձայնութիւնը զօռով եմ կորզել քեզ հետ պսակուելու համար, առանց նրանց օրհնութիւնն ստանալու. այնպէս խոնարհ, հնազանդ եղիր նրանց ու արուոռով կեցիր, որ իմ սե երեսը սպիտակեցնես, ու ես քեզնով պարծենամ նրանց առաջ։

Սակայն Մելքոնի ազդեցութիւնը կարճատե պիտի լինէր։ Կար մի այլ ազդեցութիւն, որ Նազլուի պատիարակութեան հիմքն էր դրել և շարունակում էր զօրանալ նրա վրայ։

Այդ նրա մօր ազդեցութիւնն էր։

—Նազլու ջան, էդ շները հետդ ինչպէս են վարում, հարցրաւ մայրը, երբ առաջին անգամ աղջկան տեսութեան էր եկել և խնամոց հետ հարցուրար անելուց յետոյ, առանձնացել էին մայր ու աղջիկ տան «քօխը»։ «Դրանց աչքերը թափի չէին ուզում որ դու իրենց տունը հարս գաս հա։ Գրողը տանի էն «գունգուկ» հալիւորին ու էն քաւթառ պառաւին. իսկի արժի՞ որ դու նրանց հարսնութիւն անես։ Բա էն անպիտան Սաւգուլը. նա քեզ վրայ մեծութիւն պիտի անի հա. չէ, ես չեմ թողնի այդ... Դու, Նազլու ջան, լաւ ծառայիր քո մարդուն։ Եթէ մի նկատողութիւն, մի ծանր խօսք էլ լսես թէ քո և թէ Մելքոնի մասին, իսկոյն պատմիր Մելքոնին, դեռ մի քիչ էլ զարգարելով, որ հասկանայ թէ իր ծնողներն ինչ պտուղ են։

Նազլուն իւր մօր աղջիկն էր։ Նրա ականջին իւր դաստիարակիչ մօր ձայնը սրնգի թովչութիւն ունէր։ Մօր խրատներն իւր սրտում աճեցնելու համար նա պատրաստ հող ունէր։

Մօր մի շարք այցելութիւնից յետոյ էր։ Օրերուց մէկ օր ծերունի Միքայէլը շտապով տուն մտաւ և դիմեց հարսներին, որոնք նստած հաց էին ուտում։

—Հարսներ, ապրիք, փայտս գտէք տուէք, կոչնակն եկաւ հասաւ մեր կտուրը, շուտով ժամ գնամ թէ չէ չեմ հասնի։

Հրամանը արագապէս կատարելու պարտքը իսկապէս նորահարսինն էր։

—Նազլու ջան, Նազլու, հայրիկի փայտը տուր, շտապեցրեց Սաւգուլը փեղիցը կանգնելով։ Բայց սա ոչ միայն տեղիցը չկանգնեց, այլ առաջին անգամը տեգերակնոջ հետ լեզուն բանալով պատասխանեց։

—Ինչի՞, դու ամէկ ես. մի հարս էլ դու: Ինչի՞ անպատճառ Նազլուն պիտի ծառայի այդ այլակերպին»:

Լսեց ծերունին այդ ձայնը և տեղն ու տեղը քարացաւ: Սաւգուլը գտաւ սկեսարի ձեռնափայտը և նրան տուաւ:

—Սաւգուլ ջան, լսեցի՞ր, դողդող ձայնով ասաց մեծ հարսին ծերունին նրա երեսին նայելով փայտն առնելիս: Հարսի ու սկեսարի աչքերն իրար հանդիպեցան. նրանք արտասուքով փայլում էին:

Ծերունին շուռ եկաւ դուրս գալու: Եկեղեցու ճանապարհը բռնելիս մտքամոլոր Միքայէլը մի տուն սաղմոս յիշեց ու ինքն իրեն բարձրաձայն արտասանեց. «Ասաց անգգամս ի սրտի իւրում թէ ոչ գոյ Աստուած»: Մեղայ քեզ Տէր. երևի յանցանք եմ գործել քո առջև, որ իմ տանս վրայ այս անէծքը դրիր յանձին անգգամի:

Նազլուի պսակից մէկ տարի յետոյ խաղաղութեան հրեշտակը իսպառ թողեց Մակարենց տունը: Վաղ առաւօտից մինչև ուշ երեկոյ լսելի էր Նազլուի կանչն ու ճիչը: Այստեղ նա ամենադատարկ պատճառով անարգում էր տեգերակնոջը, այնտեղ պատուած երեսով վշտացնում էր սկեսուրին. մի ուրիշ տեղ ծաղրում էր անվայել ածականներով ծերունի սկեսարի ծերութեան տկարութիւնները, խայթում էր տեգորը՝ միշտ լըռակեաց Գասպարին: Շատ անգամ յաջողել էր նրան ստապատիւ խօսքերով գրգռել Մելքոնին՝ ամուսնուն տեգերակնոջ և սկեսուրի դէմ և շատ անգամ էր կնոջ շողոմբոր լեզուն իւր թոյնը լցրել Մելքոնի սիրտը, որ հաւատալով կնոջ խօսքերին իւր ծնողների և եղբօր երեսն էր թռել, անպատիւ անելով նըրանց: Շատ անգամ Մակարենց շէմքը կոխող մուրացիկը, կոչնակով նրանց կտուրովն անցնող ժամկոչ Գասպարը, նախրահաց ժողուող նախորդ Գրիգորը վրայ էին հասել պատահմամբ Մակարենց տան կազ ու կռուին, որ տեղի էր ունենում Մելքոնի և իւրայնոց մէջ Նազլուի բանասարկութեամբ: Եւ շատ անգամ էին ափսոսացել այն տունը, որ մօտիկ անցեալում խաղաղութեան և սիրոյ հանգիստ էր միայն:

Նազլուի չար բարքի ձայնը Մակարենց տան պատերից դուրս եկաւ և գիւղի խօսակցութեան առարկայ դարձաւ: Ափսոսում էին ամենքը Մակարենց օճախը, որ պիտի քանդուէր (բաժանմամբ) և նախատինք էին ուղղում Նազլուի հասցէին: Միայն Թորոսենք և յատկապէս Նազլուի մալըն էր որ տնէ տուն ընկած բամբասանքը բերանին պաշտպանում էր ներբողելով

իւր աղջկան և ստալօգ մեղադրանքներ բարդում Մակարենց տան անդամների վրայ:

Մելքոնի համար պարզուեցաւ բանը. նա պարզապէս զգաց որ երկու խոշոր յանցանք է գործել իւր ծնողների դէմ. մէկ որ անհնազանդ է գտնուել նրանց Թորոսենց աղջկան առնելով, մէկ էլ որ կնոջ խօսքերին հաւատալով շատ անգամ անարգել է իւր հարազատներին: Երկու յանցանքն էլ երկու իժ օձերի նման գիշեր ու ցերեկ սողոսկելով Մելքոնի սիրտը ուտում, կոծում, լափում էին նրան: Սրտի խաղաղութիւն գտնելու համար, նա սկսաւ կոռուփներով և փայտով մերթ ընդ մերթ թաղել կնոջը, երբ վերջինս վէճի էր բռնուած լինում տանեցոց հետ: Սակայն Մելքոնի ձեռքերը յոգնեցան թաղելով, բայց Նազլուի լեզուն չդադարեց աղմկելուց: Խեղճ ամուսինը յուսարեկ եղաւ. ի՞նչ անէր. կնոջը յետ դարձնէր հօր տունը՝ դժուար բան էր: Նախ՝ չէր գնայ և երկրորդ՝ էլ ի՞նչ երեսով նա ապրէր այդ գիւղումը: Բացի դրանից, նա իւր այրուող սիրտը զովացնում էր իւր երկամեայ անդրանկին Պետրոսին համբուրելով, ինչպէս զրկուէր նրանից մօրը յանձնելով: Մոլորուել էր Մելքոնը: Նրա ատելութիւնը դէպի կինը օրըստօրէ աւելանում էր և բանն այնտիղ հասաւ, որ առանձնութեան մէջ շատ անգամ սայլ քշելիս թէ մաճ բռնելիս, կալ անելիս թէ ոչխար արածեցնելիս նա իւր վշտից ուռնող կուրծքը իջեցնում էր դառն արտասուքներ հոսեցնելով աչքերից:

Ամուսնութեան երրորդ ձմեռը Մելքոնը կամ իրենց կամ «դօրչիների» աղունը պատրուակ բռնելով գնում ջրաղացումն էր քնում, ջրաղացպան Յակոբի մօտ:

Մի գիշեր սանահէր Կիրակոսն աղուն էր բերել աղալու Մակարենց ջրաղացը: Մելքոնը ջրաղացումն էր: Կիրակոսի աչքում նա շատ մաշուած երևաց ու տխուր: Հասկացաւ Կիրակոսը թէ նրա սրտումը ցաւ կար, բայց Մելքոնին վիշտ չպատճառելու համար ոչ մի հարցմունք չարաւ այդ մասին: Մելքոնը ծառայի նման կատարում էր սանահէր Կիրակոսի գործը. բեռները քակել, ցորենն օդումի մէջ լցնել, ալրտնից ալիւրը հանել, այդ բոլորը Կիրակոսի փոխարէն կատարում էր Մելքոնը, որը կարծես իւր յօժարակամ ծառայութեամբը աշխատում էր մի ծանր քար գլորել իւր ճնշուող սրտից: Նա նոյն իսկ ուղիղ չէր նայում սանահօր երեսին, կարծես նրա դէմ մի յանցանք գործած լինէր: Երբ նրանք պատրաստուում էին հանգստանալու Մելքոնը դարձաւ ջրաղացպանին.

— Յակոբ ջան, այսօր դու գնա՛ ձեր տունը քնիր, երե-

խաներիդ տես. ես միայն կ'մնամ այս գիշեր այստեղ և սանահօրը կօգնեմ: Ջրաղացպանը սրտի գոհութեամբ տուն շտապեց:

Մեկընդին սիրտը լցուել, ուռել էր ներքին յուզմունքից. նա ուզում էր մէկի առաջ իւր սիրտը բանալ և այդ մէկը միայն սանահէր Կիրակոսը կարող էր լինել: Եւ ահա նա պատրուակով ջրաղացպանին տուն ղրկեց:

Կիրակոսը թիկն տուաւ ջրաղացի աղքատիկ անկողնին. իսկ Մեկընդ մէջքը սեանը դէմ տալով ծնկների վրայ նստեց նրա դիմացը ու գլուխը բարձ ձգելով դէպի գետին, ընկղմուեցաւ մտածութեան մէջ: Հասկացաւ Կիրակոսը թէ Մեկընդ դարդ ունի սրտումը, ուզում է բայց չի կարողանում արտայայտել, ու ինքը օգնութեան հասաւ.

— Բաւոր Մեկըն, փոքրիկդ ինչպէ՞ս է, առողջ է, քաւորակնոջ պէս սիրուն է:

— Օղորմի հօրդ սանահէր, որ խօսք բացիր, թէ չէ սիրտս պիտի պատուէր, եթէ չխօսէիր: Ու խեղճ Մեկընի աչքերից ժայռից դէպի ցած յանկարծակի թափուող հեղեղի նման հոսեցին արտասուքները:

— Երեխայ խօ չես, սիրելի, ի՞նչ եղաւ քեզ. ամօթ չէ՞ որ լաց ես լինում. ի՞նչ կայ լալու, փառք Աստուծոյ, — աշխատեց հանգստացնել նրան Կիրակոսը:

— Ուղիղ ես ասում, սանահէր. ոչ սրտիս կրակը կարող է այրել ոչնչացնել իմ յանցանքը, ոչ արտասուներս կարող է լուանալ իմ խղճիս վրայ թանձր նստած յանցագործութեան մոխիրը: Ուղիղ է, իզուր եմ լալիս, բայց արցունքս զսպելու ոյժ էլ չի մնացել մէջս: Սանահէր, Կայէնը միայն իւր Աբէլ եղբօրն սպանեց ու Աստուծոյ անէծքին արժանանալով դադար չունէր աշխարհքի վրայ: Ես ոչ միայն եղբօրս, այլ և հօրս ու մօրս, ամբողջ մի գերդաստան եմ սպանել ու Կայէնից շատ աւելի անէծք եմ ժառանգել ու նրանից աւելի եմ տանջւում: Ծնողներս կենդանի մեռած են և ես եմ սպանիչը անհնազանդութեան դանակով: Ես մոլորուեցայ ու սատանի տնից օրհնութիւն բերելու գնացի, բայց սատանան իւր ունեցած՝ անէծքը տուաւ ինձ: Իմ կիներ գիւական ծնունդ է ու իմ թշուառութեանը չափ չկայ: Երեք տարի է որ մեր տունը խնդում չի տեսել իմ անըզգամ կնոջ երեսից: Ձեռքս անարժան արիւնով շաղախել չեմ կարող, մանաւանդ որ կիսս սիրելի տղեկիս մայրն է. միւս կողմից՝ չարութիւնը զսպել չեմ կարողանում, որին զոհ են դառնում ծնողներս: Միայն մի ելք եմ մտածել, սանահէր. տուր քո բարի խորհուրդդ ինձ անպիտանիս, որ քո խօսքն էլ

չլսեցի, երբ պէտք էր լսել: Սանահէր կիրակոս, մտածել եմ հօրս, մօրս ազատել կնոջս ձեռքից: Դրա համար մի հնար կայ միայն. ուզում եմ բաժանուել. մի «քօխտիկ» շինել, որ իմ անիրաւ կնոջս, որպէս վիզս ընկած մեղքս, առնեմ և հեռանամ հայրական օճախիցս, որի յարկի տակ մնալու արժանի չեմք ոչ ես և ոչ կինս: Ի՞նչ ես ասում, սանահէր:

—Ուղիղն ասեմ, քաւոր Մելքոն, այդ մտքիդ շատ եմ հաւանում. դա քո ազնուութիւնն է. եղածն անդառնալի է, այդ քո բաղին է, բայց մեղք են ծնողներդ, նրանց խղճալ պէտք է: Ես էլ շատ եմ ցաւում որ կինդ այդպէս դուրս եկաւ, բայց չեմ կարող ծածկել, որ ամէնքն էլ չեն հաւանում նրա վարմունքը ձեր տան հետ: Լաւն էլ էն է, որ բաժանուես, թէ ծնողներդ մի քիչ հանգիստ կը լինին, թէ խօսք ու զրոյցն էլ կպակսի:

Մելքոնը թեթեացած սրտով մեկնուեց սանահէր կիրակոսի կողքին և ջրադացաքարի միալար գոգոցի և չախչախի միապաղաղ չխկչխկոցի ազդեցութեամբ հանգիստ քուն մտաւ:

Հետեեալ օրը մինչև երեկոյ Մելքոնը տուն չգնաց. նրանում հայրական տնից բաժանուելու վիշտը և անխուսափելի անհրաժեշտութիւնը կատաղաբար կուռն էին և Մելքոնը ոյժ գործ դնելով իւր վրայ աշխատում էր բաժանման վճիռը դօրացնել իրենում:

Արեւ վաղուց մայր էր մտել, երբ նա տուն եկաւ: Նա յուշիկ քայլերով տուն մտաւ: Տան ճրագը վառած չէր: Երգիկի աղօտ լուսով նա նկատեց, որ երեխայի օրօրոցի կողքին փռուած քնած է կինը և ուրիշ ոչ ոք չկայ: Նա մի վայրկեան կանգնեց, նայեց կնոջ վրայ և բոցոտ հառաչանքով արմնջաց. «Երանի թէ էլ չվերկենայիր»: Նա հայեացքը դէպի մանկան օրօրոցը դարձրեց ու՝ չգիտենք ինչ անցաւ մտքով, աչքերն արցունքով լցուեցան: Շտապեց դուրս գնալ և մտնել «յօղէն» ուր՝ հաւատացած էր թէ կգտնի ծնողներին, եղբարցն ու հարսին:

Ծերունի Միքայէլը յօգայի աջ թմբան վերի ծայրում, բուխարու մօտ ծնկները ծալած և մէջքովը սեանը յենուած նըստած էր թութունի երկար չիբուխը ձեռքին ու ծխում էր ծանր, հանդարտ ներշնչումով և արտաշնչումով: Նրա դիմացը միւս թմբան վրայ աջ արմունկին յենուած ու ձախովը քնած Մանուէլի իրանը գրկած թինկնած էր Շողեր տատը: Նրա ոտքերի տակը նստած էր Սաւգուլը, իսկ հօր ոտքերի մօտ՝ Գասպարը: Նրանք լուռ և մտախոհ էին, երբ Մելքոնը ներս մտաւ:

—Մելքոն ջան, որդի, դարձաւ նրան հայրը քաղցր յանդիմանութեամբ, ախր քեզ ի՞նչ է եղել, որ տուն չես գալիս.

փառք Աստուծոյ ջրադացական ունինք: Օր ու գիշեր տուն չես գալիս: Մենք էլ անհանգիստ ենք լինում: Մայրդ էլ այսօր քեզ համար լալով քօռացաւ. ուզում էր գալ ետեւիցդ, ես չթողի թէ ցուրտ է:

Մելքոնն առանց մի բառ անգամ պատասխանելու անշարժ կանգնած մնաց յօդի մուտքում: Լոնցին և միւսները: Յանկարծ նա օրօրուեց, անհաստատ քայլերով յառաջ եկաւ և եղբօր դիմացը հօր առջեւ կանգնեց ու սոսկալի ոյժ գործ դրնելով իւր վրայ դարձաւ հօրը կցկտուր և դողդող ձայնով.

—Հայրիկ... նանի... Գասպար... Սաւգուլ ջան... ես... ես... ես ուզում եմ ձեզնից բաժանուել: Ես արժանի չեմ էս տան յարկումը մնալու: Աստուած պատժեց ինձ իմ անհնազանդութեան համար: Ես արժանի եմ, որ մի անզգամի ձեռքում տանջուիմ, բայց դուք անպարտ էք և չպէտք է տանջուիք: Հայր, տուր քո անառակ որդուդ մի հեռաւոր անկիւն, որ ես քարշ տամ տանեմ անէծքը քո օրհնեալ տնից: Թոյլ տուր բաժանուեմ, հայր, և... և...

Էլ չկարողացաւ Մելքոնը խօսքը շարունակել. նրա ծնկները ծալուեցին և նա ընկաւ գետին, ձեռքերը հօր ոտքերին փարելով:

Կարծես ցամքեց արիւնը ծերունու սրտում. արձան դարձաւ նա: Շողեր տատը ներքին մոմուռից մի ճիշ արձակեց և հունքուր-հունքուր հեկեկաց: Սաւգուլը խեղդուած հեծկլտանքով ծնկաչոք տագեր վզովը փարուեցաւ անվերջ համբոյրներ դրոշմելով նրա գլխին: Իսկ Գասպարը մողիկ մողիկ լաց եղաւ, ինչպէս մի մատաղահաս տղայ:

Երբ արտասուքի առաջին յորձանուտ տարափն անցաւ ու սրտերը փոքր ինչ հանգստացան, ծերունի Միքայէլը որդու թևիցը բարձրացնելով նստեցրեց թմրան վրայ, ցամքած ձեռքերով գրկեց նրա գլուխն ու պաղ շրթունքներով հպաւ ճակատին: Ապա ձախ ձեռքը նրա ուսի վրայ դնելով խօսեց.

—Մելքոն ջան, պառնուկս, սիրտդ թող չնեղանայ: Դու էլ մեղաւոր չես քո ամուսնութեան մէջ: Վնաս չունի, բաղդ է դա, ճակատագիր: Քո կիներն էլ մեր որդին է. վնաս չունի, երիտասարդ է դեռ, թերեւ լաւանայ: Բայց եթէ, որդի, յուզուած ձայնը բարձրացրեց ծերունին, եթէ Նազուլի սիրտը նոյնիսկ դեերի լէգէօնի բնակարան լինի, եթէ ամեն օր անուր անարգանք տայ ինձ ու մօրդ, եթէ շիկացած երկաթով ծերացած աչքերս փորէ, ես աւելի լաւ կհամարեմ այդ ամենը տանել, քան իմ կենդանութեան ժամանակ յօժարել որ դու ուրիշ յար-

ձի տակ ապրես, որ իմ շէն տունս քանդուի, իմ օրով իմ տը-
ղէրքս բաժանուին: Չէ, որդի, այդ իմ թասիբս չի տանի: Իմ
անցումով ետև, դժու գիտես: Ի՞նչ ես ասում Գասպար ջան,
Սաւգուլ ջան, վերջացրեց ծերունին որդու և հարսի հաւանու-
թեանը դիմելով:

Երկուսն էլ չկարողանալով խօսք արտասանել իրենց ան-
կեղծ հաւանութիւնը գլխի նշաններով հասկացրին ծերունուն:

Մեկքոնը զինաթափ եղաւ: Նա այս անգամ չուզեց հօրն
անհնազանդ լինել: Նա էլ իւր մտքումը վճիռ արաւ լռութեամբ
կրել վիշտը այն մեծահոգի հարազատների հետ, որոնք այնչափ
սիրում էին նրան և որոնցից բաժանուելն իսկապէս մահուա-
նից առաւել դառն պիտի լինէր հէնց իրեն համար:

ՊԱՏՐԻԿ

(Վերջը միւս անգամ)

ՄԱՏԵՐԻԱԼԻՋՄ ԵՒ ԻԴԵԱԼԻՋՄ

Մեր ներկայ կրթուած դասակարգի մէջ տիրապետող է նիւթապաշտական աշխարհահայեացքը: Փիլիսոփայական խնդիրների վերաբերմամբ իր մտաւոր պաշարը քաղելով հանրամատչելի յօդուածներից և բրոշիւրներից, մեր երիտասարդութեան ստուար մեծամասնութիւնը մատերիալիստական վարդապետութիւնը թէ տնտեսական-պատմական և թէ փիլիսոփայական-հոգեբանական երևոյթների շրջանում գիտութեան վերջին խօսքն է համարում. նրա համոզմամբ այդ աշխարհահայեացքը հիմնուած է ճիշտ գիտութիւնների վրայ, ուստի և մեր մասնալի մէջ ժամանակ առ ժամանակ լսուող զգաստացուցիչ ձայները անհետ կորչում են, առանց ուշադրութեան անգամ արժանանալու: Այն տեսութիւնները, որ ևրոպական գիտութեան մէջ ընդունուած էին իբրև ճշմարտութիւն երեսուն քառասուն տարի առաջ, մեզանում դեռ ոչ միայն շարունակուած են իրանց տիրապետութիւնը, այլ և ստացել են դաւանական բնաւորութիւն, դարձել են անդրդուելի դոգմա, որոնց դէմ ձայն բարձրացնելը յետամնացութեան նշան է համարւում: Եւրոպական գրականութեան մէջ և համալսարաններում, գիտութեան պատկառելի վաստակաւորների կողմից մատերիալիստական վարդապետութիւնը վաղուց կասկածի է ենթարկուել և ճանաչուել է նոյնքան միակողմանի, որքան զուտ իդէալիստական տեսութիւնը: Մինչ մի ժամանակ հաւատում էին, թէ միմիայն բնագիտական հետազօտութեամբ և ֆիզիքական օրէնքներով կարելի կըլինի բացատրել թէ տիեզերքի և թէ մարդկային հոգեկան կեանքի առեղծուածները, այժմ տիրող համոզումն այն է, թէ կան խնդիրներ, որոնք բնագիտութեան միջոցներով ոչ միայն լուծուած են ստացել, այլ և առհասարակ չեն կարող ստանալ. բնագիտութիւնն անձեռնհաս է այդ խնդիրներով զբաղուելու: Թերևս փիլիսոփայութիւնն էլ անկարող լինի այդ խնդիրներին երբ և իցէ վերջնական լուծում տալու, սակայն և այնպէս միակողմանիութիւնից խուսափելու և տեսական ու բարոյական աշ-

խարհահայեացք մշակելու համար անհրաժեշտ է մեր կըրթուած դասի համար փիլիսոփայական խնդիրներով զբաղուել:

Այս համոզմունքով ղեկավարուելով, կարևոր եմ համարում հայ ընթերցողներին ծանօթացնել մի քանի փիլիսոփայական խնդիրների այն լուսարանութեանը, որ տուել է Բեռլինի համալսարանի փիլիսոփայութեան դասատու Ֆրիդրիխ Պաուլսէն իր յայտնի դարձած մի աշխատութեան մէջ, որ կըրում է «փիլիսոփայութեան ներածութիւն» վերնագիրը ¹⁾:

Յօդուածիս նիւթ ընտրելով այս անգամ մատերիալիզմի և իդէալիզմի խնդիրները, որ տիեզերքի և մարդկային հոգու երկու հիմնովին տարբեր տեսութիւններ են և իբրև ելակէտ են ծառայում ուրիշ տեսական և բարոյական խնդիրների, աշխատել եմ հնարաւոր չափով փիլիսոփայական ըմբռնումները մատչելի դարձնել հայ ընթերցողների մեծամասնութեանը:

Նախ քան բուն խնդրին անցնելը կարևոր եմ համարում նկատել, որ մատերիալիզմ և իդէալիզմ իբրև տեսական ուսում տարբեր են մատերիալիստական և իդէալիստական բարոյական հայեացքներից. վերջիններս կարելի է անուանել գործնական մատերիալիզմ և գործնական իդէալիզմ, և որոշ արտայայտում են մեր նիւթսուլաշտութիւն եւ զաղափարապաշտութիւն բառերով. բայց քանի որ այստեղ խնդիրը տեսական վարդապետութեան մասին է, առաւելապէս հոգեկան երևոյթների սահմանում, ուստի աւելի յարմար է ընդհանուր երոպական տերմինները պահել:

Որպէս զի այս բառերի նշանակութիւնը և այդ երկու տարբեր տեսութիւնների էութիւնը պարզ լինի, անհրաժեշտ է մի համառօտ պատմական հայեացք նրանց ծագման և ընթացքի վրայ սկզբից մինչև մեր օրերը:

I

Ամենամկզբնական ժամանակներում սովորական միտքը տեսանիլի և շոշափելի մարմինների հետ միասին ճանաչում է և մի ուրիշ բան, որ նոյնպէս իրական է, ինչպէս մարմինը, այդ է հոգին. կենդանի մարմնի մէջ կայ մի բան, որ մարմին չէ, գոնէ ոչ իսկական մարմին: Չկայ թերևս մի լեզու, որ մի բառ չունենայ այն բանի համար, ինչ որ մենք հոգի ենք անուանում. իսկ առանձին բառը նշան է, որ բոլոր ժողովուրդները ընդու-

¹⁾ Einleitung in die Philosophie, VII Aufl. Berlin 1901.

նել են հոգին մի առանձին, իրական էութիւն կամ էակ:

Այն զաղափարը, թէ հոգին առանձին էութիւն է, ծագում է դիտողութիւնների և իրողութիւնների շնորհիւ: Մարմինների մէջ երևան է դալիս մի կարևոր և աչքի ընկնող տարբերութիւն. կենդանի և կենազուրկ մարմինների տարբերութիւնը. առաջիններն ապրում և շարժւում են, վերջինները չեն կարողանում ինքնին շարժուել, կարօտ են մի արտաքին հարուածի կամ շարժողի: Մարդկային միտքը սրանից հետևեցնում է, թէ այս տարբերութեան պատճառը պէտք է լինի այն, որ կենդանի մարմինների մէջ մի բան կայ, որ կամենում է և շարժւում, զգացողութիւն և զգացում ունի. դա է հոգին: Որ հոգին մի առանձին ինքնուրոյն էութիւն է, և ոչ սոսկ ոյժ կամ յատկութիւն, այդ եզրակացութեանն է տանում մի ուրիշ իրողութիւն, որ սկզբնական մտքերի վրայ ընդհանրապէս խոր ազդեցութիւն է անում. այդ իրողութիւնն է մահուան երևոյթը: Մահուան ժամանակ կենդանի մարմինը կորցնում է կենազուրկ մարմիններից ունեցած առաւելութիւնը. նա դառնում է անզգայ և անշարժ: Ինչպէ՞ս առաջ եկաւ այս. մահուամբ ի՞նչ կատարուեց: Մարմինը դեռ նոյնն է, ինչ որ մի վայրկեան առաջ. արտաքուստ նա ոչ փոքրացել է, ոչ փոփոխուել, միայն սեփական ինքնուրոյն շարժողութիւնը չկայ: Բնական եզրակացութիւնն այն է, թէ շարժողը, հոգին նրանից հեռացել է. ուրեմն հոգին անմարմին է, ապա թէ ոչ նրա պակասութիւնը պէտք է տեսանելի լինէր և մարմնի մէջ փոփոխութիւն առաջ բերէր:

Կուլտուրայի ստորաստիճանի վրայ կանգնած մարդը այնպէս է պատկերացնում, թէ հոգին զեռ կեանքի ընթացքում ժամանակաւորապէս բաժանւում է մարմնից, և դարձեալ վերադառնում այնտեղ: Քնած ժամանակ, երբ մենք երազ ենք տեսնում, մարմինն անշարժ ընկած է, իւր տեղից չի հեռանում, իսկ հոգին անգործ չէ. նա զգում է լսում է և տեսնում այնպիսի բաներ, որոնք մարմնի գտնուած տեղից և միմեանցից շատ հեռու են, մենք ասում ենք հոգին երազում է, նրան ներկայանում են զանազան պատկերացումներ, իսկ չգարգացած միտքը այս իրողութիւնն ուրիշ կերպ է մեկնում, հոգին քնած ժամանակ թողնում է մարմինը և թափառում է. այդ ժամանակ նրան պատահում է այն, որ մենք երազել ենք անուանում: Այս տեղից եզրակացութիւն, թէ հոգին մարմնից բաժանուելով կարող է ապրել, որ մարմնի մահը զեռ հոգու մահ չի նշանակում: Բոլոր ժողովուրդները հաւատում են, թէ հոգին մահուան հետ

չի կորչում, այլ նա կարող է յայտնուել և գործել. մարդարանութիւնը ուր որ դարձնում է իր հայեացքը, ամեն տեղ գրտնում է ննջիցելոց պաշտամունք, որ հաստատուն ապացոյց է այն հաւատի, թէ մարմնից բաժանուած հոգին գոյութիւն և յարատեւութիւն ունի. գոյութիւն չունեցող և մեռած ու զօրութիւնը կորցրած մի բանի համար պաշտամունք չէր կարող լինել:

Սկզբնական միտքը մօտաւորապէս այսպէս է ըմբռնում հոգու էութիւնը. նա շնչանման մի էութիւն է, հազիւ տեսանելի, բայց ոչ շօշափելի, մարմնի կերպարանքով, իբրև նրա մնայուն, էական ստուերը: Կեանքը սերտ առնչութիւն ունի շնչի հետ. կեանքի հետ դադարում է նաև շունչը և հակառակը. հենց այս է անշուշտ պատճառը, որ շատ լեզուների մէջ հոգին իբրև շնչէակ կամ շնչեղէն էութիւն է որոշում (animus, արաբերէն՝ ruh) առանց մարմնաւորութեան, առանց անթափանցկութեան և ծանրութեան: Այսպէս է նկարագրում Հոմերոս մարմիններից բաժանուած հոգիները, այսպէս է նկարում նրան միջնադարեան նկարիչը, այսպէս է պատկերացնում նրան այսօր ևս ուրուականներից վախեցող միտքը: Նրան վերագրում է մի առանձին տեսակ ուրուականային ներգործութիւն և այլափոխուած ներքին կեանք և զգացում:

Սկզբնական սովորական միտքը ուրեմն իրականութեան մասին դուալիստական ըմբռնում ունի. մարմիններն են իսկական իրականը, սակայն մի ուրիշ բան ևս կայ, որ նոյնքան իրական է. բացի մարմիններից կան մարմնանման էութիւններ, առանց իսկական մարմնաւորութեան, որոնք թէ մարմինների մէջ իբրև կենդանի ոյժ գործում, են, և թէ մարմիններից բաժանուած, իրանք իրանց գոյութիւն ունին, դրանք են հոգիները:

Այսպէս է սովորական ըմբռնումը, նա դուալիստական է, իսկ փիլիսոփայական ըմբռնումը ամեն տեղ և ամեն ժամանակ հակուած է եղել դէպի Մոնիզմ, այսինքն նա ձգտում է ունեցել ամբողջ իրականութիւնը մի սկզբունքով բացատրելուց ոյց տալու, որ իրականութեան բազմազանութիւնը մի սկզբնական էութիւնից է ծագում առել: Նայելով թէ որն է ընդունուում այն սկզբունքը կամ էութիւնը, որից առաջ են եկել թէ նիւթական և թէ հոգեկան աշխարհը, իրանց բազմազանութիւններով, ըստ այնմ սոսիզմը լինում է մատերիալիստական կամ սպիրիտուալիստական (իդէալիստական): Մինչդեռ մատերիալիզմը պնդում է, թէ իրականութեան հիմքն են մարմինները իրանց շարժումներով և նրանցով պէտք է բացատրել նաև հոգեկան կեանքը, այն է զգացողութիւն, մտածողութիւն, զգա-

ցում և կամք, սպիրիտուալիզմը կամ իդէալիզմը ընդհակառակն աշխատում է ապացուցանել, թէ բուն իրականութիւնն են ներքին կեանքի իրողութիւնները, որոնք երևան են գալիս ինքնագիտակցութեան մէջ և նրանով է գոյութիւն ստացել մարմնական աշխարհը, կամ նրա շոշափելի արտայայտութիւնն է. չի կարելի մտածողութիւնը նիւթի արդիւնք համարել, ընդհակառակն, նիւթը պէտք է ընդունել մտածողութեան արդիւնք. էական և իրական է ուրեմն հոգեկան աշխարհը, իսկ մարմինների աշխարհը լոկ երևոյթ է:

Յունաց փիլիսոփայութեան սկզբում այս երկու տեսութիւնները առաջին անգամ որոշ կերպով հանդէս են գալիս երկու նշանաւոր մտածողների մէջ. դրանք են Դեմոկրիտ եւ Պլատոն, առաջինը բացատրում է ամբողջ իրականութիւնը ատոմներից և դատարկ տարածութիւնից. ատոմների շարժումներով բացատրում է բնութեան բոլոր երևոյթները, թէ երկնային, թէ երկրային, վերջիններիս մէջ ամփոփելով նաև հոգեկան կեանքի երևոյթները՝ զգալը և մտածելը: Պլատոնն առաջինն արևմուտքում լիակատար կերպով արտայայտում է այն հայեացքը, թէ մարմինները ոչ միայն բուն իրականութիւնը չեն, այլ և նրանք առհասարակ իրական չեն, ինքն ըստ ինքեան իրական չեն. նրանք մի ուրիշ բանի պատկերները, արտաքին երևոյթներն են: Այն, ինչ որ ինքն ըստ ինքեան իրական է, հոգեկան բնութիւն ունի. աշխարհը մի համակարգութիւն է մտքերի կամ գաղափարների, որոնք բացարձակ գոյութիւն ունին, ուստի և իրական են ու ճշմարիտ. մարդկային հոգին ըմբռնում է այս բացարձակ իրականն ու ճշմարիտը փիլիսոփայական մտածողութեամբ, մինչդեռ զգայարաններով ըմբռնում ենք ոչ մշտագոյ անփոփոխ էութիւնը, գաղափարները, այլ այն, որ ծագում է և անցնում, գաղափարների արտաքին պատկերները, որոնք սփռուած են տարածութեան մէջ, մարմնաւոր իրերը կամ երևոյթները:

Այս երկու հակառակ տեսութիւնները կարծես ուզում է հաշտեցնել Արիստոտել. նրա փիլիսոփայութիւնը իրականութեան էութեան վերաբերմամբ դուալիստական է. նա ընդունում է որ իրականութիւնը ծագել է կամ բաղկացած է երկու սկզբունքներից. — նիւթական և հոգեկան, և այդ երկուսից առաւելութիւն է տալիս հոգեկան տարրին: Հոգու մասին գրած իր երկասիրութեան երկրորդ գրքի սկզբում նա այսպէս է բացատրում հոգու էութիւնը. հոգին օրգանական մարմնի ծնւն է. ոչ սովորական մտքով մարմնի ստուերագիծը, ոչ արտաքին, երկրաշա-

փական, այլ ներքին, կենսական ձևը, այսինքն կեանքի ներգործող և կազմակերպող սկզբունքը: Այն ամենը, որով մի ապրող օրգանական մարմին կենազուրկ մարմնից զանազանւում է, հոգու ներգործութիւնն է, այն է՝ աճում, նիւթերի փոխանցում, ինքնարուզիւ շարժողութիւն, մտածողութիւն և բանական կամեցողութիւն: Օրգանական մարմնի գործողութիւնները նրա բաղկացուցիչ նիւթերից չեն առաջ գալիս, նրանցով չեն բացատրւում. նրանք արդիւնք են կամ ներգործութիւն են մի առանձին կենսական սկզբունքի, և այս սկզբունքն է հոգին: Նիւթը ընձեռում է միայն կեանքի հնարաւորութիւնը, ինչպէս փայտը աղեղի, մարմարիոնը արձանի հնարաւորութիւնը. սակայն ծնւն է միայն, զաղափարը, որ հնարաւորից առաջ է բերում իսկական արձան. այսպէս ևս հոգին է, որ օրգանական նիւթից առաջ է բերում կենդանի, ապրող մարմինը: Ինքն ըստ ինքեան նիւթը անորոշ և անկերպարան հնարաւորութիւն է. միմիայն ձևի շնորհիւ նա դառնում է որոշ, կերպարանաւոր իրականութիւն: Աւելի դիւրամատչելի լինելով սովորական առողջ մարմին և եկեղեցու հայեացքին, քան Պլատոնի ուսումը, Արիստոտէլի այս տեսութիւնը երկար դարեր տիրող է եղել դպրոցական փիլիսոփայութեան մէջ:

Նոր փիլիսոփայութիւնը ընթանում է յունաց մեծ մտածողների գծած շաւղով. դուալիզմ, մոնիզմ, մատերիալիզմ, սպիրիտուալիզմ շարունակ կրկնւող, երևան եկող և անհետացող հիմնական տեսութիւններն են փիլիսոփայութեան մէջ:

Դուալիզմը որոշ կերպարանք ստացաւ Դեկարտի փիլիսոփայութեան մէջ. մարմինը և հոգին իրականութեան միանգամայն տարբեր երկու կողմերն են. նրանք միմեանցից միանգամայն անկախ են և միմեանց հետ չեն կարող համեմատուել: Մարմինը մի էութիւն է, որի միակ որոշիչ յատկութիւնն է տարածականութիւնը. հոգին մի էութիւն է, որի միակ որոշիչ յատկութիւնն է մտածողութիւնը կամ գիտակցութիւնը. (corpus res extensa, mens—res cogitans). այս որոշումներն են ամբողջ Կարտեզիան (Դեկարտեան) փիլիսոփայութեան երկու հիմքերը:

Դեկարտի տեսութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ բնագիտութեան այն մեծ սկզբունքը, որ կոչւում է ոյժի պահպանութեան օրէնք: Գալիլէյի շնորհիւ բնական գիտութեան մէջ մի նոր հիմնական տեսութիւն էր առաջ եկել, այն է՝ շարժումը չի ծագում եւ չի անցնում. ինչպէս որ մի ան-

շարժ մարմին առանց արտաքին ազդեցութեան հանգիստ է մը-
նում, այնպէս էլ մի անգամ շարժուած մարմինը շարունակում
է իր շարժողութիւնը նոյն ուղղութեամբ և նոյն արագու-
թեամբ անվերջ: Միջնադարեան Արիստոտելեան դպրոցական
փիլիսոփայութիւնը չէր ընդունում, թէ մարմիններն իրերի
բնական ընթացքի մէջ ծագում են և կորչում, սակայն ընդու-
նում էր, որ շարժումը կարող է կորչել. այսպէս նաև ընդու-
նում էր, թէ շարժումը, որ առաջուց չկար, կարող է ծագել
սկզբնապէս հոգու ներգործութեամբ: Դեկարտ իւրացնում է
Գալիլէյի տեսութիւնը և այսպէս է ձևակերպում. շարժողու-
թեան քանակը տիեզերքի մէջ անփոփոխ է, ոչ աւելանում և
ոչ պակասում. այլ միայն փոխանցւում է և այն միմիայն շրջի-
ման, այսինքն ճնշման կամ հարուածի միջոցով: Բնութեան բո-
լոր երևոյթները բացատրւում են ճնշումով և հարուածով,
նոյնպէս և կեանքի գործողութիւնները օրգանական մարմնի
մէջ: Սրա անմիջական հետևութիւնն է. քանի որ հոգին մարմ-
նի յատկութիւնները չունի և նրանից միանգամայն անկախ է,
ուստի և նրա գործողութիւնները չեն բացատրւում ճնշման և
հարուածի կամ շարժողութեան օրէնքներով, որ բնագիտու-
թեան ուսումնասիրութեանն են ենթարկւում. հոգու գործողու-
թիւնները բնագիտական հետազոտութեան նիւթ չեն կարող
լինել, բնագէտը իբրև բնագէտ հոգու գոյութեան մասին ոչինչ
չգիտէ, և նա իր գիտութեանը դաւաճանած կըլինի, եթէ հո-
գու ներգործութեամբ բացատրէ մարմնական երևոյթներ, ինչ-
պէս սննդառութիւն, աճում, շարժողութիւն և կեանք: Այդպէս
էր անում դպրոցական փիլիսոփայութիւնը: Ինչպէս որ մարմ-
նական կեանքի երևոյթները չեն կարող հոգու ներգործութեամբ
բացատրուել, այնպէս էլ անհնարին է մտածողութիւնը բա-
ցատրել ֆիզիքական երևոյթներով: Շարժումը առաջ է բերում
շարժում. նա երբեք չի կարող գիտակցութիւն և մտածողու-
թիւն առաջ բերել, իսկ եթէ առաջ բերէր, ինքը պէտք է ան-
հետանար, այսինքն դադարէր ֆիզիքապէս գոյութիւն ունենա-
լուց, իսկ այս հակառակ է բնագիտութեան հիմնական և առա-
ջին օրէնքին: Եւ որովհետև մտածողութիւնը իրողութիւն է և
չի կարող կասկածի ենթարկուել, ընդհակառակը, ամենահաս-
տատուն բանն է, որ կայ, ապա ուրեմն անհրաժեշտ է սրա
համար մի առանձին, մարմնից անկախ պատճառ ընդունել.
այդ է հոգին : Այսպէս ուրեմն, Դեկարտի տեսութիւնը հիմնո-
վին դուալիստական է:

Սակայն դուալիզմը նոր փիլիսոփայութեան վերջին խօս-

քը չէ. ծայրայեղութեան հասցրած դուալիզմը ինքնին տանում է դէպի մոնիզմ: Հոգին և մարմինը միմեանցից միանգամայն տարբեր և անկախ էութիւններ ընդունելով, բնականաբար հարց է ծագում, թէ ի՞նչպէս է կատարւում ուրեմն նրանց յարաբերութիւնը. ի՞նչպէս են նրանք միմեանց վրայ ազդում, և ազդում են արդեօք. ահա այս կէտն է այն սահմանը, որ տեղ դուալիզմը տեղի է տալիս մոնիզմին:

Իրողութիւն է և կմնայ իրողութիւն, որ մարմնի և հոգու երևոյթների մէջ տեղի ունի մշտական և կանոնաւոր յարաբերութիւն: Կամաւոր շարժումներին համապատասխանում են զգացման և կամքի գրգիռներ. զգայարանքների շարժողութիւններին համապատասխանում են զգացողութիւններ և պատկերացումներ: Արդ, ի՞նչպէս պէտք է բացատրել այս առնչութիւնը, եթէ նորագոյն մեքենական ֆիզիկայի սկզբունքների համաձայն չի կարելի ընդունել, թէ հոգին և մարմինը փոխադարձաբար ազդում են միմեանց վրայ: Այս հարցին պատասխանում է Սպինոզան. նա ընդունում է հոգեկան և մարմնական գործողութիւնները էապէս նոյնը, կամ նոյն գործողութեան երկու տարբեր արտայայտութիւնները. հոգին և մարմինը բացարձակ տարբեր բաներ չեն. նրանք նոյն էութիւնն են, երկու կողմից նայած: Շարժողութեան և գիտակցութեան երևոյթները իսկապէս նոյն երևոյթն են, մի անգամ արտաքուստ, միւս անգամ ներքուստ նայած, և այս հանգամանքը տեղի ունի ոչ միայն կենդանական աշխարհի, այլ և ամբողջ իրականութեան, ամբողջ տիեզերքի մէջ: Իրականութիւնը կազմում է միակ ամբողջական էութիւն, մի գոյացութիւն (sup-stanz), որին կարող ենք Բնութիւն կամ Աստուած անուանել: Նա արտայայտում է իւր էութեան բովանդակութիւնը երկու կերպարանքի տակ, մարմնական աշխարհի և գիտակցութեան աշխարհի կերպարանքով: Այսպէս ընդունելով հասկանալի է դառնում այդ երկու աշխարհների կանոնաւոր յարաբերութեան իրողութիւնը, առանց փոխադարձ ազդեցութեան: Ֆիզիքական և հոգեկան աշխարհների մէջ տեղի ունի զուգընթացակաւութիւն. այսինքն ֆիզիքական և հոգեկան համապատասխան երևոյթները կատարւում են միմեանց զուգընթաց: Նոյն միակ գոյացութեան (սուբստանցի) ամեն մի վիճակ կամ երևոյթ արտայայտւում է երկուսի մէջ ևս. ինչ որ մարմնական աշխարհում երևան է գալիս իբրև շարժում, նոյնը ներկայանում է գիտակցութեան մէջ իբրև զգացողութիւն կամ պատկերացում. փոխադարձ ազդեցութեան մասին այստեղ, բնականաբար, խօսք

չի կարող լինել. երկու տեսակի երևոյթները կատարուած են միմեանց համընթաց, միմեանց հետ, բայց ոչ միմեանց միջոցով: Երկու աշխարհներից իւրաքանչիւրը ֆիզիքականը և հոգեկանը կազմում են իրանք իրանց մէջ ամփոփուած պատճառական շղթայ. այսինքն՝ մարմնական աշխարհի մէջ կատարուող երևոյթները առաջ են բերում երևոյթներ մարմնական աշխարհում, իսկ հոգեկան երևոյթները—հոգեկան. մարմնական երևոյթները հոգեկան և հոգեկան երևոյթները մարմնական երևոյթ չեն կարող առաջ բերել:

Զուգընթացականութիւնը համատարած է. տիեզերքի մէջ չկայ գիտակցութեան մի երևոյթ, որին շարժողութեան մի երևոյթ չհամապատասխանէ, և ընդհակառակը, չկայ շարժողութեան մի երևոյթ, որին գիտակցութեան մի երևոյթ չհամապատասխանէ: Սպինոզան այսպէս է ամփոփում իր տեսութիւնը. բոլոր իրերը հոգեւոր են, հոգի ունին, և բոլոր հոգիները մարմնացած են, մարմին ունին: Չկայ մարմին առանց հոգու և չկայ հոգի առանց մարմնի. բայց թէ հոգին և թէ մարմինը նոյն զոյացութեան, բնութեան կամ Աստծու էութեան տարբեր արտայայտութիւններն են:

Սպինոզայի մոնիզմը կազմում է նաև Լայբնիցի փիլիսոփայութեան հիմքը, այն տարբերութեամբ, որ նա հոգեկան և մարմնական կողմերը միանգամայն հաւասար չի համարում, այլ գերադասութիւն է տալիս առաջինին: Նա ընդունում է, որ յիւրաւի, տարածականութիւնը և գիտակցութիւնը միեւնոյն գոյացութեան երկու կերպարանքներն են, սակայն նրանք հաւասար կերպով իրականութեան արտայայտութիւնը չեն. հոգեկան աշխարհը աւելի մօտ է բուն իրականութեան, քան թէ մարմնականը: Իրականութիւնը նա ընդունում է բաղկացած սկզբնական տարրերից, մոնադներից, որոնք հոգեկան բնութիւն ունին. նրանց հիմնական յատկութիւնն է ցանկութիւն և զգացում. տարածականութիւնը երկրորդական և պատահական յատկութիւն է, իրականութեան երևութական, և ոչ էական կողմը: —Այսպիսով Լայբնիցի տեսութիւնը իդէալիստական մոնիզմ է:

Իդէալիզմի կողմն է հակուած նաև Բերկլի իմացաբանական խորհրդածութիւններով: Մարմինը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ այն, որ զգայութեան միջոցով երևան է գալիս, գոյութիւն է ստանում մեր գիտակցութեան մէջ. անկախ մեր գիտակցութիւնից, ինքնըստինքեան, բացարձակ կերպով նա գոյութիւն չունի: Իմացաբանութեան զարգացմամբ այդ հայեացքն աւելի է տարածւում և ազդում մտքերի վրայ: Նրանից յետոյ, երբ

Կանտը ժարդկային իմացականութիւնը քննութեան ենթարկեց, այդ հայեացքը կազմում է գերմանական փիլիսոփայութեան հիմքը: Մարմնական աշխարհը երևութական կողմն է նոյն իրականութեան, որ իւր էութիւնն արտայայտում է հոգեկան աշխարհում: Փիլիսոփայութեան մէջ Կանտից յետոյ տիրող բնագոյնական տեսութիւնը կարելի է անուանել մոնիզմ, որի մէջ հոգեկան և մարմնական երևոյթները բացատրւում են զուգընթացականութեամբ, միայն հոգեկան կողմը գերակշռող է: Սրա հետ միասին, մանաւանդ բնագէտների շրջաններում տիրում է հակառակ տեսութիւնը. դարձեալ մոնիզմ, բայց հակուած դէպի մատերիալիզմ: Զուտ իմացաբանը մնում է Կանտի տեսակէտի վրայ. այդ տեսակէտն է, մարմնական աշխարհը և գիտակցութեան աշխարհը բացարձակ իրականի տարբեր երևոյթներն են, իրականը մենք չենք կարող ըմբռնել և իմանալ, սակայն պէտք է ենթադրենք իբրև մի ամբողջական, անփոփոխ էութիւն, որ նոյնն է, ինչ որ անծանօթը Սպենսերի տեսութեան մէջ:

Պատմական այս համառօտ հայեացքից յետոյ անցնենք երկու հիմնական տեսութիւնների՝ մատերիալիզմի և իդէալիզմի բացատրութեանը, սկսելով մատերիալիզմից, որ իբրև իսկական գիտական տեսութիւն է ներկայանում և նորագոյն բնագիտութեան վրայ հիմնուած լինելու յաւակնութիւն ունի:

ԴՐ. Մ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

ՀՈԳԵԿԱՆ ՎՆՐԱԿՈՒՄՆ ԵՒ ՆՐԱ ՆՂԱՆԱԿՈՒ- ԹԻՒՆԸ

Թէ մի անձն կարող է հոգեկան ազդեցութիւն գործել մի ուրիշի վրայ-այդ անհերքելի ճշմարտութիւն է, իրողութիւն է: Զանազան անհատներ ազդել են նոյն իսկ պատմութեան ընթացքի վրայ, առաջ են եկել յեղափոխութիւններ և ստեղծուել են պատմական խոշոր շրջաններ: Հին դարերում պոպաս չեն դէպքեր, երբ անհատները ահագին ազդեցութիւն են ունեցել անձնաւորութեանց և նոյն իսկ ամբոխի վրայ: Մեզ համար նշանակութիւն ունին այնպիսի դիպուածներ, երբ անհատը ազդել է մէկի, մի քանիսի կամ բազմութեան վրայ և այդ ազդեցութեան տակ կատարուել են շատ անգամ անմիտ, տարօրինակ, երբեմն էլ կատարողների համար իսկ փաստակար ու վտանգաւոր գործեր: Դիւահարութիւնները, խելացնոր գաղափարները, աղանդները զարմանալի արագութեամբ էին տարածւում, տիրում էին քաղաքներ ու գաւառներ և ինկվիզիցիայի ու այլ բռնի միջոցների զոհերի թիւն ստուարացնում: Այդ տեսակ անմիտ ու հիւանդ գաղափարները, ցնորական, տարօրինակ, երբեմն էլ փաստակար հոսանքները ծաւալ են ստացել յաճախ միմիայն պարզ նմանողութեան ազդեցութեան տակ: Դեռ Պլուտարքոսը յիշատակում է ինքնասպանութեան վարակման մասին: Գէօթէի յայտնի վէպի, «Երիտասարդ Վերտերի տանջանքները» երևան գալուց յետոյ, շատ երիտասարդներ իրենց մատաղ կեանքին վերջ դրին ինքնասպանութեամբ: 1878—79 թուականում Իտալիայի Վիրցինիա գիւղաքաղաքում գիւահա-

բութեան գաղափարը այնպիսի ջղային քայքայումն առաջ բերեց կանանց մէջ և այն աստիճան յուզուեցին բնակիչները, որ խաղաղութիւնը վերականգնելու համար կարիք եղաւ զէնքի ուժին դիմելու: Տարօրինակ մօզաները, անմիտ և անհաւատ բարքերը գեղարուեստի այլանդակ ուղղութիւնները, կրօնական աղանդները—յաճախ ծայրայեղ մոլեռանդութեան հասցրած, այս ամեն երևոյթների հիմքը՝ հոգեկան ներշնչումն և ախտաբանական նմանողութիւնն է: Ախտաբանական ենք անուանում այն ներշնչումը, որը կատարել է տալիս պայմաններին չբոլորով արարմունքներ և հիւանդ գաղափարներ: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ տկար կամ հիւանդ ենք անուանում այն գաղափարը, որը անմիտ է և քարոզողի տեսակէտից—եթէ նա դատելու ընդունակ լինէր: Եթէ տգէտ մարդը բնութեան երևոյթների նկատմամբ որեւէ անհաւատ գաղափար է յայտնում—դրա պատճառը միմիայն նրա անծանօթ լինելն է գիտնական փաստերի հետ: Բաւական է որ նա ծանօթանայ բնութեան երևոյթների բացատրութեանց հետ՝ իբրեւ դատելու ընդունակ մարդ, առողջ եզրակացութեան կգայ: Բայց եթէ փաստերի կամ գիտական բացատրութեանց հետ ծանօթ լինելով հանդերձ մարդ նոյն անմիտ, անկապ կամ տարօրինակ մտքերն է յայտնում, կամ եթէ նա անձեռնհաս է ուղիղ դատելու և շահագործելու իւր մտաւոր պաշարը, այդ դէպքում տարօրինակ գաղափարը ոչ թէ սխալ է կոչում, այլ ցնորական: Մեզ համար կարևոր են այն պարագաները, երբ հիւանդ մտքեր կամ տարօրինակ արարմունքներ ներշնչում են այնպիսի անձանց, որոնց ուղեղը ըմբռնում է այդ մտքերի անհիմն լինելը: Իբր մի հասարակ ապացոյց ասածներին — յիշենք այն յաճախակի դէպքերը, երբ հոգեկան հիւանդները ազդում են ոչ միայն հիւանդանոցների սպասաւորների, այլ և բժիշկների վրայ: Հոգեկան հիւանդների ցնորքների բովանդակութեան վրայ մեծապէս ազդում են

շրջապատող կեանքի երևոյթները: Հոգեբանի կամ հոգեկան հիւանդութեան բժշկի համար, ինչպէս նաեւ փորձնական հոգեբանութեան, հասարակական գիտութիւնների, մանկավարժութեան և քրէական մարդաբանութեան ուսումնասիրութեան նկատմամբ, վերին աստիճանի հետաքրքրական և ուշագրաւ խնդիրներ են՝ հոգեկան հիւանդների փոխադարձ ազդեցութիւնը միմեանց վրայ, առողջ մարդկանց փոխադարձ ազդեցութիւնը և միմեանց նմանելու ձգտումը. վերջապէս, առողջների հոգեկան ազդեցութիւնը հոգեկան հիւանդների վրայ և ընդհակառակն: Հիպնոտիզմի ուսումնասիրութիւնը այդ խնդիրների հետ սերտ կապուած է: Հոգեկան հիւանդութեանց գիտնական գրականութեան մէջ նկարագրուած կան շատ դէպքեր, երբ հոգեկան հիւանդի ցնորքները ներշնչուել են ուրիշ հոգեկան հիւանդներին, երբեմն էլ միանգամայն առողջ մարդկանց: Եւ ինքս առիթ ունեցայ 1903 թ. ամրանը ուսումնասիրելու հոգեկան հիւանդ ամուսիններին Պետերբուրգի բժշկական ճեմարանի հոգեկան հիւանդներին յատկացրած կլինիքայում: Ամուսինը մի շատ կրթուած սպայ էր բռնուած ծանր հոգեկան հիւանդութեամբ: Նորա ցնորքը մեծութեան և հալածանքի գաղափարներն էին: Նա հաւատացնում էր, որ ինքն առաքեալ է և ուղարկուած է աշխարհ Փրկչի երկրորդ գալտեան համար մարդկութիւնը նախապատրաստելու և ապաշխարութիւն քարոզելու: Նա հմուտ էր պատմութեան և զանազան պատմական գիպումները մեկնում էր Յովհաննու յայտնութեամբ (апокалипсисъ): Ինչպէս պատմում էին, նա իւր ապագայ կնոջը առաջարկութիւն էր արել հէնց առաջին անգամից, երբ ծանօթացել էր օրիորդի հետ: Այն ժամանակ տկարութիւնը թէեւ սկսուած է եղել, բայց նա թագցնելիս է եղել իւր ցնորքները և շրջապատողները նորան համարելիս են եղել իբր տարօրինակ անձնաւորութիւն, առանց կասկածելու, թէ նա հոգեկան հի-

ւանդ է: Կինը նոյնպէս մանկութիւնից ի վեր տարօրինակ բնաւորութիւն է ունեցել: Նա բժշկի աղջիկ է և շատ լաւ կրթուած է եղել իւր փեսացուն պատահելիս: Երբ հիւանդ փեսացուն ստացել է օրիսրդի համաձայնութիւնը, անմիջապէս ցանկացել է հրաժարուել ամուսնութիւնից և գնալ օգնելու Բօէրներին ընդդէմ Անդլիացոց: Սակայն զիջանելով իւր հարսնացուի և նրա մօր թախանձանքին՝ ամուսնացել է: Հարկ եմ համարում նկատելու, որ հիւանդի ողջ ընտանիքն էլ օժտուած էր տարօրինակ յատկութիւններով: Բացառութիւն չէր կազմում հիւանդ սպայի բժիշկ աները:

Ամուսնանալուց յետոյ հիւանդ սպան սկսել է ներշնչել կնոջը իւր անմիտ գաղափարները: Պատմելիս է եղել նրան իւր տեսիլքների մասին: Յոյց էր տալիս սենեակի անկիւնը և հաւատացնում իւր կնոջը, որ այնտեղ կանգնած է ինքը Փրկիչը: Կինը սկզբում զարհուրում էր, չէր հաւատում նրա ասածներին, ընդդիմադրում էր, բայց տակաւ առ տակաւ ինքն էլ է սկսում հաւատալ, ինչ որ ձայներ լսել, մինչև անգամ տեսիլներ տեսնել և իւր կողմից ևս սկսում է մարդու ցնորքները զարդացնել և արծարծել: Այր և կին միասին շրջում էին, օգնում էին աղքատներին և իրենց բարոյներով մարդկանց պատրաստում Փրկչի գալստեանը: Երբ նորա հիւանդանոց մտան, այլ ևս միմեանց չէին պատահում: Որպէս զի որոշէի կնոջ ներշնչման ենթարկուելու աստիճանը, ևս սկսեցի ներշնչել նորան, որ Փրկչի առաքելալը ոչ թէ նրա ամուսինն է, այլ ես եմ, որ մենք նրա հետ վաղուց ծանօթ ենք և այլն: Նա սկզբում վրդովւում էր, գրգռւում և նոյն իսկ սպառնում էր և կամաց կամաց ինձ հետ համաձայնում: Ես ներշնչում էի նրան տեսիլքներ տեսնել, ձայներ լսել և նա տեսնում էր, նա լսում էր...: Հետզհետէ ուսումնասիրելով հիւանդութեան բոլոր պարագաները, սկսեցի ներշնչել առողջ գաղափարներ և բուժել նրան բժշկական միջոցներով: Անշատուած

իւր ամուսնուց, հեռու նրա ազգեցութիւնից, կինը բժշկուում էր և երբ ես գիտնական ժողովներից մէկում ցոյց էի տալիս նրան, նա համարեա բոլորովին առողջ էր: Մի ուրիշ դէպք: Անցեալները ինձ հրաւիրեցին բժշկելու մի օրիորդի, որ հոգեկան ծանր վիճակի մէջ էր: Նա վճռել էր մեռնել իր ընկերուհու հետ միատեղ, ինքնասպանութիւն գործելով: Ընկերուհին անմիջապէս մեռել էր գնդակի հարուածից, իսկ իմ հիւանդը պատահամբ ողջ էր մնացել: Ինքնասպանութեան պատճառը կեանքի ձանձրոյթն էր եղել: Նմանօրինակ դէպքեր շատ են գիտական գրականութեան մէջ:

Ի նկատի ունենալով բնական և հիւանդ հոգեկան ազգեցութեան նշանակութիւնը, անհրաժեշտ է տեղեկանալ, թէ ինչպիսի արտաքին և ներքին պայմանների տակ և ինչ եղանակով է տեղի ունենում բնական և փտաբանական ներշնչումն ու նմանողութիւնը:

Մեզ, բժիշկներին, յայտնի է, որ հոգեկան հիւանդների ազգականները կամ շրջապատողները շատ անգամ հաւատացնում են բժշկին, որ իրանց սրդին, ազգականը կամ բարեկամը ցնորուած չէ: Նոքա մի կողմից խղճում են հիւանդին, միւս կողմից յուզուած լինելով, չեն ըննադատում հիւանդի ասածները կամ արարածները: Այդ տեսակ դէպքերը բնական և սովորական երևոյթներ կարելի է համարել, եթէ առողջ մարդիկ այդպիսով միայն իրենց ներողամտութիւնն են արտայայտում դէպի հիւանդը առանց նորա գաղափարների հետ համաձայնելու: Այդ ներողամտութեան դէպքերից մինչև առողջ անձանց ցնորքներ իւրացնելը զանազան աստիճաններ կան: Դժուար է սակայն սահման որոշել, որից յետոյ ներշնչողին կարելի է հոգեկան հիւանդ համարել թէ հասարակական և թէ օրինական տեսակէտից: Մօտաւորապէս կարելի է ասել, թէ հոգեկան հիւանդութիւնը սկսում է այն վայրկեանից, երբ առողջ մարդը այլ ևս չէ հերքում հիւանդի գաղափարները և ցնորք չէ համա-

լուծւ: Այս դէպքում մեզ համար միևնոյն է, թէ ի՞նչն է այդ փոփոխութեան պատճառը. արդեօք տեսողութեան, լսողութեան և այլ զգայարանքների սխալ տպաւորութիւնները թէ մի այլ հանգամանք: Եթէ նա տեսնում է տեսիլքներ և լսում է ձայներ, այդ սխալ տպաւորութիւնները ինքն ըստ ինքեան բաւական են, որ նորա միտքը շեղուի իւր ուղղութիւնից: Այդ տպաւորութեանց յեղաշրջման պատճառը ծանրակշիռ է և երբ շնորհիւ զըրգութեամբ ուղեղի հիւանդը դատարկ սենեակում տեսնում է մարդիկ, դեեր, հրեշտակներ և լսում է ձայներ՝ նորա դատողութիւնը արդէն շեղուել է իւր ճանապարհից և առողջ մտածողութեան շրջանից: Հէնց որ ներշնչուող անհատը սկսում է ներշնչող հիւանդի ցնորքը ճշմարտութիւն համարել և անկախ մշակել ու արծարծել, նա արդէն անկասկած հիւանդ է: Եւ եթէ ներշնչուողը մտաւորապէս թոյլ է կամ տրամադիր է խելագարութեան, կարող է պատահել, որ ներշնչողը առողջանայ, իսկ ներշնչուողը աւելի ուշ առողջանայ կամ անբուժելի հիւանդ մնայ:

Պատահում է, որ երկու հոգի (մեծ մասամբ երկւորեալներ) նոյն պայմանների մէջ ապրած, նման կազմուածքով, հաւասար զարգացմամբ և այլն, միմեանցից միանգամայն անկախ ենթարկւում են նոյն և նման առողջ կամ հիւանդ դադափարների և նման գործեր կատարում:

Ներշնչուող անհատի համար բաւական կարեւոր պայման է նորա ժառանգական յատկութիւնները թէ ֆիզիքական և թէ մտաւոր կազմուածքի կողմից: Սրանից չի հետևում, որ ներշնչուողի հայրը, մայրը կամ պապը անպատճառ պէտք է հոգեկան հիւանդութիւն ունեցած լինին: Ամենեւին ոչ: Մեզ համար կարեւոր է միայն այն, որ ներշնչուողը, շնորհիւ իւր ծնողների վատ կամ քայքայուած առողջութեան, որ հետեանք կարող է լինել ոգելից ըմպելիքների, սիգիլիսի, սովի, ծանր աշխատանք

քի, վախի և այլ հանգամանքների, ժառանգել է առհասարակ թոյլ կազմուածք ֆիզիքապէս և իմասնաւորի ուղեղի նկատմամբ: Ի հարկէ կարող է մի անդամը աւելի թոյլ լինել քան միւսը. մի խօսքով այդպիսի անձինք թոյլ են լինում, զուրկ հաւասարակշռութիւնից և արատաւոր ժառանգականութեան պատուէ: Կարիք չկայ նոյնպէս, որ ներշնչողը և ներշնչուողը ազգականներ լինին-ինչպէս մի բանիսները ենթադրում են. ամեն մէկը առանձին կարող է ունենալ իրեն յատուկ ժառանգական թոյլ կազմուածքը (օրինակ՝ երկու ընկերներ, ամուսիններ և այլն): Բացի ժառանգական պակասաւոր յատկութիւններից, ներշնչողի համար փնասակար հետեանքներ կարող են ունեցած լինել մինչև ներշնչուելը այլ և այլ հանգամանքներ, որոնք և նպաստած կլինեն հոգեկան հաւասարակշռութեան կորցնելուն: Նշանակութիւն ունի նաև ներշնչողի և ներշնչուողի մէջ եղած սերտ և երկարատե բարոյական ու մտաւոր կապը և նմանութիւնը, մանաւանդ երբ երկուսն էլ միասին են լինում և հռիւարտաբին ազդեցութիւններից: Կարևոր պայմաններից մէկն էլ մէկի մտաւոր հեղինակութեան և կամքի ոյժի գերակշռութիւնն է. թէև պատահում է որ կամքից ու ժեղ անձնաւորութիւնը հոգեկան հիւանդութեան տրամադիր լինելով՝ իւր ցնորքի բովանդակութիւնը աւելի թոյլ մարդուց է վերցնում: Դիւրութեամբ ներշնչում են այն գաղափարները, որոնք ներշնչուողի տեսակէտից աւելի մօտ են իրականին: Անմիտ, անբնական ու վերացական ցնորքները աւելի դժուար են ներշնչում քան իրականութեան մօտիկ, մեծութեան հալածանքի և այլ ցնորքները, մանաւանդ եթէ այդ գաղափարները փոքրինչ տրամաբանական կապ ունին ու աւելի մշակուած են: Ներշնչուելու տրամադիր մարդիկ աւելի հեշտ են ներշնչում մանուկ կամ ծեր հասակում: Կանայք աւելի են տրամադիր ներշնչման քան տղամարդիկ: Ի մասնաւորի կանսնց նկատմամբ պէտք է ասել, որ նրանց ֆի-

զիջական կազմուածքի մի քանի երևոյթներ (որգեծնութիւն, յղութիւն, կանանց դաշտանը և այլն) որոշ ազդեցութիւն ունին նրանց հոգեկան աշխարհի վրայ:

Ներշնչուողը աւելի շուտ է ընդունում այն ցնորքները, որոնք համապատասխանում են իւր ձգտումներին և կրքերին: Հալածականութեան ցնորքը համապատասխանում է մարդկային կասկածամտութեան: Ներշնչուողը սովորաբար հարուստ երեակայութեան տէր և դիւրահաւատ մարդ է լինում: Նրան հաճելի են ինտրիգաների որակը և քանակը, կռուի խորհրդաւոր կերպարանքը: Իսկ եթէ մեծութեան ցնորքն և հալածանքի գաղափարը որոշ կապով կապուած են, այդ դէպքում ներշնչուողի փառասիրութիւնն աւելի է ձգտում թափանցել այդ իրեն հաճելի ցնորքների շրջանը:

Հոգեկան հիւանդութիւնների տեսակները որոշելիս ընդհանրապէս մենք չենք առաջնորդւում միայն ցնորքի տեսակով: Մենք ուշադրութեան ենք առնում մի շարք բնական և հոգեբանական բնորոշ գծեր, որովհետեւ առերևոյթ նման (մեծութեան, կասկածանքի և այլն) ցնորական պատկերները, տեսիլքները, լսողութեան և այլ զգայարանքների սխալ տպաւորութիւնները կարող են զանազան հոգեկան հիւանդութեանց ժամանակ բոլորովին նման լինել: Միակ միջոցը ֆիզիքական և հոգեբանական հետազոտութիւնն է, որ մեզ հնարաւորութիւն է տալիս հիմնուելով մեր ձեռքում ունեցած ապացոյցների, ժառանգականութեան կամ երբ և իցէ ունեցած հիւանդութեանց վրայ մի որոշ եզրակացութեան գալ:

Խելագարութիւնը մի ախտաբանական երևոյթ է, որը այս կամ այն կերպ, տարբեր ուժգնութեամբ խախտում է մարդու հոգեկան ընդունակութեանց (միտք, բանականութիւն, կամք, յիշողութիւն և այլն) մեր ըզգայարանքների կենդրոնը—ուղեղը, և այդպիսով յեղաշրջում է մեր զգայարանքների շխտակութիւնը և սխալ

տպաւորութիւնների (տեսիւններ, ձայներ և այլն) աղբիւր ստեղծում: Խելագարութիւնը — այսինքն ուղեղի խախտումը, որոշ չափով ազդում է և մարդու ֆիզիքական կազմուածքի վրայ: Այդ ամեն երևոյթների ուսումնասիրութիւնը շատ բարդ ու դժուարին գործ է:

Շատ անգամ հոգեկան հիւանդը պաշարուած է ցնորական մտքերով, որովհետեւ նրա զգայարանների կենդրոն ուղեղը գրգռուած է: Նա իր մտաւոր պատկերները տեսնելով չըմպատող առարկաների մէջ և լսելով գոյութիւն չունեցող ձայներ և այլն, սխալ է ըմբռնում չըմպատող կեանքը, որովհետեւ նրա մտաւոր աչքը, ականջը և այլն նորան այլ ևս հաւատարիմ չեն, նրան խաբում են: Նա պարզ տեսնում է Փրկչին. նա լսում է ձայներ, որոնք պնդում են որ նա յանցաւոր է, հրէշ է, վերջապէս նա կորցնում է իւր մտաւոր հաւասարակշռութիւնը և անմիտ ու անկապ ցնորքների հեղինակ դառնում: Բայց լինում են դէպքեր, երբ մտաւոր աշխարհը խախտում է անկախ զգայարանքից: Հիւանդը առողջ մարդու պէս արտաքին աշխարհի մասին ճիշտ տպաւորութիւններ է ստանում. նա ամեն բան տեսնում է, լսում է և զգում է. բայց իւր տեսածին լսածին տարօրինակ բացատրութիւն է տալիս: Անցորդները իրար հետ խօսելով գնում են. հիւանդը որսում է նւրանց անմեղ խօսքերը և իբր ակնարկ ընդունում իւր անձի վերաբերեալ: Ամեն մի խօսք, ժպիտ նա իրեն է վերագրում: Այդ տեսակ հիւանդների զգայարանները երբեմն սխալ տպաւորութիւններ են հաղորդում, բայց այդ տպաւորութիւնները սակաւաթիւ են և համապատասխան նրա անմիտ գաղափարներին: Այդ հիւանդները մեծ մասամբ արատաւոր ժառանգականութեան սերունդներ են: Ամեն մի երևոյթ նոքա կենդրոնացնում են իրենց անձի շուրջը. նոքա խորամանկ են լինում սովորաբար, ունենում են կամքի ոյժ, դատում են սխալ ըմբռնած փաստերի հիման վրայ, սակայն առերևոյթ

դատում են տրամաբանորէն: Երկար տարիներ շարունակ այդ հիւանդները իրենց զոհ են համարում անարգար հալածանքի և վերջ ի վերջոյ ընկճւում են, գալիս են այն եզրակացութեան, որ իրենք այն անձնաւորութիւնը չեն, ինչ որ մինչև այդ օրը կարծում էին. նոքա իրենց պաշարուած են տեսնում թշնամիներով, հնարում են ինտրիգաներ և վճռում վերջապէս որ իրենք մեծ մարդիկ են, որ նախանձն է իրենց հալածանքի պատճառը. կամ երբեմն էլ իրենց չարագործ ոճրագործ են համարում, որը արժանի է պատժի: Անհնարին է նոցա ապացուցանել իրանց սխալը, որովհետեւ. նոքա ձուլուած են իրենց ցնորքների հետ և ամեն բան իրենց համար պարզ են համարում: Նոքա այնքան վստահ են իրենց ցնորքների ճշմարտութեանը, որ կարող են ցնորական մտքերից դուրսուած սպանութիւն գործել և դատաւորներին շփոթեցնել, հաւատացնելով որ իրանք հալածուած են: Անտանելի են այդ հիւանդները թէ ազգականների, թէ բժշկի և թէ խնամատար ծառաների համար: Նենգաւոր մտքերով լի է նրանց գլուխը, վրէժի ծարաւը միշտ անյադ: Այս հիւանդները շատ վտանգաւոր են: Նոքա իրենց ազդեցութեանն են ենթարկում թոյլ և ջղային մարդկանց: Նոքա ընդունակ են տանջել դատաւորներին, ամբոխի գլուխ կանգնել և առաջնորդել ի կատարում իրենց ցնորական մտքերի: Նոքա կարող են կրօնական աղանդներ ստեղծել և ամենածանր ոճիրների զեկավար լինել:

Ինչ վերաբերում է հոգեկան հիւանդների միմեանց վրայ ունեցած ազդեցութեան, պէտք է նկատել, որ սովորաբար միմեանց չեն հետաքրքրում: Իւրաքանչիւրն զբաղուած է իրեն անձով և իր ցնորքներով, քայց պատահում է, որ ազդւում են միմեանց վրայ: Օր. մի հոգեկան հիւանդ հիւանդանոցում սկսեց քարոզել Ս. Տեղեաց ազատելու և հիւանդների կացութիւնը բարւոքելու անհրաժեշտութեան մասին: Նա իր քարոզներով ազ-

դեց միւս հոգեկան հիւանդների վրայ և նրանցից իւրաքանչիւրը տարբեր կերպով իւրացրեց նրա ցնորական գաղափարները: Իբր միջոց հիւանդների գրութեան բարւոքման մէկ հիւանդ առաջարկում էր գնել կարմիր և կապոյտ մատիտներ և բաժանել հիւանդներին և նոցա ազգականներին: Անբարոյական հակումներ ունեցող հոգեկան հիւանդը այդ քարոզչի ազդեցութեան տակ վճռեց ծառայել Աստծուն և այլն:

Ներշնչման և նմանողութեան երևոյթների բնախօսական էութիւնը թէ առողջ և թէ հիւանդ մտքերի ու վարմունքների ներշնչման ժամանակ, կամքի և գիտակցութեան որոշ մասնակցութեամբ, միեւնոյն է: Ոմանք այդ համեմատում են և հաւասարեցնում գերագոյն րէֆլէքսների հետ, աւելացնելով թէ այն գաղափարների ու արարմունքների համար, որոնք ներշնչեալի տեսակէտից ախտաբանական և հիւանդ երևոյթ կարելի էր համարել, անհրաժեշտ են ներշնչեալի կողմից տրամադրութիւն և պայմաններ, որոնց հետ փոքր ինչ առաջ ծանօթացանք: Րէֆլէքս է կոչուում այն գործողութիւնը կենդանի մարմնում, որը ինքնաբերաբար է առաջ գալիս իբրև պատասխան մի որևէ գրգռման, օր. եթէ նոր գլխատուած գորտի թաթը գրգռենք, իսկոյն ևեթ թաթը կցնցուի. նոյն փորձը կարելի է կատարել և կենդանի գորտի վերայ, երբ նոյն իսկ գիտակցութիւնն ու կամքը միանգամայն արթուն են: Վերջին պարագան ի հարկէ կարող է ազդել որոշ կերպով այդ մեքենայական գործունէութեան վրայ, բայց իրողութիւնն այն է, որ գործողութեան հիմքում որոշ անկախութիւն կայ: Ինչպէս ասացինք, շատերը ներշնչման և նմանողութեան հիմք են համարում, նոյն իսկ գիտակցութեան և կամքի արթուն ժամանակ, կենսական մեքենայական սկզբունքը, աւելացնում են միայն, որ այդ մեքենան հոգեբանական է և աւելի բարձր, քան այն մեքենան, որ գործում է մեռած գորտի թաթում:

Ներշնչման և նմանողութեան ֆիզիքական և բնա-
խօսական էութիւնը բացատրելու համար ուրիշները այլ
մեկնութիւն են առաջարկում, որ հիմնուած է որոշ բնա-
գիտական սկզբունքի վրայ, որ ոյժը—էներգիան բնու-
թեան մէջ չի ոչնչանում, ինչպէս և նիւթը: Նոքա ա-
սում են, որ շրջապատող մեռեալ բնութեան ֆիզիքա-
կան ոյժերը (լոյս և այլն) ազդելով կենդանի արարածի
վերայ, փոխում են ֆիզիքականից բնախօսականի, իսկ
վերջինս—հոգեկանի: Հոգեկանը նորից վերափոխում է
բնախօսականի, առաջացնելով կենդանի արարածի մէջ
շարժողութիւն, ձայն և այլն: Այդ գործողութեանց ժա-
մանակ բնախօսական ոյժը ֆիզիքական է դառնում, օր-
գանիզմից դուրս է ելնում, ազդում է ուրիշների վրայ,
ենթարկւում է նոյն փոփոխութիւններին և ուրիշի մէջ
արթնացնում նոյն մտքերը, նոյն զգացմունքները և գոր-
ծողութիւնները:

Ինչպէս էլ բացատրելու լինին ներշնչման և նմա-
նողութեան բնախօսական էութիւնը, յամենայն դէպս
այս խնդիրը չի կարելի վերջնականապէս լուծուած հա-
մարել: Դեռ ևս անհրաժեշտ է ներշնչումը ուսումնասի-
րել փորձնական ճանապարհով հիպնոտիզմի ժամանակ,
առողջների ու հիւանդների փոխադարձ ազդեցութիւն
գործելիս հիւանդանոցներում, սովորական կենցաղում,
առանձին անհատների ազդեցութեան տակ կատարուած
բազմամարդ բնական և ախտաբանական շարժումների
ժամանակ, որպէս զի կարելի լինի աւելի լաւ ծանօթա-
նալ ներշնչողի թէ ներքին և թէ արտաքին կազմուած-
քի պարագաների և թէ բնախօսական կազմակերպու-
թեան հետ: Թէ ինչպէս է կայանում ներշնչման հոգե-
կան էութիւնը, կարելի է ենթադրել, որ այդ ժամանակ
(ներշնչման) անհատի «ես»-ը որպէս գաղափար և ինքնու-
րոյն գործող կամքի և գիտակցութեան սկզբունք ար-
թուն կացութեան մէջ զանց է առնում և անձնաւո-
րութեան համար «ես» ից դուրս գաղափարներ ու արար-

մուկքներ պատրաստուում: Այս էլ ուսումնասիրութեան
և հետազոտութեան լուրջ խնդիր է: Անհրաժեշտ է ու-
սումնասիրել և փոխադարձ ներշնչումը, ինչպէս և ինք-
նաներշնչումը: Մեզնից ամեն մէկը որոշ չափով ընդու-
նակ է թէ ներշնչելու և թէ ներշնչուելու և եթէ այդ
ընդունակութիւնը արտաքին և ներքին պայմանների ո-
րոշ ազդեցութեան տակ, ախտաբանական երևոյթների
շրջանին է մօտենում, պէտք է չմոռնալ, որ այդ պա-
րագան գիտնական կարեորութիւնից զատ ունի և
իւր գործնական մեծ նշանակութիւնը: Շատ շատերը
հերքում են անհատի ազդեցութիւնը կեանքի հոսանքի
վերայ: Այդպիսիները պնդում են, որ մի անձն ամենա-
շատը կարող է լինել արտայայտիչ դարեշրջանի, կամ
ժամանակի պէտքերի ու պահանջների, և ոչ ստեղծիչ
որոշ հոսանքի: Մեր նպատակից դուրս է այդ խնդրի
վրայ երկար կանգ առնելը, բայց կարևոր ենք համարում
հարեանցի նկատել, որ այդպէս խօսողները մոռանում
են ներշնչման զօրեղ ազդեցութեան մասին: Ներշնչումը
մի վիթխարի ոյժ է արտասովոր անհատի ձեռին. նա
այդ ոյժով կախարդում է ամբոխին և առաջնորդում կա-
տարելու մեծամեծ գործեր, որոնց անջինջ հետքերը դա-
րեր շարունակ փայլում են անխաւար տպագայ կեանքի
հոսանքում և պատմութեան էջերում արձանագրուում:
Ուրիշ պայմաններում գուցէ նոյն անձը կարող էր տկար ու
անմիտ գործերի ղեկավար լինել հասարակութեան հա-
մար: Անտարակոյս առողջ թէ հիւանդ մտքեր ու գոր-
ծեր իրագործելու ու իւրացնելու համար որոշ պայման-
ներ անհրաժեշտ են և անձնաւորութիւնը սահմանափա-
կուած է իւր կամքի սաւառնումների նկատմամբ, բայց
և այնպէս անձնաւորութեան նշանակութիւնը բացասե-
լուց առաջ շատ և շատ երևոյթների մասին պէտք է
խորհել: Սորանով ես չեմ անվերջ ընդլայնում անձնական
սկզբունքի նշանակութիւնը, բայց անձնական սկզբունքը
լինի նա հետեւանք ներքին կազմուածքի թէ արտաքին

սլայմանների, կայ և կմնայ իբր մի զօրեղ գործօն ոյժ և թերևս կեանքը այնքան էլ մեքենայական բաղադրու-
թիւն չէ, որպէս կարծում են շատերը:

Ըմբռնելով բնական ու ախտաբանական ներշնչման
էութիւնը, մենք ձեռնհաս ենք մտքառել հասարակու-
թեան մէջ տարածուող համաճարակ հոգեկան հիւան-
դութեանց և անբնական ձգտումների դէմ: Մեզ համար
հնարաւոր է դառնում առողջապահական ընթացք տալ
հոգեկան հիւանդների խնամատարութեան ու բանտար-
կեալների վիճակին, դպրոցներում ուսանող մանուկ սե-
րընդի դաստիարակութեան ու հասարակական ու ամ-
բոխային սովորական յարաբերութեանց: Կարելի է ի
բնէ ախտաբանական ներշնչման տրամադիր անձի մէջ
ներշնչելով իսկ զարգացնել անձնական անկախութեան
ոգին, ինքնուրոյնութիւն ու սկզբունքի գաղափար: Մեր
շօշափած խնդիրների ուսումնասիրութիւնը շատ կարե-
ւոր է մանկավարժների համար ինքնուրոյն, հոգւով զօ-
րեղ ու մարմնով կորովի սերունդ կրթելու համար: Ախ-
տաբանական ներշնչումը որպէս ցնորական գաղափար-
ներ թէև յաճախ չեն պատահում, բայց անտարբեր երի-
տասարդներն ու պատանիք, որոնք զուրկ կլինեն
ջերմ ու վսեմ բաղձանքներից, գաղափարական ձգտում-
ներից, հոգեպէս էլ թոյլ ու անհաստատ-դիւրապէս կա-
րող են խոնարհել ամեն մի աննշան ազդեցութեան
տակ, ու կորցնելով իրենց «ես»-ը, յուսահատուել ու
անպէտք էակներ դառնալ կեանքի համար:

Բժշկապետ ԿԱՐ. ԱՂԱՋԱՆԵԱՆՅ

Ս. Պ. Բուրգ

ՅԱԽՏԵՆՈՒԹԻՒՆ

Հաստատութիւնները կը փոխուին —
Կը մնայ «յաւիտենականութիւնը»...
«Հին ստուածք»

Լեռագագաթներից վերապանծ ու վէս,
Փէրուզ-երկնքից — աստղերից անշէջ՝
Դու արի՛ մեր մէջ շունչ-եթերքի պէս —
Յաւիտենութիւն, դու արի մե՛ր մէջ. —
Քեզ ենք որոնում տարիներ, դարեր
Եւ սպասում ենք քո օր-գալուտեան.
Խառնակ են, շփոթ ե՛ւ շունչ, ե՛ւ տարրեր,
Եւ սրտերն արիւն — մարդիք մէջ արեան...
Եւ թո՛ղ մեր միջից հեռանան սոմ՛իշտ
Պղծութիւնները ոնայն եւ զազիր,
Անցուոր են մարդիկ, անցուոր է հանգիստ,
Ե՛ւ տիրապետող կարգերը ըստիւր. —
Քո մէջ է հոգին, հոգու օթեւան
Եւ օրէնքները, օրինակութիւն.
Քո մէջ է խիղճը, խիղճ քարոյական
Ե՛ւ ճշմարտութիւն, ե՛ւ արդարութիւն...
Դու տիեզերքի եւ աստուածութեան
Օթեւաններից մաքուր եւ անհուն,
Ո՛, եկ վար իջիր հոգին մարդկութեան —
Յաւիտենութիւն, յաւիտենութիւն...
ՅՈՎ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ ՃԱՊՈՆԻԱՅՈՒՄ

Դեռահաս ճապոնուհու համար, ամենից երջանիկ միջոցը իւր հօր տանն եղած ժամանակն է: Ծնողները, քոյրերն ու եղբայրները նորան շրջապատում են սիրով և քնքշութեամբ ու կարելիին չափ կատարում են նորա բոլոր ցանկութիւնները: Նա իւր հայրական տան մէջ ուրախանում է երեխայի նման և մեծ ազատութիւն է վայելում, քան ուրիշ ասիական երկրի աղջիկները: Երեսներին կարմիր գոյն քսած ու սպիտակ փոշի ցանած այդ աղջիկներին, աւելի շուտ խամաճուկներին (տիկ-նիկ) նայելիս, մարդ կարծում է թէ նոքա բոլորն էլ բաղտաւոր են: Նոցա ներկուած շրթունքների վերայ շարունակ խաղում է ուրախ ժպիտը. նոցա սև սև, նեղլիկ աչքերը ուրախ ու զուարթ նայում են Աստուծոյ ստեղծած աշխարհի վերայ և մինչև անգամ ամուսնանալուց յետոյ էլ նոքա մի որոշ ժամանակ մնում են դարձեալ նոյն երեխաները և զանազան խաղեր են խաղում իրանց փոքրիկ քոյրերի ու եղբայրների հետ:

Հազիւ աղջիկը հասնում է հարսնացուի հասակին և անձ ծնողներն սկսում են իրար անցնել, որ որքան կարելի է շուտ մարդու տան նորան: Բայց հազիւ է պատահում, որ աղջկայ ծնողներն իրանք միջամտեն որ և է փեսացուի համար, այլ սովորաբար մի երիտասարդ տղայ, որն ուզում է պսակուել, դիմում է իւր ամուսնացած ընկերներից մէկին, որ նա ծանօթ «մուսմէ»-ների (օրիորդ) շրջանի միջից, մի յարմար հարսնացու ընտրէ և աղջկայ ծնողներին առաջարկութիւն անէ: Օրիորդի հայրն ու մայրն էլ իրանց կողմից սկսում են տեղեկութիւն հաւաքել տղայի որպիսութեան և նիւթական ապահովութեան մասին և եթէ համաձայն են նորան տալու իրանց աղջկան, ախուհետև հնարաւորութիւն են տալիս, որ երիտասարդները միմեանց հետ տեսնուին, ծանօթանան:

Հարսնացուի և փեսացուի հանդիպումը կատարւում է առհասարակ միջնորդի տանը, կամ թատրոնում կամ թէ մէկ

ուրիշ ծանօթի մօտ: Հարսնացուն համաձայն է թէ ոչ այդ քայլըն անելու, այդ մասին այնքան էլ չեն հոգում, և պէտք է ասած, նա ինքն էլ շատ անտարբեր է դէպի այդ հարցը. «մուսմէն» լաւ գիտէ, որ ամուսնութիւնից խուսափել չի կարող, ինչպէս որ մահից, և այդպիսի դէպքերում նա երկու չարեաց փոքրագոյնն է ընտրում. այսինքն այնպիսի մի մարդ է առնում, որ գոնէ զգուանք չզգայ դէպի նա: Աւելի ջերմ համակրութիւն ու սէր նորանից չի էլ պահանջում, ամենևին: Եթէ տղային դուր եկաւ օրիորդը, գործը ձեռաց սարքում է. չէ որ տղան ոչ մի կորուստ չի ունենայ, քանի որ ամուսնանալուց մի քանի ամիս յետոյ կարող է երիտասարդ կնոջն առանց որևէ ձեւականութեան դարձեալ յետ ճամբել հէրանց տուն:

Երիտասարդն իբր նշան իւր հաւանութեան, ուղարկում է օրիորդին մի մետաքսէ կտոր, որ մեր մատանիներէ նշանակութիւնն ունի. հարսնացուի ընտանիքն էլ փոխադարձ ուղարկում է փեսացուին դարձեալ մետաքսէ կտոր «կիմօնօ»-ի (խալատ) համար: Դորանից յետոյ սկսում են հարսանիքի պատրաստութիւն տեսնել, որ ճապոնիայում ընդունուած չէ շատ ձրգձգել և անհ փեսացուի ընկերները գնում են գուշակի մօտ, որ նա մի բաղտաւոր օր ընտրէ երիտասարդների հարսանիքի համար և այդ նշանակուած օրը, երեկոյեան, հարսնացուն գնում է իւր փեսացուի տուն:

Ճապոնիայում ամուսնութեան համար ոչ մի կրօնական ծէս կամ քաղաքացիական ձեւականութիւն գոյութիւն չունին. ամբողջ կարգը կայանում է միայն նորանում, որ աղջիկը հօր տանից տեղափոխւում է իւր ապագայ տունը:

Աղջկայ բոլոր օժիտը բաղկացած է նորա հագուստեղէնից, գրասեղանից, ձեռագործի զամբիւղից, մի արկղիկից, որի մէջ պարունակւում են երեսին քսելու ներկեր ու օծանելիք և էլի երկու հացի սեղանից ու երկու ափսէից, որ շինուած են փայլուն, յղկած, փայտից: Քանի հարուստ լինին աղջկայ ծնողներն, այնքան շատ են տալիս նորա օժիտը: Եթէ հօր տան մէջ աղջիկն ունենայ իւր յատուկ աղախինը, այս վերջինս նորա հետ միասին գնում է փեսայի տունը:

Հարսանիքի գիշերը հարսնացուն սպիտակ զգեստ է հագնում, որ ճապոնացոց մէջ սգի գոյն է համարւում. սա նշան է, որ աղջիկն այդ օրուանից մեռած է համարւում իւր ընտանիքի, սիրելիների համար: Հէնց որ նորահարսը հօր տանից ոտքը դուրս է դնում, սկսում են ամբողջ բնակարանը մաքրել ու կարգի բերել, իսկ առաջուան ժամանակները, նորահարսը հօր

տանից դուրս գալուն պէս, խարոյկ էին վառում, ինչպէս որ այդ անում են տանից մեռելը դուրս բերելիս:

Երբ նորահարսը միջնորդի և նորակնոջ հետ մտնում է նորափեսայի տունը, իսկոյն հանում է իւր սպիտակ հալաւը և հագնելով գեղեցիկ, մետաքսէ երփներանգ «կիմօնօ» մտնում է փեսայի սենեակը, ուր մի դեռահաս «մուսմէ» բրնձից պատրաստուած գինի է տալիս առաջ հարսին խմելու և ապա փեսային ու այդ խմիչքն երեք անգամ իրար հոկից առաջարկելուց յետոյ ամուսնութեան կարգը բոլորովին հաստատուած է համարւում: Ոչ մի ազգի մէջ ամուսնութիւնն այդպէս հասարակ ու անպաճոյճ չի կատարւում, ինչպէս որ Ճապոնիայում:

Միևնոյն միջոցին միւս սենեակում հաւաքւում են նորապսակների մօտիկ ազգականները և շատ ուրախ ժամանակ են անցկացնում: Փեսայի ընտանիքը և տան ծառաները շատ լաւ տրամադրութեան մէջ են, որովհետև նոքա բոլորը, նոյն իսկ կառապանները, ձիապանները հարսի ծնողներից ընծաներ են ստանում: Ճապոնիայում էլ, ինչպէս և մեկանում, սովորութիւն կայ, որ հիւրերը, հարսին ու փեսային ընծայ են տալիս. ընդհանրապէս այդ նուէրները լինում են տնային պարագաներ և հագուստի համար կտորներ: Թանգագին ակնեղէն, զարդ, զարդարանք չեն տրւում, որովհետև ճապոնուհիք չեն գործածում: Հարսանեաց հիւրերը վայելում են զանազան տեսակ քաղցրեղէն ու «սակէ» (բրնձից պատրաստուած գինի) մնում են մինչև ուշ գիշեր: Երգչուհիներն ու պարողները, որ կոչւում են «գէյշի» բոլոր ժամանակ զբաղեցնում են հիւրերին իրանց պարերով ու «սամիգէնի» (ճապոնական գիտար) վերայ նուագելով:

Երբ արդէն հիւրերը հեռանում են, մէկ օրիորդ մօտենում է հարսին ու փեսային և տանում է նոցա համար յատուկ պատրաստուած սենեակը: Նոքա այնտեղ նորից երեք անգամ խմում են երեք գաւաթների մէջ լցուած «սակէ»-ն, բայց այս անգամ փեսան է առաջինը խմում: Դորանից յետոյ նոքա արդէն մարդ ու կին են և միակ ձևականութիւնը, որ պարտաւոր է կատարել հարսի հայրը, այդ այն է, որ նա պէտք է ոստիկանական բիւրօյին յայտնէ, թէ իւր աղջիկն այլ ևս իրան տանը չի ապրում, այլ տեղափոխուել է ամուսնու տուն:

Հարսանիքի երրորդ օրը, հարսի հօր տանը մեծ ընդունելութիւն է լինում հիւրերի և այդ օրն էլ փեսայի ազգականներն են փոխադարձ ընծաներ տանում հարսի ընտանիքին: Իսկ նորապսակ զոյգը, վաղուց ընդունուած սովորութեան հա-

մեմատ, ամուսնանալուց երկու երեք ամիս յետոյ մեծ խնջոյք են սարքում իրանց տանը, կամ ճաշ կամ թէ զօսսանք պարտէզում, և բոլոր ծանօթներն անխտիր հրաւիրւում են: Եւ հիւրերից շատերն այդ ժամանակ են միայն իմանում նոցա ամուսնութեան մասին, քանի որ այնտեղ սովորութիւն չկայ ոչ նշանի, ոչ էլ հարսանիքի մասին իմաց տալու: Առհասարակ ճապոնիայում հարսանիքին ու ամուսնանալուն այնքան մեծ նշանակութիւն չեն տալիս, ինչպէս որ մեզանում:

Ճապոնիայում կնոջ վերայ նայում են իբրեւ գլխաւոր աղախնի վերայ. այդ պատճառով ծանօթների համար միեւնոյն է, թէ ով ում հետ է ամուսնանում: Իսկ հասարակական դիրքը իրեւնք կնոջ համար ուշադրութեան չի առնւում, ուրեմն երիտասարդ կնոջ նոր կեանքի մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չի մըտնում այդ տեսակէտից: Տղամարդու վիճակը դարձեալ առաջուայ պէս է մնում, ինչպէս որ ամուրի ժամանակ. ոչ մի պարտականութիւն կամ սահմանափակում նա յանձն չի առնում ամուսնանալուց յետոյ: Նա կարող է ամեն գիշեր տանից դուրս ժամանակ անցկացնել. նա իրաւունք ունի տան մէջ պահելու ուրիշ կանանց իբրեւ հարձեր. նորանից ոչ սէր և ոչ էլ հաւատարմութիւն է պահանջւում դէպի իւր օրինաւոր կինը: Բայց թէ նոյն այդ մարդու կինը պարտաւոր է հնազանդ լինել նորան ամեն մէկ մանր բանի մէջ, պիտի շարունակ հոգ տանի նորա մասին, կերակուրն եփէ, նորա շորերը կարէ, տան մէջ մաքրութիւն, կարգ ու կանոն պահպանէ և այլն: Իսկապէս նա այն է կատարում տան մէջ, ինչ որ աղախինը Եւրոպայում ամուրի տղամարդու մօտ. միայն այն զանազանութեամբ, որ աղախինն ամսական վարձ է ստանում և կարող է ամեն րոպէ թողնել իւր տեղն ու պաշտօնը, այն ինչ ճապոնուհին ամբողջ կեանքում ծառայելու է իւր ամուսին-իշխանաւորի մօտ և որպէս զի ցոյց տայ, թէ ինքը կամաւոր կերպով համաձայն է տանելու այդ դրութիւնը և չի էլ մտածում իւր վիճակի բարեփոխման մասին, նա մարդու գնալուց յետոյ տգեղացնում է ատամները սև ներկելով ու յօնքերը գերծելով: Մեծ քաղաքներում այժմ այդ սովորութիւնն անհետանում է, բայց թէ գաւառներում ու գիւղերում ես շատ կանանց եմ տեսել սև ատամներով, ասում է Հէսսէ Վարտէգը:

Ճապոնիայում տիրող այդ բոլոր վերոյիշեալ սովորութիւններն անշուշտ երոպացի կնոջ զայրոյթը կը շարժեն և կարեկցութիւն կը զարթնի նորա սրտում դէպի ճապոնուհին. մանաւանդ որ այս վերջինս յանձն է առնում ամուսնական

ծանր լուծը առանց սիրոյ, առանց խաչեղբոր և առանց հարսանեկան ճամբորդութեան:

Ճապոնիայի ստորին դասակարգի մէջ աւելի ևս վատ են այդ ամենը.—մշակները, «կուլինները» (կառապան) ծառաները, դռքա բոլորն ամուսնանում են նոյն իսկ առանց հարսանեաց ճաշի ու առանց «սակէ» խմելու արարողութեան: Նոքա իրանց յարմար մի կնոջ հետ ամուսնանում են և շուտով էլ փոխում են նորան մէկ ուրիշի հետ, ինչպէս որ մենք փոխում ենք մեր շորերը: Եւրոպացիներից շատերը, որոնք ապրում են Ճապոնիայում, գործից տուն վերադառնալիս, զարմանքով լսում են «բօհայ»-ից (ծառայ) կամ «բետտօ»-ից (ծիապան), որ նոքա հէնց նոր ամուսնացան:

Թէև մարդ ինչքան բարձրանայ վեր հասարակական սանդղակներով, այնքան հազուադէպ է տեսնում կին փոխելը, կամ ինչպէս մեզանում ասում է ամուսնալուծութիւնը, յամենայն դէպս, նոյն իսկ այն քաղաքներում, որտեղ երոպական կուլտուրան ներս է թափանցել, դարձեալ երեք ամուսնութեանը մէկ ապահարզան է ընկնում և դեռ այդ չափն աւելի կըլինէր, եթէ որ հարուստ դասակարգը չունենար իւր պատճառները, որոնց հիման վերայնա հազուադէպ է տալիս իւր կնոջն ապահարզան: Այդ, ի հարկէ, առաջ է գալիս ոչ այնքան բարոյական տեսակէտից, կամ թէ սիրուց ու յարգանքից դէպի կինը, այլ այն բանի շնորհիւ, որ այդ դասակարգի մարդիկ քիչ—շատ իւրացրել են երոպական գաղափարը դէպի կինը և չեն հաւանում, որ ու է չնչին պատճառով կինը վռնդւում է տանից: Բացի այդ էլ, նոցա կանայք բարձր շրջանի, արիստօկրատիայի, զաւակներ լինելով, չեն կամենայ կնոջ ազգականներին թշնամացնել: Թէև ամեն մարդ, իւր միջոցին համեմատ, դարձեալ պահում է 2—3 կին. սովորաբար նոքա ապրում են նոյն տան մէջ, օրինաւոր կնոջ հետ և նոցա ապօրինի երեխաներն էլ մեծանում են առաջին կնոջ երեխաների հետ միասին:

Տօկիօ մայրաքաղաքի պրօֆէսօր Չէմբէրլէն, որ արդի Ճապոնիան լաւ է ուսումնասիրել, ասում է իւր մի աշխատութեան մէջ. ապահարզանի պատճառներն են անհնազանդութիւնը, երեխայ չունենալը, նախանձոտութիւնը, անբարոյական լինելը, բոռոտութիւնը, կամ ուրիշ անբուժելի ցաւերը, շատախօսութիւնը և գողութիւնը: Մէկ խօսքով այդ եօթ պատճառից մէկն էլ բաւական է, որ մարդն ազատուի իւր կնոջից, եթէ յոգնել է նորանից:

Ճապոնիայի „Japan Mail“ լրագիրը, որը կառավարութիւ-

նից նպաստ է ստանում, իւր համարներից մէկում գրում է. «Եթէ խիստ դատելու լինենք, բազմակնութիւնը Ճապոնիայում այժմ գոյութիւն չունի. իսկապէս բազմակնութիւնն երբէք օրինական չէ եղել, քանի որ օրէնքը միայն մէկին է ճանաչում: Ի պատիւ աստիճանաւորների, արիստոկրատիայի և նշանաւոր առևտրական դասի նկատի նկատել, որ նոցա մէջ, շատ քիչ բացառութեամբ ապօրինի կին պահելը բոլորովին վերջացած է»: Բայց արդեօք հասարակական կարծիքը բաւականաչափ հասունացած է, որ հարճ պահելը յանցանք համարուի, այդ հարցին լրագիրը պատասխանել չի կարողանում:

Ճապոնիայում երբեմն միայն պատահում է, որ աղջիկն ինքն իրան յօժար կամքով ամուսին է ընտրում: Օրինակի համար, եթէ ծնողները տղայ ժառանգ չունին, հօր համար դա մի մեծ դժբախտութիւն է համարւում, որ չկայ մէկը իւր անունն ու գործերը ժառանգող և իւր նախնիքների համար զոհեր մատուցանող: (Ճապոնիայում միայն տղամարդը կարող է աղօթել ու զոհ մատուցանել իւր նախնիքի համար): Ահա այդ իսկ պատճառով հայրն աշխատում է իւր ծանօթների շրջանի միջից ի նկատի առնել այնպիսի մէկին, որ իւր անդրանիկ աղջկան համապատասխան լինի և այդ դէպքում միշտ հարցնում է աղջկայ կարծիքն ու խորհուրդը, թէ արդեօք իւր հաւանած երիտասարդը բաւական գեղեցիկ և խելօք է, նորա ապագայ ամուսինը դառնալու համար: Եւ թէ որ աղջկան դուք գայ հօր ընտրած տղան, հարսանիքն էլ շուտով գլուխ է գալիս: Բայց այդպիսի դէպքերում աղջկայ մարդը նոյն խղճալի դերն է կատարում, ինչ որ ճապոնուհիք իրանց ամուսինների տներում: Այդ տնփեսան պէտք է հրաժարուի իւր ազգանունից և կնոջ ազգանունն ընդունէ, պէտք է տեղափոխուի աներոջ տունը և իրան շատ հեզ ու խոնարհ պահէ, այլապէս նա շատ հեշտութեամբ կը վռնդուի այդ տանից: Ի հարկէ, այդպիսի դէպք կարող են յանձն առնել միայն շատ աղքատ, անտուն, անտէր երիտասարդները:

ՏԻՐ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ

ԲԵՃԱՑԻՆԵՐԸ ԿԱՄ ԲԱԲԻԶՄ

Պատմական տեսութիւն

1. Պարսկաստանի վիճակը XIX դարի սկզբներին. 2. Արտաքին աշխարհի ներգործութիւնը Իրանի վրայ. 3. Ձիա—կղերի անկեալ վիճակը. 4. Բարբ յայտնութիւնը. 5. Բարբ ծնունդը և մանկութիւնը. 6. Սկզբնական քարոզութիւնները. 7. Ձիկզմի ազանդները և բնութանուր տրամադրութիւնը. 8. Չէյխի վարդապետութեան նպաստուր պարագաները Բարբ քարոզութեան. 9. 19 միջթէհիդների դարձը և Բաբէլ—բար. 10. Հալածանք և Բարբ Մարու արտորը. 11. Ընդհանուր ընթացիկների կարիքները. 12. Թէքէրսի բերդում ապաստանած Բաբինները. 13. Պատերազմների, արինհեղութիւնների սաստկացումը. 14. Բաբինների անձնատուր լինելը. 15. Նէյրիզի Բաբինների խռովութիւնները. 16. Պարսից զօրքերի անդթութիւնները. 17. Ձէնջանի խռովութիւնը. 18. Ձէնջանի կոտորածը. Ժաննա զարը.—19. Ձէնջանի Բաբինների զերեկարութիւնը. 20. Բաբին վոխադրում են Սալմաստի 2էհրիբի բերդը. 21. Բարբի զործի քննութիւնը Թաւրիզում. 22. Բարբի հռչակը և նրա այցելող ուխտաւորները. 23. Բարբի խաշիւութիւնը և զնդակահարութիւնը. 24. Բարբի ոսկերտութիւնը Գարմել լեռան զազաթը փոխադրելը և ճաճարը. 25. Բարբի բնաւորութիւնը և բնատուր ձիւրքերը. 26. Թահիրէ—խանուսի քարոզութիւնները. 27. Թահիրէի ազգականներից հալածուիլը և ընկերակիցների մահը. 28. Թահիրէի հռչակը.—Թէհրանի ժողովները և 29. Եօթը Բարբների գլխատուութիւնը Թէհրանում. 30. Սիւլէյման—Խանի շարշարանքը.—մահը. 31. 370 բաբինների զարհուրելի տանջանքներով սպանուելը Թէհրանում. 32. Բէհայի կալանաւորումը. 33. Բէհան Բաղդադում. 34. Բէհան Սիւլէյմանէ. 35. Բէհայի քարոզութիւնները Բաղդադում. 36. Բէհային կանչում են Ն. Պոլիս. 37. Բէհայի յայտնութիւնը. 38. Բէհայի արտորը Ազրիանուպոլիս. 39. Բէհայի և Էզէլի հակառակութիւնը և արտոր Աքքէա, Կիպրոս. 40. Բէհայի քարոզութիւնները.—զինաթափութիւն. 41. Բէհայի սկզբունքները. 42. Ռամկավարութիւնը. 43. Ժողովրդական ընտրութեամբ ժողովները. 44. Ինքնապաշտպանութեան արգելք. 45. Քաղաքացիական օրէնսդիր ժողով. 46. Բէհայի կեանքը Աքքէում. 47. Բէհայի դաւանանքի հանգանակ. 48. Գաւրի—Բաղչէ և ընդունելութիւնները. 49. Քարոզութեան վախճանը. 50. Կտակը. 51. Բէհայի դաւանները. 52. Աքքէայի յաւանութիւնները. 53. Բէհայի քարոզութեան դէմ Ադէմի ընթացքը. 54. Աքքէի բողոքը. 55. Ադէմիների փաստերը. 56. Աքքէրիների ապացոյցները. 57. Աքքէրի հակառակութիւնները. 58. Ադէմի չըջապատողները. 59. Միւրաւ Ադաջան—բարտուգարը. 60. Ադէմի ճնշումները.—Բիդհի և Նէրիլը. 61. Ադէմի կեղծումները. 62. Ադէմի հօր զբքերի տպագրութեան դէմ բռնած ընթացքը. 63. Բաբիզմի դէպիւր. 64. Բաբինների թիւը. 65. Բաբինների հերձուածները:

1. Խնչպէս Իսլամի վարդապետութեան սկզբնական շրջանում, Մահմէդի մահից անմիջապէս յետոյ, կազմակերպուեց Շիա աղանդը զրդաշտական կրօնի սերունդի ձեռքով, որն այնքան նորանոր աղանդների ծագման պատճառ դարձաւ. ինչպէս Պարսիկի վառ երևակայութիւնը Իսլամի օրէնսդրին, սրա արիւնակից՝ Ալիին և սրանից սերուած տառներկու յաջորդներին դիւցազնացրեց՝ Աքէմէնեան և Սասանեան թագաւորների նման և այդ սերունդը գերբնականի հետ յարաբերութեան մէջ դնելով՝ մի ֆանտաստիքական դիւցաբանութիւն յօրինեց, սըրանց ծագումը նախասահմանական հրից արտադրուիլը դաւանեցրեց, միևնոյն բանը դարէդար շարունակեցին բուռն երևակայութիւններով յափշտակուած «կրակի-որդիքը» — «արևի զաւակները», որոնք հազարաւոր կերպարանափոխութիւններով ընդարձակեցին, բազմացրին և տարածեցին այն անթիւ աղանդները, որոնք ներկայիս գոյութիւն ունին ամբողջ Պարսկաստանում: Եթէ ամէն մի պարսիկ անհատ, որպէս մի հիւլէ այն գերբնականութեան, որին զաւանում ու պատկանում է, իւր մըտաւոր աշխարհով չի կազմում մի ինքնուրոյն աղանդ, գոնէ ամէն մի զրագէտ, ամէն մի դէրվիշ, ամէն մի մտածող, փիլիսոփայ այնպիսի ինքնուրոյն ներքին պաւանանք ունեցել է, կամ ունի, որ բոլորովին անկախ շիա աղանդ է կազմում, լիովին մնացեալներից տարբեր հայեացքով: Շքեղ բնութեան սքանչելիքներից հիպնուած պարսկի երևակայութիւնը ինչեք չէ գուշակել, մակարերել և այդ երազանքներով հրապուրուած ինչ առասպելներ չէ արծարծել տարածել դարերի ընթացքում, որոնք դիւթել ու թմրեցրել են ժողովրդի միտքը և խոր քնով քնացրել են նրան: Այս անուրջների մէջ կաշկանդուած պարսիկը, լեթարգիական քնով թմրած, չէր էլ զգացել, թէ ինքը որքան հո էր ընկել, քաղաքակրթութիւնը ինչ հսկայական քայլեր էր գործել և թէ ինչ էր նրան սպառնում:

2. XIX դարի շոգեշարժ մեքենաների դղրդիւնը, երկաթուղիների շոգենաւների սուլիչների որոտը, մեքենաներով պատրաստուած կիսաքաղաքակիրթ և վայրենի ազգերի մէջ սփռուած ապրանքները, միջազգային յարաբերութիւնների դիւրութիւնները և մտքերի շփումները չէին կարող իրենց ներգործութիւնը չունենալ Պարսկաստանի վրայ: Այս երկրում ապրող Արիական ցեղի ընդունակ զաւակներին ցնդեց ու յանկարծակի սթափեցրեց ևրոպական կուլտուրան: Մանաւանդ Ռուս-Պարսկական 1800—1828 թ. պատերազմները, արծուի յաղթանակները առիւծի դէմ: Կովկասի անջատումը անակնկալ կերպով զգաս-

տացրին գոռոզ շիաներին, որոնք երևակայում էին, թէ իրենց է պատկանում ամենավեհ կրօնը, ամենավսեմ գիտութիւնը, ամենահզօր զօրական ոյժը, գեղարուեստական սքանչելիքներ արտադրելու հանճարը, ապակի, յաղճապակ և ունիւն-մէթալիք զանգուածներ յարգարելու, յօրինելու ձիրքը, բրդի, բամբակի, քաթանի, մետաքսի և ոսկեթել կերպասներ գործելու արհեստը: Պարսկական առասպելները, վէպերը՝ բարին, գեղեցիկը, սքանչելին, ազնիւն ու անգինը կենտրոնացրել էին իրենց հայրենիքում, խոպանն ու բիրտը թողել աշխարհի միացեալ ազգերին: Յանկարծ այս բոլորի հակառակ կատարուածը շօշափեցին: Երբ նկատեցին երոպական գործուածների առաւելութիւնը, իրենց դարեւոր քնէածուկութիւնը, զգացին իրենց սխալը: Նրանք նախ ենթադրում էին, որ սփբող աշխարհը շուտ է եկել, նախասահմանական կարգերը այլանդակուել են և ամեն բան իրենց հակառակ է թւում: Նրանց անչափ դժուար էր տեսնել, թէ ինչպէս պարսկական գործարանները օրէցօր փակւում էին, արհեստաւորների ձեռագործները չէին ծախուում, հետզհետէ վաճառանոցները քայքայւում էին, ապրանքի ապսպրանքը նուազում, իսկ բանուորները կարիքից տանջւում, պանդխտում... Այս սթափումը կարեկից սրտերի մէջ արհամարհանք ծնեցրեց դէպի իրենց տիրող անշարժութիւնը, և ձգտում՝ դէպի առաջադիմութիւն: Յայտնի բան է զարգացածն ու ամբողջ չէին կարող միևնոյն հայեացքով զննել շուրջը կատարուածները, ամէնքը միևնոյն տեսակէտով չէին կարող քննել անցքերը, բայց բոլորի համար զգալի էր իրենց ողորմելի թմրած ու ետ մնացած վիճակը, ամէնքն էլ ըմբռնում էին, թէ ինչ էին կորցրել և բոլորի սրտէ մէջ եռում էր մի ձգտում, որը նրանց մղում էր առաջ, որոնելու, գտնելու մի բան, որը կարողանար կորուստը փոխարինել: Բայց երկրին տիրած մառախուղը, տգիտութիւնը նրանց մոլորեցրել էր, չէին իմանում ուր դիմել, նրանք մի լոյսի, մի հովուի, մի ուժեղ առաջնորդի պէտք էին զգում, բայց երկիրը չէր կարող խաւարից մեծ մարդ ծնեցնել:

3. Այս անկումը չէր կարող խոր ներգործութիւն չունենալ նոյնպէս շիա կրօնի վրայ, որի պատգամատուները ոչ միայն առաջուան նման խոր խուզում էին իրենց ոչխարները, այլ դարի ոգու համեմատ հետամտում էին ժողովրդին մաշկել, ճարպն էլ պոկել, մեծամեծ դրամազլուխ դիզել, կալուածները իւրացնելու, եկամուտները ճոխացնելու, իրենց փարթամ կեանքի շրայութիւններին յագուրդ տալու համար: Շիա կրօնի ազանդաւորները իրենց առաձիգ վարդապետութիւններով մշտն-

ջենաւորապէս իրար դէմ կռիւ էին մղում, մրցում և մէկը միւսի արատները մերկացնելով, ծաղրի նիւթ էին դարձրել կրօնի էական դաւանութիւնները և գայթակղեցրել ամբողջին անգամ: Կղերը վաղուց պարզութիւնը մոռացել, անձնատուր էր եղել փարթաժութեան, անձնուրացութեան յաջորդել էր զեղիտութիւնը, պորտաբուծութիւնը, սակաւապետութեան՝ ագահութիւնը, ժողովրդասիրութեան ցոփութիւնը, արդարադատութեան՝ կաշառակերութիւնը, աշատութիւնը: Ժողովուրդը զգուհի էր միւջթէհիդներէից, նորանոր աղանդաւոր քարոզիւններից, որոնք ձգտում էին իրար ձեռքից յափշտակել ամբողջ: Շիական վարդապետութիւնը այնքան էր մաշուել, Մեհթիի, Ջարուլգախ առասպելները այնպէս էին թուլացել, որ ոչ միայն կրիտիքայի չէին դիմանում, այլ այնպէս ծաղրուած էին, որ ամենքը սպասում էին որևէ հիմնական վերանորոգչի:

4. Պարսիկ ժողովրդի զարգացած աննշան դասը արտաքին—երոպական վերանորոգութեան կարիք էր զգում, իսկ ամբողջը սպասում էր հազար տարիից իվեր անյայտացած Մէհթիին (Աստուածայայտութեան), յուսալով որ նա վերադառնալով Ջարուլգաից կառաջացնէ աշխարհի վրայ այն երանելի վիճակը, որ բոլոր ազգերը մի հոտի վերածած, մի հովուի հովանիի տակ բարեբաղտութեան մէջ կապրեն և աշխարհը մշտնջենաւոր դրախտի կվերածուի, իրենք էլ դարձեալ իրենց առաջնակարգ դիրքը կգրաւեն: Այն խառնաշփոթութեան մէջ առաջացաւ բաբիտականութիւնը, որն ապա առաջնորդողի անունով բէհակաւութիւն կոչուեցաւ: 1844 թ. Շիրազցի Սէդալի մէհմէդ երիտասարդը, որ հասարակ վաճառական էր, ոչ այնքան մտաւոր և նիւթական կարողութեան տէր, Մէքէի ուխտագնութիւնից ծննդավայր վերադառնալով, քարոզեց թէ ինքը Գիտութեան—Ճշմարտութեան Դուռն է (բաբ), Աստուածաշնչի, և զուրանի որոշ ցուցումների համեմատ ինքն այն մարգարէն է, որ եկել է կարապետիւու, աւետիւու աշխարհին շուտով երևնալիք «Աստուածայայտութեան» մասին, ազգերին պատրաստելու ընդառաջելու գերագոյնին և ժողովուրդներին ուղղել դէպի ճշմարտութեան դուռը (բաբ): Նա քարոզում էր համարձակ, համոզուած, դիւթում ու պրաւում էր լսողներին. կապում էր իրեն հետ ոչ միայն ժողովրդի, այլ Իսլամի գիտնականների սիրտը: Կարճ ժամանակամիջոցում այնքան շատ հետևողներ ունեցաւ, այնպիսի նշանաւոր շիա—իւլէմներ, միւջթէհիդներ նրա վարդապետութիւնը դաւանեցին, նրա քարոզութիւնից այնպիսի նշանաւոր հակառակորդներ պապանձուեցան, որ մեծ

զարմանք ու խլրտում առաջացաւ «Արև-Առիւծի» աշխարհում:

5. Բաբը ծնել է 1819 թուականի հոկտեմբերի 5-ին (1 Մուհարէմ 1235 թ. հիշրի): Նրա հայրը Սէիդ-Շզան Շիրազում հասարակ կտաւի վաճառական էր, փոքր դրամագլխի տէր և հազիւ ընտանիքը կերակրող: Հայրը մեռնելիս մանուկ Սէիդ—Ալի—Մէհմէդը եօթը տարուան չկար, նա մեծացաւ քեռիի՝ Հաւլի—Սէիդ—Ալիի խնամակալութեան տակ: Ընդհանրապէս Սէիդ—Ալի—Մէհմէդը սակաւախօս, լռակեաց, համեստ և հանդարտ տղայ էր: Մայրը պատմում էր, որ զաւակը երբէք փողոցում երեխաների հետ խաղով չի զբաղուել, նա տանը մի անկիւն քաշուած՝ անվերջ խորասուզուած է եղել իւր խօհերով: Եօթը տարեկան հասակից նա անձնատուր է լինում աղօթքի, բացի օրական հինգ սովորական ժամերի աղօթքը, նա շարունակ կարդացել է դորանից՝ այլևայլ աղօթքներ և ընկղմել է այդ փառաբանութիւնների ներգործութեան տակ: Երբ առաջին անգամ վարժապետը նրան յանձնեց այբենաբանը և ասաց, — «Կարգա՛ վերնագիրը, «ՆԱ է բանալին գիտութեան», «երեխան հարցրեց ախոնդ վարժապետից — «Իսկ այս «ՆԱ»ն ո՞վ է: Մանկութեան մասին շատ քիչ տեղեկութիւն կայ, այն էլ կասկածելի, նրա կենսագիրները լռութեամբ են անցկացրել Սէիդ—Ալի—Մէհմէդի կեանքի այս շրջանը: Տասնևութ տարեկան հասակում նա գնաց Քէրքէլա ուխտի, իմամ Հիւսեյնի գերեզմանին, ուր երկու ամիս բնակուեցաւ և ծանօթացաւ յայտնի Հաւլի—Սէիդ Քեհազիմ Գէշտյի վարդապետութեան և աշակերտների հետ: Այս քարոզութիւնները—Շէյխի վարդապետութիւնը նրա հոգու վրայ մեծ ներգործութիւն ունեցաւ, այնպէս որ Շիրազ դառնալով նրա մտածութիւնները կենդրոնացած էր այդ վարդապետութեան շուրջը:

6. Բաբի քարոզները այնքան հետաքրքրում է, այնպէս հրապուրում է, որ ամեն մի քիչ թէ շատ գրագէտ պարսիկ—շիա հետամտում է նրա քարոզութեան, ձեռք է բերում գրուածները, լսում է ներքնատներում գաղտագողի նրա քարոզները, յաճախում է ժողովներին, և, առանց վախենալու ուրացող միւսլիմանի մասին սահմանուած զարհուրելի պատգամներից, քարկոծուելուց, եթէ ոչ յայտնի, համարձակ, գոնէ գաղտնապէս իրեն բաբի է համարում, երեսը շուռ է տալիս իւր աւանդական կրօնից, որը նրան յուսախաբել և կործանման դուռն էր հասցրել: Շիրազում այնպէս տարածուեց, այնքան բազմացան բաբի հետևողները, որ կառավարչապետը անձարացած կալահաւորեց Սէիդ—Ալի—Մէհմէդին, սաստիկ գանակոծեց, բայց

զուր. սրանով աւելի բոբոքեց նորադանդներին: Բարիզմի յաջողութեան և շուտափոյթ տարածման գլխաւոր պատճառն այն էր, որ Սէիդ—Ալի Մէհմէդը իւր բոլոր քարոզութիւնները հիմնում էր զուրանի որոշ այաթներէ վերայ, Աստուածաշնչից հատուածներ էր բերում և իւր ճարտար լեզուով դիւթում էր լսողներին: Մանաւանդ նա իւր գրուածներով աւելի գրաւում էր գիտնականներին, որոնք զարմանում էին, թէ ինչպէս այդ թերուսը այդպիսի սքանչելի ոճով արաբերէն էր գրում: Բարի քարոզած Ալլահն էլ Մովսէսի, Մահմէդի դաւանած ենովան էր: Նա ասում էր, որ մարգարէների, առաքեալների գործերի լրացման, օրէնքները կարգաւորելու, պատուիրանները հաստատելու համար Աստուածութիւնը յայտնուելու է աշխարհին, որպէսզի ամբողջ մարդկութիւնը միացնէ, եղբայրացնէ, խաղաղութեան թագաւորութիւնը երկրի վրայ տարածէ: Ղուրանի «Լիզա» այստի համաձայն իսլամն սպասում է մի այդպիսի յայտնութեան, որի մասին ահաւոր գրականութիւն և անվերջ վէճեր են ունեցել սիւննիները շիաների հետ, որոնք իրարից բոլորովին տարբեր դաւանանք ունին այդ գալուղի մասին:

7. Բարը աներկիւղ սկսեց քարոզել, թէ—Նա, որին գիտութեան, անյայտի, գերբնական գաղտնիքների աղբիւրն ու ակն էք համարում, նա որին Մէհթի (Մահդի) անուան տակ սպասում էք, որը իբր թէ գալու է Ջարուլգաից, այդ ես եմ: Ջարուլգա քաղաք կամ երկիր չկայ, այդ առասպելական անունը երևակայութեան ծնունդ է, որով Քէազիմէյն—կամ Սուրբէ—Մէրրա (Բաղդադի մօտ) նստող չորս նայիրէները (իմամի փոխանորդները—Մէհթիի օգնականները) խաբեցին ժողովրդին ութսուն տարի և այն թուականից մինչև օրս հազար տարի ևս: Այդ չորս նայիրէների տուած բոլոր հազիրները առասպելներ են, դրանք բոլորը ճշմարտութեան և զուրանի հակառակ են, դրանց հաւատացողները միւշրիք (Աստծուն ընկերակից յատկացնողներ) են, մոլորուած են, պէտք է զգաստանալ և պատրաստուել այն աստուածայայտնութիւնը ընդունելու, որը շուտով երևալու է աշխարհին և ջնջելու մարդապաշտութիւնը:

Այս քարոզութիւնը մի յանդուգն քայլ էր Շիւ. ԻՄԱԱ. ՇԱՐԻ—ՄիթիժՇԱՐԻ կղերի դէմ, որոնք տիրում են Պարսկաստանին: Միւթէշարիները սրբապաշտութիւն հրատարակեցին բարի վարդապետութիւնը, իրան էլ մահապարտ: Բայց Բաքն արհամարհելով միւշթէհիդների (դենպետ) սպառնալիքները, շարունակում էր իւր քարոզներով հրապուրել անհամար ունկըն-

գիրներին, որոնք ոգևորուած, գիւթուած խոստովանում էին, դաւանում նրա վարդապետութիւնը:

Բարի քարոզութիւնից քառասուն—յիսուն տարի առաջ, յայտնի Շէյխ—Ահմէդ Բահրէինին հիմնել էր Շիաների «Շէյխի» աղանդը, որը միւթէշարիների վարդապետութեան բոլորովին հակառակ հայեացք ունէր Մէհթիի մասին: Միւթէշարիները համաձայն իրենց հաղիմների դաւանումին, թէ Մէհթին—տասներկուերորդ իմամը ծննդով մի գերագոյն Աստուածայայտութիւն էր, կատարեալ Աստուած, որի համար մահ չէ նախասահմանուած յաւիտեան: Նա Զարուզա հեռացել է, ուր ընտանիք, զաւակներ և ահաւոր սերունդ ունի, (յայտնի բան է դարձեալ անմահ), որոնց հետ մի օր վերադառնալու է Միշագետք, որ տիրէ երկրին և հիմնէ երկրային յաւիտենական դրախտը: Շէյխ Ահմէդը հերքեց այս վարդապետութիւնը, հիմնելով զուրանի վրայ, թէ Աստուածութիւնը երբէք չի կարող մարմնանալ, նա անսխալ է: Ամեն մարմին փթութեան—նեխման, քայքայման ենթակայ լինելով, երբէք մարմնացած Մէհթին հազարաւոր տարի ապրել չէր կարող: Շէյխի դաւանանքով Մէհթիի հոգին միշտ աշխարհի վրայ է եղել, միշտ իրեն բնակարան է ունեցել որևէ բարեկրօն գիտնականի սիրտը, որի շրթունքներով քարոզել է Աստուծու խօսքը աշխարհին: Այս քարոզութեան համար այնպէս ռիսկալեցան միւթէշարիները, որ Շէյխ—Ահմէդը պարտաւորուած հեռացաւ Քէրէլայից: Սրա աշակերտ Հաջի Սէիդ—Քեազիմը մեռնելիս կտակեց աշակերտներին, թէ շուտով երևելու է աշխարհին Մէհթիի հոգին, պէտք է հետամտել նրան գտնելու: Աշակերտները իրենց ուսուցչի մահից յետոյ, քառասուն օր ծոմ պահեցին, աղօթեցին և ցրուեցին զանազան կողմեր հետամտելու, գտնելու Աստուածային հոգով ներշնչուած հոգևորականի, Սէիդ—Քեազիմին յաջորդ անուանելու համար:

Երբ իրար ետևից «Շէյխի» աղանդի նշանաւոր տասնութ իւլէմներ (գիտնականներ) խոստովանեցին և դաւանեցին Բարի վարդապետութիւնը, Սէիդ—Ալի—Մէհմէդին յաջորդ ընտրեցին Շէյխ—Ահմէդին, Սէիդ—Քեազիմին, ամբողջ Պարսկաստանում այնպիսի հռչակ ստացաւ Բաբը, որ Մէհմէդ—Շահը այս շփոթութիւններից վախենալով, եղդի հռչակաւոր աղա Սէիդ Զաֆիր Քէաշի որդուն աղա Սէիդ Էահհային ուղարկեց Շիրազ, որ շիաներին Բաբի մոլորութիւններից հոգարձնի և նրա խաբէութիւնը բացատրելով՝ խայտառակի: Երբ Սէիդ—Եահհան մօտեցաւ Շիրազին, ճանապարհորդութեան վերջին

գիշերը մի երազ տեսաւ: Այս տեսիլը մեծ ներգործութիւն ունեցաւ, Նահեան, որպէս ներշնչման հաւատացող շիա, ընկաւ խոր մտքերի մէջ: Սէիդ—Նահեային երազում թւում էր, թէ ինքն արդէն հասել էր Շիրազ, մտել էր Բաբի բնակարանը, որի հետ երկար վիճելիս, Բաբը իւր խմած թէյի կիսատ բաժակը նրան մեկնելով առաջարկել էր խմել և նա երազում հնազանդուել և կատարել էր Բաբի խնդիրը: Այս երազի ներգործութեան տակ, երբ Սէիդ—Նահեան Շիրազ հասնելուց յետոյ, ներկայացաւ Բաբին, վերջինս ձեռքի կիսատ բաժակով թէյը նրան առաջարկեց, ասելով—«Խմիր այս կիսատ բաժակի մնացորդ թէյը, որը գիշերս դարձեալ միասին խմեցինք»: Բաբի այս խօսքերը, ձայնը, դէմքը, կազմը և շարժումները այնքան նման էին տեսիլքին, որ Նահեան շուարած առաւ բաժակը, խմեց և շարունակեցին իրենց «անընկերում» թերատ թողած վիճաբանութիւնը: Շիա կղերի և ամբոխի համար մի սոսկալի պարտութիւն էր, երբ ամբողջ Պարսկաստան լուր տարածուեց, շրջաբերականներ ցրուեցին, թէ Բաբի դէմ հակաճառելու և նրան խայտառակելու համար ուղարկուած յայտնի միջթէհիդը պարտուեց, խոստովանեց և դաւանեց Բաբի վարդապետութիւնը:

Գայթակղութիւնը հասաւ գաղաթնակէտին:

ԱՏՐՊԵՏ

(Կը շարունակուի)

ԳԱՐՈՒՆ

Ահա արեւելք՝ թագունի դառած
Կարմիր ծիրանի առնւ իւր վերան
Եւ ամպի խմբերն ալ սրտակ կազմած
Արթուն սպասում են արեւին զարնան։
Եւ քարձրանում է արեւ քոցափայլ,
Երկինքը գրկում հըրդեմ վարդագոյն,
Զարթնում քնութիւն փայլից ոգեզմայլ
Եւ «ողջո՞յն» ձօնում երկնից թագունուն։
Վարդ ու մանուշակ, շուշան ու յամիկ
Ժրպտում են զարնան դէմքով խընդագին,
Շոյելով նրանց զեփիւռն ու հովիկ
Զերմ համբոյրներ են տանում արեգին։
Եւ լոր ու արտուտ, ծիծեռ ու սոխակ
Դիւթիչ դայլայլով ճախրում են օդում,
Զայնակից եղած նրանց ջինջ առուակ
Կարկաշ շըրթունքով մաղթանք մըմնջում։
Երփնաթերթ անտառք, ծաղկերանգ դաշտեր—
Գարնան կենսաքոյր ձորձով պաճուճում
Շնորհապարտ սրտով օրհնում են եթեր,
Օրհնում եւ ուղղում ուղերձ առ Աստուած։
Մարդիկ գոհ սրտով, ուրախ ու զուարթ
Օրհնում են նոյնպէս կամքը երկնային,
Որ զարնան գալով այնքա՞ն ցաւ ու դարդ
Դալկացած հոգուց ելան, գնացին։
Ու չկայ մի մարդ, որ զարնան գալուն
Տըխրի, տրտնջայ կամ դժգոհ մընայ.—
Զէ՞ որ զարունը շողուն է, փայլուն,
Զէ՞ որ նորա մէջ այնքան թարմ կեանք կայ։

ԱՅՄՊԷՍ Է ՄԱՐԴԵ

I.

Սիրելի մայրիկ

Դու գրում ես, որ սաստիկ ծանր տրամադրութեան տակ ես. օրերդ անցնում են շատ տխուր, թախիծը պատել է հոգուդ. այդ դրութեան մէջ եմ այժմ, մայրիկ, և ես: Ո՛հ, ի՞նչ ծանր վիշտ է, որ կրծում-մաշում է իմ հոգին, որ պատել է գլուխս և բոպէ չի տալիս ազատ մտածելու: Ի՞նչ անեմ, ի՞նչպէս վանեմ նրան, այդ ես էլ չգիտեմ. ի՞նչ գործի էլ ձեռնարկում եմ, իսկոյն ընկնում է ձեռքիցս և մնում կիսատ, իսկոյն մատնւում եմ ինքնամոռացութեան և մի աներևոյթ ծանր բեռ նստում է շէնքիս: Դրսումն էլ, մայրիկ, այնպիսի եղանակ է, որ աւելի խորասուզում է իմ մտքերը վշտերի աշխարհում. մեղմիկ անձրևը ամբողջ օրը մաղում է անդադար և նրա կաթիլները դանդաղ բաղխում են պատուհանիս ապակիները. այս բոպէիս, գուցէ յիշում ես, մայրիկ, ակամայ միտս են ընկնում բանաստեղծի խօսքերը. «Թափւում է, թափւում դանդաղութեամբ անվերջ անձրևը, ծանր, որպէս անձաքուր խղճի ձայն, երկանր, որպէս աքսոր, ուժեղ, որպէս ճակատագիր և համբերող, որպէս պառաւ ստրկունհի:» Եւ իրաւ, այս անձրևը ինձ համար իսկապէս «անձաքուր խղճի ձայն» է, նամանաւանդ այժմ, երբ ես մենակ, բոլորովին մենակ եմ տանը. սենեակումս այնպիսի լռութիւն է, որ ճանճի թռիչքը մինչևիսկ լսելի է: Վառարանումս ուստոստելով ճռճում է արուսիկը և սենեկիս կատարեալ լռութիւնը խանգարող այդ միակ միակերպ ու միապաղաղ երգը, կարծես, ասում է ինձ, որ այժմ, այս բոպէիս հէնց, երբ ես հանգիստ նստած այս տաք սենեկում գրում եմ քեզ այս իմ նամակը, կան հազարաւոր անբաղտ, ճակատագրից հալածուած արարածներ, որոնք կարօտ են ոչ միայն այսպիսի տաք սենեկի, կուշտ փոր հացի, անձնուէր ընկերի, այլ գուրկ են

մինչև իսկ մի սառն, խոնաւ և կեղտոտ նկուղից, որտեղ կարողանային պատսպարուել այս լալկան եղանակին: Եւ ահա իմ աչքի առաջ ներկայանում են, կարծես, ես տեսնում եմ այդ գունատ, նուաղած, տանջանքից հիւծուած և տարածամ թորշոմած դէմքերը. ահա նոքա, ահա այդ բաղդազուրկ խեղճերը, ահա թափառում են նոքա ոտնալպիւրծ, ցեխոտ փողոցներում և ողորմութեան ձեռք կարկառում անցորդներին. բայց ռըքան յաճախ նոքա այդ քամբաղտ արարողութեան ժամանակ ես ստանում եմ մերժումներ. գտնւում են մինչև իսկ այնպիսիները, որոնք հեռուից տեսնելով նոցա և իմանալով նոցա արհեստը, դեռ հեռուից կոպիտ հայհոյանքներով յետ են քշում: Այո, բաղտաւոր է, սիրելի մայրիկ, բաղտաւոր է նա, ով այս խոնաւ եղանակին ունի իր համար մի տաք ապաստան, մի տաք անկիւն:

Բայց իմ աչքի առաջ կանգնած են էլի զալկահար, տաւառած թորշոմած դէմքերով, կեանքի զառնութեան, քաղցի ու վշտի հետ վաղ մտերմացած երեխաներ. երեխաներ, որոնց դէմքի վրայ փոքրութիւնից արդէն նկատւում է լրջմտութիւն, տրտմութիւն. երեխաներ, որոնք մարդկանց չարանենգ աչքից փախչելու համար միշտ պահուում են խոճ-խոճ անկիւններում և այնտեղ բռնադատում իրանց քամբաղտ վիճակը:

Եւ ինձ թւում է այժմ, սիրելի մայրիկ, որ իմ լուսամուտի ապակիները բաղխողները անձրևի այդ սառն ու մանր կաթիլները չեն, այլ այս մարդկութիւնից մոռացուած, աչքաթող եղած, անբախտ, անապաստան վաղածած ծերունիները, որոնց բաղտը թողել է ճակատագրի քմահաճոյքին: Եւ ի՞նչեր, ի՞նչեր չէի անի ես այս բոպէիս, ի՞նչեր չէի գոհի, միայն որ կարողանայի վերջ տալ այդ խեղճերի թշուառութեան, որ այլևս չտեսնէի նոցա ես այդ այլանդակ դրութեամբ. բայց ի՞նչ. ահամայ միտքս են ընկնում էլի այն խօսքերը, թէ «Մեզ տրուած են միմիայն բարի ձգտումներ, իսկ նոցա համեմուտ համար—ոչինչ»:

Եւ իսկապէս ոչինչ, ոչինչ չենք կարող անել, որ թեթեւցենք մի քիչ նոցա տանջանքը. ախր ես բարի եմ ուզում, մայրիկ, ի՞նչու չեմ կարող անել. ի՞նչու աշխարհս այնպէս է ստեղծուած, որ բարի ձգտումներն ևս մարդու մէջ է խեղդում, ի՞նչու մարդկութեան համար ես մի բարիք չպիտի կարողանամ անել...

Այո, տխուր է, մայրիկ, տխուր է կեանքը. ցաւալի է

ինձ համար, սաստիկ ցաւալի, որ մենք կատարեալապէս անզօր ենք, որ մեր արածը ոչինչ է, մի աննկատելի ջրի կաթիլ միայն ահագին ովկիանում... Ախ, Տէր իմ, որքան փոքր է մարդը...

Օհ, այս ի՞նչ էր, ի՞նչ ժանտ ձայն էր զանգակի, ի՞նչպէս վախեցայ ես. երևի մերոնք են, եկան թատրոնից. ափսոս, նոքա իրանց գալուստով խանգարեցին իմ մտազբաղմունքը. բայց պէտք է գնալ դռները բանալու: Այո, իսկապէս նոքա են: Հեռու և ազատ աշխարհի հոգսերից նոքա աղմուկով ներս խուժեցին դռներից. անձրևի պսպղուն կաթիլները փայլում էին նոցա մագերի և շորերի վրայ: Ուրախ, ծիծաղկոտ զէմքերով, հակառակ արտասուող եղանակին և շրջակայ մթնոլորտին, նոքա իսկոյն նստան սեղան և սկսեցին թէյ խմել. մի քանի ըոպէի ընթացքում սեղանի վերայ եղած բոլոր ուտելիքները արդէն սպառուած էին: Օ, որքան սիրելի են ինձ համար այդ զէմքերը, թանկագին զէմքեր, ի՞նչպէս սիրում եմ ես ձեզ...

Նոցա վերայ նայելով, կարծես, թեթևանում է սակաւ առ սակաւ իմ վիշտը. մի ջերմութիւն է ներմուծում ներսս և մի խաղաղ ու զուարթ տրամադրութիւն տիրանում իմ ողջ էութեան... — Օհ, այս ի՞նչ է, գոչում եմ յանկարծ... Ախ, այս փոքրիկ Աստղիկն է, որ ձեռներով փակելով զէմքս, ուզում է ծիծաղել վերաս:

— Աստղիկ, թող, գոչում եմ, թող խելառութիւնդ: Ես աշխատում եմ, որքան կարելի է, խիստ և մտածկոտ կերպարանք տալ զէմքիս, բայց իզո՞ւր... Թը՛րրախ և մենք երկուսս էլ պտոյտ կազմելով փուռում ենք գետին. ամենքը վազեցին մեզ բարձրացնելու և սկսուեց իրարանցում... Այդ ըոպէին մէկը մօտեցաւ դաշնամուրին և սկսեց նուագել մի գեղեցիկ վալս. մենք իսկոյն սկսեցինք վայրենացած պտոյտ գալ դահլիճում. պարերը անդադար փոխարինում էին իրար և մենք պարում էին անվերջ, անկշտում...

— «Ո՛հ, ի՞նչպէս յոգնեցի ես», գոչեց յանկարծ Աստղիկը և թալկացած ընկաւ բազկաթոռի վերայ: Սա մի նշան էր մեր պարը վերջանալուն. ածողը վեր կացաւ դաշնամուրի մօտից, սկսեցինք մեր սովորական խօսակցութիւնը և նստանք այդպէս երկամր, շատ երկամր... Աքաղաղներն արդէն երկրորդ անգամը աւետում էին լուսոյ մօտալուտ գալուստը, բայց մենք էլի նստած էինք, էլի ժամանակ էինք սպանում: Վերջապէս երկար խօսակցութիւններից յետոյ ամենքս էլ քնաթաթախ քաշուեցինք տեղերս...

Բայց, ան, այն գունատ պատկերները, այն կեանքի գոհերը կրկին ներկայանում են ինձ, կրկին սարսեցնում... ինչ անեմ, ինչպէս ազատուեմ...:

— Հեռու, հեռու ինձանից. թոյլ տուէք գոնէ մի քանի ժամ հանգիստ քնել, թողէք գոնէ մի քանի ընկալ մոռանամ...: Բայց նոքա կանգնած են անշարժ...:

Ձէ, չէ, մայրիկ, էլ սիրտ չկայ շարունակելու. գրելու բան դեռ շատ ունիմ, բայց դառն մտքերը յուզում են սիրտս, սենեակս պտտում է գլխիս, աղի քրտինքը հոսում է ճակտիցս, բաղտից հալածուածները խեղդելով ինձ, ահա բաղտից բաժին են պահանջում, ինչ անեմ, միթէ կարող եմ տալ...:

Ներքի, մայրիկ ջան, ներքի այսպիսի նամակ գրածիս. ներքի, չեմ կարող շարունակել, թող մնայ, թող մնայ հետևեալ անգամին, հետևեալ անգամին, մայրիկ:

ՕՐ. ԳԵՂԵՑԻԿ ԽԱՍԲԷԿԵԱՆՑ

**ՄԱՏԹԵՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԹՈՒՂԹԸ Ն. Կ. Բ.
ՄԻԽԱՅԻԼ ՆԻԿՈԼԱՅԵՒԻԶԻՆ ՏԵՐ ԳԱՐԻԷԼ ՊԱՏ-
ԿԱՆԵԱՆՅԻ ՄԱՍԻՆ**

Զերդ Կայսերական բարձրութիւն

Նոր-Նախիջևանի Հայոց քահանայ Տէր-Գարրիէլ Պատկանեանցը, որ չարակամ մարդկանց ամբաստանութեամբ ենթարկուած էր քրէական դատապարտութեան այն բանի համար, որ իբրեւ թէ նա կաշառել էր կասկածաւոր մարդկանց Նախիջևանի քաղաքագլուխ Խալիբեանին սպանելու նպատակով, այս արդէն եօթ տարի է, որ կալանաւորուած է և արգելուած:

Թէև քննութեամբ ու դատաւարութեան բոլոր ինստանցիաներով այդ ամբաստանութիւնը չի ապացուցուել, բայց հակառակորդների չարաչար ազդեցութիւնը կարողացել է անել այն, որ դժբաղդ դատապարտեալը չէ ենթարկուել իւր եօթնամեայ կալանաւորութեան միջոցում հրատարակուած երեք մանրօրէնից և ոչ մէկի ներգործութեան:

Կայսերական խորհրդարանը վճռել է թողնել Պատկանեանցին կասկածանքի տակ, ազատել արգելանքից, առանց կարգնկէց անելու, սակայն թագաւոր-Կայսրը բարեհաճել է մակարգել՝ Սուլթի լաւ է նորան կարգադրել անել, բան թողնել կասկածանքի տակ):

Խոնարհելով կայսեր սրբազան կամքի առաջ, ես սպառնաւորով ընդունում եմ այդ վճիռը, բայց ստիպուած եմ հաղորդելու, որ այդ բարձրագոյն վճռի ի կատար ածելու գործում եղած է զեղծում և շեղում Հայոց եկեղեցու կանոններից:

Այդ կանոնների համաձայն կարգընկեցութիւնը պէտք է տեղի ունենայ ոչ այլապէս, քան կարգընկէց լինելու դատապարտուած քահանային ձեռնադրող եպիսկոպոսի կամ նորան յաջորդողի ձեռքով, և այն անպատճառ եկեղեցում, սահմանուած ծիսակատարութեամբ: Արդ, Պատկանեանց քահանայի ձեռնադրողն եղել է Ներսէս արքեպիսկոպոսը, որ յիտոյ ընտրուել է

պատրիարք-կաթողիկոս և որին յաջորդել եմ ես: Պատկանեանցը կարգենկէց է եղել 1860 թուին և կարգն առնողն եղել եմ ոչ ես և մինչև իսկ ոչ եպիսկոպոս, այլ նորա նման քահանաներ, Նախիջևանի Հոգևոր կառավարութեան անդամները, որոնք իրաւունք չունէին ոչ ձեռնադրելու, ոչ էլ կարգ առնելու, և այն էլ ոչ եկեղեցում, այլ հոգևոր կառավարութեան մէջ, առանց սահմանուած ծէսերի:

Ակներև է, որ այդ գեղծումն առաջ է եկել Պատկանեանցի ուրախացած հակառակորդների շտապելուց, որոնք առլցուած ատելութեամբ զէպի նա, չեն շատացել խղճուկ ծերունու այդ թշուառութեամբ: Ազատութիւն ստանալուց յետոյ, նա բաց է անում Նախիջևանում մի փոքրիկ մասնաւոր պանսիօն մանուկների դաստիարակութեան համար և դորանով հայթայթում է իւր և իւր ընտանիքի աւուր պարէնը, բայց անխիղճ հակառակորդների ատելութիւնը հնար է գտնում խելու նորանից և այդ վերջին միջոցը: Մի տարուց նոքա կազմում և ուղարկում են ուր հարկն է քսութեան մի թուղթ, որով յայտնում են, թէ Պատկանեանցը խոռովութիւն է սերմանում ժողովրդի մէջ և որ նորա մնալը Նախիջևանում վնասակար է քաղաքին:

Այդ քսութեան վերայ քաղաքացիական իշխանութիւնը քսորում է նորան Վհատկա, որտեղից յետոյ փոխադրւում է Կոստրամա, և այդ ժամանակից սկսած՝ ամբաստանութեան թշուառ գոհը ապրում է իւր հազուագիւտ քանքարի գնահատողների և աշակերտների հասցրած օգնութեամբ, հետու իւր ազգականներից, անծանօթ մարդկանց մէջ, զուրկ իւր դաւանութեամբ խոստովանուելու և հաղորդուելու հնարաւորութիւնից, իւր ցաւալի վախճանին սպասելու գրութեան և իւր դաւանութեան չպատկանող քահանայի ձեռքով թաղուելու վիճակի մէջ:

Ընդարձակ գիտութիւնների տէր լինելով, կատարելապէս իմանալով հայ և ռուս լեզուները, բազմաթիւ հանրօգուտ գրուածների հեղինակ հանդիսացած լինելով, օժտուած արտաքոյ կարգի ճարտարախօսութեան ընդունակութեամբ և իբրև բանաստեղծ ու գրող հոշակուած լինելով հանդերձ-նա նոյն ժամանակ իւր ներկայ վիճակի մէջ զրկուած է ընդհանրութեան օգուտ բերելու կարողութիւնից, և նորա քանքարը կորչում է ի դուր, այն ինչ իմ հսկողութեան ներքոյ նա կարող էլինէր շօշափելի օգուտ և ծառայութիւն մատուցանել հայերին ազգային լուսաւորութեան գործում:

Վերոյիշեալը ենթարկելով Ձերդ Կայսերական բարձրութեան բարեգութ վերահայեցողութեան, ազաչում եմ չզլանալ

միջնորդ հանդիսանալու թագաւոր-Կայսեր առաջ՝ պարգեւելու ինձ վաթսնամեայ ծերունի Տէր-Գաբրիէլ քահանայի կեանքի մնացորդը, հայցելով նորա համար Կայսերական ողորմածութիւն և ամենողորմած ներումն և քահանայութեան աստիճանի վերադարձումն և իրաւունք տալով ինձ կարգելու նորան քահանայ Երեանի կամ Անդրկովկասի մի ուրիշ հայաբնակ տեղի եկեղեցիներից մէկում:

Այդ կայսերական ողորմածութիւնը ես կընդունեմ իբրեւ նշան առանձին հաճութեան զէպի ինձ և զէպի իմ ազգը:

Վերառաքելով առ բարձրեալն իմ ջերմեռանդ աղօթքները մարդասէր ու զթած թագաւոր-Կայսեր և բովանդակ օգոստոսփառ գերդաստանի բարօրութեան և արևշատութեան համար, պատիւ ունիմ մնալ Ձերդ Կայսերութեան մեծութեան խոնարհ ծառայ ու ջերմեռանդ աղօթարար Մատթէոս պատրիարք-կաթուղիկոս ամհնայն Հայոց:

ԾԱՆ. Այս թուղթը, որ գրուած է Կովկասի նախկին փոխարքայ նորին Կայսերական բարձրութեան Միխայիլ Նիկոլայեւիչին 1863 թուին, մնացել է փոխարքայութեան գիւանում առանց ընթացք ստանալու մինչև 1886—7 թուականները, երբ ներսէս Վարժապետեանի Կայսեր անունով ուղարկած աղերսագրի հիման վերայ յարուցուել է Պատկանեանցին քահանայութիւնը վերադարձնելու խնդիրը: Երբ «խնդիրներ ընդունելու յանձնաժողովը» իշխանութեան հրամանով զբաղուած է եղել Պատկանեանցի և նորա գործի մասին տեղեկութիւններ հաւաքելու խնդրով, ի միջի այլոց, ուղարկուել է յանձնաժողովին և այդ թուղթը, որ, անկասկած, ունեցել է իւր ներգործութիւնը: Այդ մասին տես մեր յօդուածը «Մ. Նալբանդեանցի նորագիւտ հնագոյն նամակների աւթիւ», որ տղազրուեցաւ «Լուսնայ» ամսագրի 1 և 2 համարներում:

Թուղթը գրուած է ռուսերէն, որից և մենք թարգմանեցինք հայերէն: Մեր ձեռօխն եղածը թղթի պատճէններից միայն մէկն է, որ մեզ յաջողեց գրտնել հանգ. Յարութիւն աղա Խալիբեանի թղթերում: Օգտուում ենք զէպրից կըրկին մեր շնորհակալութիւնը մատուցանելու Դ. Խօջայեանին, որ մեր արամազրութեան տակ գրեց իւր պապի թղթերը, իրաւունք տալով հարկաւոր զէպրում օգտուելու նոցանից մեր գրաւոր աշխատանքների համար:

Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ

ԶՐՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆ

Ի՞նչ է զրպարտութիւնը: Ռուս նշանաւոր իրաւաբան Կօնին ասում է. զրպարտութիւնը նման է օձերի մի կապոցի, չար ձեռքով հրապարակ ձգուած: Կապոցն իսկոյն բացւում է, օձերը ցրւում են չորս կողմ, մտնում մէկի գրպանը, միւսի ծոցը, մի ուրիշի բերանը, քիթը և այլն: Նրանք տարածւում են ամենուրեք և չկայ մարդկային հնար նրանց ժողովելու և ոչնչացնելու:

Զրպարտութեան դէմ անգոր է ամեն մի կռիւ, ե՛ւ մարդիկ, ե՛ւ օրէնքները, ե՛ւ ոյժը, ե՛ւ համբերութիւնը, ե՛ւ հարուստը, ե՛ւ անմեղութիւնը: Օրէնքներ կան հիմնուած զրպարտութիւնը պատժելու համար, բայց հարիւրից իննսուն դէպքում զրպարտիչը ազատւում է պատժից, որովհետեւ նրա առջև հազարաւոր դռներ կան պատասխանատուութիւնից փախչելու: Զրպարտչի ղէնքը ամենագոր է, որովհետեւ նա ոչ խիղճ ունի, ոչ Աստուած, ոչ ամօթ: Որպէս խաւարի հարազատ զաւակ նա գիտէ խաւարի պէս թաղնուել անտեսանելի խորշերում:

Զրպարտիչները զանազան տեսակ են լինում: Կան մարդիկ, որոնց բնութեան մէջ արմատացած է չարախօսելու ստոր ձիրքը և նրանք չեն կարող առանց այն հանգիստ ապրել մի օր անգամ: Այդպիսիների համար անարատ կանանց վրայ արատ գցելը, արդարին գող հռչակելը, չքմեղին զրկող և հարստահարող անուանել հաւասար է ամառուայ հրատապ օրը մի բաժակ սառը ջուր խմելուն: Նրանք մի առանձին հաճոյքով են հնա-

րում նոյն իսկ իրանց մերձաւորների և բարեկամների մասին չեղած բաներ: Այն պահին, երբ նրանք հնարում են զրպարտութիւնը, զգում են մի տեսակ հոգեկան հաճոյք, ճիշտ այնպէս, ինչպէս արիւնսրբու մարդ-գազանը հաճոյք է զգում մէկի կոկորդը կտրելիս կամ փորը պատռելիս: Գիտութիւնը շատ մարդկային բարոյական ախտեր բացատրում է իբրեւ հիւանդութիւն, ցաւ: Օրինակ, կայ գողութեան հիւանդութիւն, որ կոչ-ում է կլեպտոմանիա, մարդ կարիք չունի գողանալու, բայց գողանում է, որովհետեւ բնութիւնը ստիպում է նրան: Բնական զրպարտիչը նոյնպէս հիւանդ է: Բը-նութիւնը նրան այդպէս է ստեղծել, Այդպիսին արժանի է կարեկցութեան, այդպիսիների դէմ բարկանալ չի կարելի:

Բայց կան զրպարտիչներ, որոնք չարախօսում են սրան նրան նիւթական կամ բարոյական շահից դրդուած: Նիւթական, երբ գիտեն, որ մէկին զրպարտելով, կա-րող են իրանց օրուայ հացը հայթայթել, բարոյական, երբ գիտեն, որ կարող են իրանց սեպհական կասկածե-լի բարոյականութիւնը կասկածներից ազատել ուրիշնե-րի աչքում: Այդպիսիները սովորաբար ուրիշներին զըր-պարտում են հէնց այն աղտերի մէջ, որ իրանց հոգու սեպհականութիւնն է: Փորձուած է, որ ստախօսութեան դէմ ամենից շատ ստախօսն է բողբոջում, գողութեան դէմ գողը: Ինչպէս կան տգեղ կանայք, որոնք ոչ մի գեղեցկութիւն չեն հաւանում, նոյնպէս եւ կան բարոյա-կան հրէշներ, որոնք իրանց հրէշութիւնը քողարկելու համար ուրիշներին են ուզում հրէշ ներկայացնել: Ահա այս տեսակի զրպարտիչները արժանի են հալածանքի և զգուանքի: Բարոյական հասարակութիւնը պարտաւոր է այդպիսիներին վռնդել իւր շրջանից, չը խաբուելով նրանց արտաքին փայլից: Եւ այն հասարակութիւնը, որ այդպիսիներից մի բանի անգամ խաբուելով, դարձեալ շարունակում է խաբուել, հարստահարուել, կողոպտուել, արժանի չէ կուլտուրական անունը վայելելու:

ՄԵՐ ԹՂԹԱԿԻՑՆԵՐԸ

ՆԱՄԱԿ ՓԱՐԻԶԻՑ

«Փարիզի հայկազեան ուսումնասիրաց ընկերութեան» լուծուելուց յետոյ՝ մայրաքաղաքիս մէջ ծնունդ է առնում, եթէ չեմ սխալուում 1889 թուականին, հայոց մի նոր ընկերութիւն՝ «Փարիզի հայ ուսանողական միութիւն» անունով:

Այս «Միութեան» նպատակն էր «համերաշխութեան մի կապ հաստատել տեղոյս հայ ուսանողների միջև և օգնել Փարիզում գտնուած արկածեալ հայերին ընդհանրապէս, որոնք ի պահանջել հարկին կը դիմէին «Միութեանը» և նմանապէս ճութացնել իրանց ընկերութեան գրադարանը ամեն տեսակ հայկական ընտիր գրքերով և այլն»:

Թէ ինչ ժառանգական կամ խնամէութեան որ և է կապ է եղել այս նորածին «Միութեան» և հանգուցեալ «ուսումնասիրացի» միջև և կամ Թրպիսի երկունքից յետոյ և ինչ ընկերասէր հանգամանքներում սկսել էր ապրել այս «Միութիւնը» ևս և շարունակել իւր սակաւօրեայ գոյութիւնը հայոց ասուպների հորիզոնի վրայ՝ ես այստեղ ոչինչ չը կարողացայ իմանալ: Սորա մասին էլ նոյնը պէտք է ասեմ, ինչ որ անցեալ անգամ գրեցի «Հայկազեանի» նկատմամբ՝ այն է թէ ցանկալի է որ «Միութեան» նախաձեռնողներից և կամ գործիչ անդամներից թէկուզ մէկը մի քանի կարևոր տեղեկութիւններ տայ մայրաքաղաքիս մեր գաղութի կեանքով հետաքրքրուող հայերիս և պատմէ, թէ Խնչպիսի հոգեբանական երևոյթներ են տեղի ունենում այստեղ մերոնց մէջ, որ «Փարիզի հայ ընկերական միութիւններն» առհասարակ ասես թքով կպցրած լինելով՝ կազմուում և լուծուում են կարծես թիթեռների պէս ապրելով...

Այս «Միութեան» ատենադպիրներից մէկը, ինչպէս յիշում եմ, պ. Յ. Մէլիք-Բախտամեան՝ «Խաժսայի—Մէլիքն» էր: Պարոնը, որ այն ժամանակ թղթակցում էր այստեղից «Արձագանքին» մտաւոր կերակուրի նիւթ տալով հայ ընթերցողներին

և որ այժմ զբաղուած է այդտեղ գուցէ աւելի աննդարար կերակուրներ մատակարարելով Թիֆլիսի հասարակութեան, չիֆցանկանալ արդեօք իւր սովոր ուղղամտութեամբ իրանց «Փարիզի վաղանցուկ «Միութեան» և ապա սորա «բաժանման» պատմութիւնն անել մեզ: Իրաւ որ շատ հետաքրքիր կը լինէր լսել այդ բոլորը մանաւանդ «Միութեան» «ատենադպրից»:

— Երկարատևութեամբ, այո՛, երկարատևութեամբ միայն, համեմատաբար կարծեմ աւելի բաղդաւոր է երևում ներկայումս այստեղ գոյութիւն ունեցող «Փարիզի հայոց բարեգործական ընկերութիւնը» — La société de bienfaisance des arméniens de Paris կոչումով, որ տասը տարի կայ «գործում» է այստեղ և ճանաչուած է ֆրանսիական պետութիւնից. մի առաւելութիւն, որ մեծ մայրաքաղաքիս ոչ մի հայ ընկերութիւն չէ ունեցած երբէք: Եւ չը նայելով այս արտաքին առաւելութեանը՝ ի խայտառակութիւն հիւրասէր Լիւտէսիոյ մեր բազմաթիւ և «բազմազրաղ» զաղութի, պէտք է ասեմ որ «Փարիզի հայոց բարեգործութիւնը», որի նպատակն է օգնել այստեղ գտնուող արկածեալ կամ խեղճ հայերին և մանաւանդ իրանց հայրենիք վերադարձող հայ մարդկանցը, հազիւ 40 կամ 50 անդամ կարողացել է ժողովել տասնեակ տարիների ընթացքում 1500 ֆրանկ չնչին գումարի տարեկան մի ելւմտով:

Բայց թէ ի՞նչ են հասկանում Փարիզաբնակ մեր ազգայինք «արկածեալ կամ խեղճ հայ» ասելով՝ ես չեմ կարողանում լաւ ըմբռնել: Մի՞թէ 1902-ին այստեղ վախճանած թշուառ Ներսէս Պոյաճեանը, որի դին տարել, թաղել են Բանիօ (Bagneux) հանգստարանի աղքատաց մասի գերեզմանոցի մեջ և այն էլ ժամանակաւորապէս՝ «արկածեալ և խեղճ հայերից» չէ՞ր արդեօք, որին ոչինչ ուշադրութիւն չէ դարձրել ձրի հիւանդանոցում եղած ժամանակ անգամ տեղոյս հայ բարեգործութիւնը: Մի՞թէ քամբախտ Սիմէօն Հախումեանը, որ այսօր մայրաքաղաքիս արուարձան Վիլթուիվ կոչուած աւանի յիմարանոցումն է խնամուում ձրիաբար ֆրանսիայի հանրապետութեան հաշուով՝ «արկածեալ և խեղճ» հայերից չէ՞ արդեօք, որին օգնութեան որևէ ձեռք չէ կարկառում Փարիզի հայոց բարեգործութիւնը: — Է՛հ, մախլաս:

Անշուշտ տարեկան 1500 ֆրանկ ելւմտի աննշան գումարով ամենքն էլ կասեն, որ շատ բան չէ կարող անել այս ընկերութիւնը: Բայց խնդիրը այստեղ մեծ ու փոքր գործեր կամ պահանջներ անելու կամ կատարելու մէջ չէ, այլ այն մտերմական՝ թէկուզ հէնց մի փոքրիկ, զգայուն ուշադրութեան մէջ,

որ տեղոյս հայ «բարեգործները», որպէս հեռաւոր օտար երկրում հիմնեալ մի հայ հաստատութեան անդամներ, իւրով-սանն կարող են դարձնել զէպի ամեն մի իրանց թշուառացած հայ եղբայրը:

Սակայն ինչե՞ր եմ ասում: Ի՞նչ մտերմութիւն և ի՞նչ ազնիւ այլ զգացումներ կարելի է փնտռել Փարիզաբնակ այժմեան հայերի մէջ, քանի որ, առաջին նամակիս ակնարկածիս համաձայն, սուրբ ասես մրցում են իրարու հետ, որ անմիաբանութիւն, ատելութիւն, հակակրանք և այդ, արհամարհանք վայրենի յատկութիւնները տիրեն իրանց արդի քաղաքակրթութեան լայն ու ազատ կենդրոնում... Եւ կարծեմ չեմ սխալուիլ եթէ ասեմ, որ տեղոյս հայ գաղութը եթէ չամաչէր ֆրանսիական պետութիւնից, որ՝ ինչպէս ասում եմ, պաշտօնապէս ճանաչած է Փարիզի հայոց Բարեգործական ընկերութիւնը՝ գուցէ մինչև հիմայ լքման ու լուծման վիճակի հասցնէր պորան ևս ըստ իւր հին սովորութեան: Արդ՝ ինչ բան է արդեօք «բարեգործութեան» 40 կամ 50 անգամ ունենալն ու 1500 ֆրանկ տարեկան ելեմտի ազքատիկ գումարը մայրաքաղաքիս մէջ բնակւող հազարաւոր հայերի համար, ի՞նչ արդեօք, եթէ ոչ ամօթը երեսից բոլորովին չը կորցնելու մի շատ թոյլ միջոց...

Բայց ինչ և է. այսպէս խօսելով ես մտադիր չեմ հարկաւ ում և իցէ վիրաւորելու, այլ յոյս պիտի ունենանք, որ արդար քննադատութիւնը մասամբ գոնէ առիթ կը տայ մերայնոց իրանց բնական երկրի ճշմարիտ առաջադիմութեանը հետեւելով՝ ընկերական ամեն ընտիր ու ազնիւ գործունէութեամբ զարգացնել և առաջ տանել Փարիզի իրանց միակ հայ ընկերութիւնը: Սորա մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ ստանալ ցանկացողը կարող է գիմել Rne Gondorcet թիւ 13 տունը, որտեղից կարելի կլինի ձեռք բերել թէ տեղոյս հայ «Բարեգործութեան» կանոնագիրը և թէ այլ տեղեկագիրներ սոյն ընկերութեան, որի վարիչները իրանք էլ անշուշտ իրանց կողմից պիտի աշխատեն ամեն բանով նպաստել գործին՝ հաղորդելով բոլոր հայ խմբագիրներին ևս կարևոր և ճիշտ տեղեկութիւններ: Այս ձևով միայն կարելի կը լինի համակրանք և գուցէ մինչև իսկ աջակցութիւն գրաւել ընդհանուր հայ հասարակութեան կողմից զէպի մայրաքաղաքիս յիշեալ հայ հաստատութիւնը:

Ո՛րչափ ցաւում եմ, որ անկարող եմ գնալ, այցելել անյոյս հիւանդ զժբախտ Հախումեանին, որի մասին վերջերս խիստ բօթաբեր լուրեր էր տալիս ինձ իմ ծանօթ բժիշկներից

մէկը:—Մի շարժուն և միանգամայն ընկճեալ կմախք-մարմին է նա, ասում էր բժիշկը, բանաւոր էակի բոլոր կենդանի յատկութիւններից կարծես արդէն զրկուած, բացի փայլուն աչքերից, ուր ժամ առ ժամ ասես կայծակի պէս ցայտում են տալաւին նորա դառն կեանքի անվերջ բողոքող հոգու ցոլքը իսպառ մոլորուած հայեացքով: Աշկարայ է որ խեղճ Սիմէօն Հախումեանի մարմինն ու հոգին միշտ անբաժան ապրում են միմեանց հետ:— Երբ տկարացել է հոգին՝ հիւանդացել է մարմինը: Իսկ այժմ, երբ բոլորովին հիւանդ է հոգին՝ կարծես արդէն մեռել է մարմինը... Խորհուրդ չեմ տալ, շարունակում էր բժիշկը, արագ ու զիւրազգաց տպաւորութիւն ընդունող ցաւակից անձանց տեսնել նորան այնպիսի սաստիկ կսկծալի դրութեան մէջ...

Ոչ պակաս ցաւալի էր ինձ նոյնպէս գնալ, գտնել անցեալները Փարիզի վերոյիշեալ Բանիօ հանգստարանում երկու տարի առաջ հոգին յանձնուած մեր վաղեմի ընկեր Ներսէս Պոյաճեանի կորած և գետնին հաւասար գերեզմանը: Մի բարակ անձրևոտ և տխուր պարագային ասես ներդաշնակ օր էր, որ Փարիզաբնակ իմ բազմամեայ բարեկամ պարոն Կ. Շ. և ես դիմեցինք դէպի այն ընդարձակ գերեզմանատունը՝ տանելով մեզ հետ յախճապակէ անթառամների մի պսակ և երկկանգուն փայտէ մի խաչ հանգուցեալի անուան արձանագրով: Ո՞վ էր արդեօք այդ Պոյաճեանը, կը հարցնէ անշուշտ ընթերցողը:— Գրեթէ տարօրինակ և միանգամայն մի խեղճ անձն էր սա, որ 1872 ի վեր զանազան ժամանակ զանազան ուսմանց յարելով Փարիզում, այլ և այլ ընկերութեանց անդամ, պարբերական հրատարակութեանց պատահական թղթակից^{*)}, արևելեան լեզուների թարգման, զասատու լինելով հանդերձ՝ զլիաւորապէս բժշկական գիտութեանը հետեց սովորական ապրուստի կարիքի մէջ գտնուելով միշտ: Երեսուն տարի շարունակ հրապուրիչ Լուտէսիոյ մէջ այսպէս անորոշ զեզերելուց յետոյ՝ 1902 ին հազիւ կարողանում է բժշկի տիտղոս և պաշտօն միաժամանակ ձեռք բերել, երբ անողորմ ճակատագիրը ձրի հիւանդանոցում վերջին վճիռն է կարգում սորա գլխին և իբրև չունևոր թաղում է աղքատաց գերեզմանատեղում և այն էլ՝ ժամանակաւորապէս, այսինքն հինգ տարով, մինչև որ անպատճառ վրձարուի գերեզմանավարձը, այլապէս կանյայտանայ, կը կորչի յաւիտեան թշուառ Ներսէսի հողակոյտը... Շատ հետաքրքիր են նոյնպէս սորա երկար տարիների ընթացքում ինձ զրաժ մասնաւոր նամակները, որ շատ ընդհանուր հարցեր էլ են շոշափում, սակայն այս անգամ բաւական համարենք այսքանս:

*) Մի երկու թղթակցութիւն էլ «Արձագանքին» ուղարկեց ութսունական թուականներին:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՄԻ ՀԱՄԵՍՏ ԿԱՐԾԻՔ

Արխտակէս եպիսկոպոս (Սեդրակեան) Հայաստանեայ եկեղեցու պատկերայր-
դութիւնը. Մասն Ա. Պետերբուրգ 1904 թ. Дозволено цензурою С. П. Бург.,
16 ОКТЯБРЯ 1903 г. Գինն է 1 ռ. 50 կ.

Ընթերցողը երբ մեր յօդուածի ճակատը զարդարուած տեսնի գեր. Տ. Արխտակէս Սրբազան Արքեպիսկոպոսի նոր երկասիրութեան անունով, անշուշտ վայրկենաբար այն կարծիքը պիտի կազմէ թէ՛ մեր յօդուածը մատենախօսութիւն է, կամ ինչպէս արդի «մասնագէտ» մատենախօսներն են ասում «կրիտիկա» է: Ժամանակակից Հայոց «կրիտիկոսները», ինչպէս և նոր «հեղինակները» քննադատելու և գրելու համար մի ընդհանուր որոշ բանաձև ունին, կանոններ կամ կաղապար, որոնց վրայ չափում ու ձևում են քննադատական «արուեստը» կամ գրելի երկը: Հարկաւ այդ կանոններն էլ կամ կաղապարը օտարի արհեստանոցում շինուած ու փոխ արուած բաներ են:

Եւ որովհետեւ մենք այլոց գրական կանոններն ընդունելու ոչ շնորհքն և ոչ յօժարութիւնն ունինք, ուստի և մեր յօդուածի գլխին «մատենախօսութիւն» դրուշմը դնելու համարձակութիւնը չունեցանք, այլ «Մի համեստ կարծիք» վերնագիրը:

Անտարակոյս «պատկերայարգութեան» սրբազան հեղինակը, ինչպէս և պաշտօնական կրիտիկոսները մի ուրախ հեղինութեամբ հարցնելու են մեզ «Հապա թնչ կանոններով կամ ինչ հայեցակէտերով պիտի յայտնէք ձեր կարծիքը որեւէ երկի կամ հէնց այս պատուական նմուշի վրայ»:

Այս բոպէիս դնելու ենք այստեղ մեր կարծեաց առաջնորդող մտքերը: Ապա այդ կանոնով էլ կչափենք սրբազան արքեպիսկոպոսի գիրքն ու գաղափարները, որպէս զի իմանայ թէ որոնք են չափից Դրկար, կամ շատ կարճ և կամ հաւասար:

Ամեն մարդ, որ ինքն իրան գրական մարդ է համարում, երկու հիմնական բանով է առաջնորդուած, ներքին շարժառի-

թով և նրա հետ կապուած նպատակով, որ առաջնի արդիւնքը կամ ծնունդն է:

Ներքին, հոգեկան շարժառիթով է չափուում որ և է գրական երկի և հեղինակի արժէքը: Շարժառիթները բազմատեսակ են. հետևաբար բազմատեսակ են և նրանց նպատակները:

Մի գրագէտ անձ, որ ի բնէ կամ իւր ստացած դաստիարակութեան շնորհիւ նրբազգաց հոգի ունի, գլոխ է և չի կարողանում անտարբերութեամբ նայել իւր շուրջը կատարուող անիրաւութեանց, թշուառութեան, անպարտաճանաչութեանց վրայ, որոնք հետևանք են ճշմարիտ կեանքի իմաստութիւնից (այլ ոչ միայն միայն գիտութիւնից) զուրկ լինելուն, անձնութեաւոր նետուում է թշուառութեան, արհաւիրքների բերանը, որոնք պատրաստ են շատ անգործներ կլանել և մաքառումն է սկսում նրանց դէմ: Նրա հոգին շարժում է նրան, վարում է դէպի գեղերի լէգէօնը պատերազմ տալու: Բայց նա ամեն տեղ անձամբ հասնել չի կարող. ուստի առանձնանում է, գրիչ է վերցնում ու իրեն տանջող յոյզերն ու մտքերն ազատօրէն հեղում է թղթի վրայ: Ուրիշներին բարիք անելու ներքին բուռն փափագը առանց կողմնակի, անձնական օգտի հակումների, գրելու շարժառիթն է, իսկ արդիւնքը կամ նպատակը գիրք եղաւ: Եթէ այս տեսակ գիրքը չհնացող, յաւիտենական գաղափարներ ունի իւր մէջ կամ կեանքի իմաստութիւնն է, որին համեմատ ապրել և անձնապէս գործել է հեղինակը, գիրքը դարերի սեփականութիւն է դառնում ու չի հնանում: Նա դառնում է երջանկութեան ուղեցոյց, հաւատի դաւանագիր, իսկ հեղինակը՝ սուրբ, պաշտելի և հետևելու վսեմ օրինակ:

Նոյն շարժառիթով և նպատակով գրուել կարող է և մի ուրիշ գիրք, որ միայն իւր ժամանակին է օգուտ, բարիք բերում: Այս կարճաժամանակեալ գիրքը, որ բարոյական շարժառիթից է բղխում (իսկ բարոյական շարժառիթ ենք ընդունում այլոց ծառայելու բուռն, անսանձ փափագը) և անկեղծ ոգևորութեամբ է արդիւնաւորւում, հզօր ամբարտակ կարող է լինել այն չարեաց դէմ, որոնք կարճաժամանակեայ են: Չարիքները վերացան, մեռնում է և գիրքը բարի յիշատակ թողնելով իւր ետևից:

Այսպիսի շարժառիթով գրուած, մերձաւորին կամ մի վսեմագոյն գաղափարի ծառայող գիրքը, որ անմիջապէս մարդկանց սրտի հետ է խօսում, ինքն է իւր արժանեաց վկան, իւր անմահ հեղինակի պատկերը ցոլացնող մի ջինջ հայելի:

Այդ տեսակ երկը կարող է լինել Աստուածաշնչի նման

ստուար մի հատոր, կամ մի փոքրիկ տետրակ կամ նոյն իսկ մի հոտանաւոր դիցուք Դողոխեանի «ծիծեռնակի» չափ, կամ մի նամակ. այդ միևնոյնն է: Գրքի արժանիքը նրա ծաւալով չի չափւում:

Մարդ էլ կայ, որի աստուածատուր տեսանող մտքի մէջ տիեզերքի իրերն ու երևոյթները իրար հետ շղթայուած են անդրադառնում. մինչդեռ մտքով տկար բազմութիւնը աշխարհն իւր հրեւոյթների և պատճառների կապակցութեամբ չի ըմբռնում, այլ մոլորութեամբ մի երեւոյթ ուրիշ պատճառի է վերագրում և ընդհակառակը. ու անգոր է դառնում բնութիւնից ցանկալի օգուտն ստանալ: Մտաւոր այս կուրուքեան առաջ յուզւում է մտքով հզոր տեսանողի հոգին և շրջապատի մութը փարատելու համար նա սուսնայնայնում ու իւր մտքերն՝ իբրև հերքումն մոլորութեան կամ իբրև մի վառած ուղեցոյց լապտեր գէպի տիեզերքի գաղտնարանները, գրի է առնում: Մտաւոր լուսեղէն շարժառիթը, որ ճնշում էր խորհողի հոգին, նրան շարժեց արձանագրելու իւր պայծառատեսութիւնը և գրուածքը գիրք եղաւ:

Այս տեսակ գիրքն էլ տեսական կամ կարճատև կարող է լինել, բայց միշտ օգտակար ու միշտ գոհութեան արժանի: Սրա արժէքն էլ ծաւալով չի չափւում, որովհետև մի փոքրիկ երկն երբեմն շատ առաւել լոյս է սփռում իրերի և երևոյթների վրայ, քան մի ուրիշ անարժէք հաստատիր հատոր:

Այս երկու տեսակ վսեմ շարժառիթից ծնող գրքերը իրենց նիւթը անխտիր կերպով վերցնել կարող են անցեալից կամ ներկայից, որոնց հիման վրայ նախատեսում են և ապագան, ամբողջ մարդկութեան կեանքից կամ մի ազգի կեանքից: Եւ նայելով իրենց մէջ ամփոփուած ճշմարտութեանց, մերթ ամբողջ աշխարհի, մերթ մի երկրի սեփականութիւնն են դառնում:

Երկուսի նպատակն էլ մի է. այն է՝ երջանիկ դարձնել ապերջանիկ և անկատար մարդկութիւնը երկու տարբեր ճանապարհով, որ մի միջավայրից են սկիզբն առնում:

Այս երկու տեսակ երկը իրարից և՛ զանազանուում են իրենց եղանակով կամ ըստ «կրիտիկոսների» մեթոդով: Առաջինը խօսում է սրտիդ հետ, իւր ճշմարտութիւնները չի ապացուցանում, այլ ներշնչում է և անմիջապէս համոզում: Երկրորդը ապացուցանում է, փաստեր է առաջ բերում և այնպէս է համոզում: Առաջնի արտայայտութեան միջոցը զգացմունքն է, օր. սէրը, հաւատը, անկեղծ ոգևորութիւնը:

Երկրորդինը՝ տրամաբանութիւնը: Առաջինը կրթում, ազնուացնում է մարդու վարքն ու բարքը սովորեցնելով անձով ու գոյքով մերձաւորին ծառայել: Երկրորդը մեծ մասով հնարաւորութիւն է տալիս նիւթ, հարստութիւն շահելու ազնիւ գործի, այլոց պէտքերին ծառայեցնելու: Առաջինը կեանքի նպատակն է երկրորդը՝ միջոցը: Վերջինն առանց առաջնի եսական է, անհատական և վնասակար. նրա հետ մէկ տեղ՝ յոյժ կարևոր և վսեմ:

Առաջին տեսակի ճշմարտութիւն քարոզողների առաջ մարդկանց սիրտը խոնարհում է: Նրանցից գերագոյններին մարդկութիւնը սրբութեան սեղանն է հանում և աստուածացնելով պաշտում: Երկրորդ տեսակի ճշմարտութեանց առաքիալներին յարգում և «մեծ» տիտղոսով մեծարում:

Այս տեսակ գրքերի մէջ արուեստականութիւն կամ ոճի բռնազբօսիկ զարդարանք չկայ: Հեղինակի անձնաւորութեան և վարդապետութեան մէջ հակասութիւն չկայ. երկի մէջ նայում ես հեղինակի պայծառ պատկերն ես տեսնում. հեղինակի կեանքն ես դիտում, նրանում երկի վսեմութիւնն ես նկատում: Անձն և երկն իրարից անբաժան, սիրտ կապուած են:

Դրանց պարզ, անկեղծ ոճը, մտքերի հետեւողական շարքերը տպաւորիչ են մեծի ու փոքրի համար, ուստի և կրթիչ ազդեցութիւն են գործում ընթերցողի սրտի և մտքի վրայ:

Այդ տպաւորութիւնը առաւել հրապուրիչ է լինում ճաշակի և զգայարանքների համար, երբ արտաքինն էլ համապատշաճ է գրքի ներքինին. այսինքն գրուածքը կամ հրատարակութիւնը մաքուր է, նիւթերն ընտրովի և զիւրեկան: Փալատների մէջ փաթաթուած մարգարիտը մարդու սրտից ափսոսանք է քաշում. կերպասի մէջ ծրարուած փայտի կտորն էլ ծիծաղ է շարժում: Այսպէս է և արժանաւոր կամ անարժան գրքի ներքինի և արտաքինի յարաբերութիւնը: Լաւ գիրքն արժէ, որ սիրուն հրատարակութեամբ լոյս տեսնի:

Երկրորդական ընտիր գրքերն էլ վերը յիշած երկու տեսակ գրքերի արժանաւորութիւնից մասն պիտի ունենան իրենց մէջ: Նրանց համեմատական չափը իրենց արժանաւորութեան չափն է:

Աշխարհի անհուն, անձաւալ գրականութեան մէջ շատ սակաւ և քանակով շատ չնչին է ընտիր գրքերի թիւը:

Դրքերի մեծամասնութիւնը, որ գրեթէ լափում է հասարակ ընթերցողների բազմութիւնը, վնասակար ազդեցութիւն են գործում կատարեալ յառաջադիմութեան վրայ:

Մէկը անձնական ատելութիւն ունի՝ իւր զայրոյթն արտայայտելու համար, գրիչ է վերցնում, գիրք գրում և ընթերցողին միայն ատելութիւն է բաժին թողնում: Մի ուրիշ անտաղանդը, որ հռչակ վայելելու անյագ ծարաւն է զգում, գրիչ է վերցնում որ հեղինակների շարքը մտնի: Երրորդը զուտ առևտրական հիմունքով է գրիչ վերցնում և այնպիսի գիրք գրում, որի մէջ շոյում, քաջալերում է տհաս դասակարգը առանց այն էլ բորբոքուող մարմնական հաճոյքները: Այս տեսակը մանաւանդ ամենաշատ տարածուածն է: Զորքորդը իւր մարդկային սխալանքների մէջ յամառելով և խոնարհութեան ոգի ու զըղջման քաջութիւն (որ քաջութիւններից ամենահերոսականն է) չունենալով, գրիչ է վերցնում և գիրք գրում ինքն իրեն արդարացնելու և կամ իւր արարքները ծածկելու համար. և կամ հակառակ մարդկային պարտուց և կոչման, մերձաւորին, նոյն իսկ առաւել արժանաւորներին անուանարկում է, որպէս զի ընկածների մէջ ինքը կանգուն երևայ (թէ և չարաչար սխալուած է) և այլն և այլն:

Այս դասակարգի գրքերի մէջ մաքուր շարժառիթ չկայ, ուստի և չկայ նպատակի վսեմութիւն: Դրանց պակասում է մտքի առողջ տրամաբանութիւնը, զգացմունքի անկեղծութիւնը, գաղափարների թարմութիւնը, ոգևորելու շնորհքը: Նրանց վարդարանքը են՝ անվերջ փայլող հակասութիւն, ոճի անտաշութիւն, մտքերի անկապութիւն կամ ցրուածութիւն:

Այս տեսակ գիրքը ոչ մտաւորին և ոչ բարոյականին է օգուտ, ուստի և խաբուսիկ է և սակաւակեաց:

Տպագրութիւնը իւր բազմազան բարիքներով հանդերձ մի մեծ չարիք էլ աշխարհ բերաւ նրանով, որ գրքեր հրատարակելու դիւրութիւնն ամենին ընձեռեց: Եթէ գրքերը՝ դիցուք, միայն ձեռագրով գրուէին և ամեն մի գրքի վրայ հեղինակը իւր կեանքի տաճանակ տարիները մաշէր, այն ժամանակ բոլոր գրքերը կամ գոնէ մեծ մասը ընտիր կլինէին, ինչպէս են առհասարակ հին ձեռագրերը նոր տպագրուածների և անվերջ հրատարակութիւնների համեմատութեամբ:

Բայց... ընթերցող, թողութիւն արա, մի փոքր երկարեցինք բանը և շեղուած ենք մեր նիւթից:

Գրքերի արժանաւորութեան վրայ մեր հայեացքը պարզեցինք: Այժմ կանցնենք մեր «համեստ կարծիքին» գեր. Արիստակէս արքեպիսկոպոսի գրքի վրայ, առաջնորդուելով մեր լուսաբանուած հակիրճ տեսութեամբ:

Գեր. Արիստակէս արքեպիսկոպոսի (թող ներէ մեզ սըր-

բազան հայրը, որ մենք իւր կամքի հակառակ արք-եպիսկոպոս ենք ճանաչում իրեն Հայոց ազգի հետ մէկտեղ և մենք մեր պատճառներն ունինք) գիրքը մի ստուար մեծադիր հատոր է: Առանց ծանօթութիւնների 369 երես, ծանօթութիւններով և վրիպակներով հանդերձ՝ 470 երես: Հրատարակութիւնը շատ սիրուն է: Գինը 1 ո. 50 կ.:

Գիրքը թէև գլուխներ կամ գրեթէ բաժանմունքներ չունի, բայց ըստ բովանդակութեան՝ կարելի է երեք մասի բաժանել: Ա. Պատկերայարգութեան և պատկերամարտութեան խընդիրը Բիւզանդական և Հռոմէական եկեղեցիների մէջ (1—52 երես). Բ. Պատկերայարգութեան պատմութիւնը Հայոց եկեղեցում թեր և դէմ կարծիքներով հանդերձ (որ սակաւ մասն է բռնում) և Գ. Քննութիւն հին և լատին կրօնաւորների գործած խարդաւանանքների Հայոց եկեղեցու դէմ՝ Խօսքի, ծէսերի, գործածքների և պատկերների միջոցով:

Նիւթի ընտրութիւնից, դասաւորութիւնից ու նրանց համեմատական քանակից պարզ երևում է, որ գրքի վերնագիրը կամ անունը չի համապատասխանում բովանդակութեանը: Սակայն այս աչքի ընկնող թերութիւնը թերևս ծածկուած մնար, եթէ այդ մասերն իրար հետ տրամաբանական մի սերտ կապ ունենային: Մինչդեռ չկան այտեղ նախադրեալներ և նրանցից բղխող եզրակացութիւններ, այլ կան մտքեր, որոնք սկսւում են բայց դեռ չվերջացած ընդհատւում են մի ուրիշ երկրորդական մտքով, առ էլ ընդհատւում է մի երրորդով և այսպէս անվերջ: Այս թերութիւնը գրուածքի ոճին տալիս է մի ճապաղութիւն, մի յոգնեցուցիչ յատկութիւն. ընթերցողն ինչպէս մի խիտ անտառի մէջ՝ ուր ելնելու ուղի չկայ, մոլորւում է և այդ տարտամ զրութեան մէջ գղջում իւր ձեռնարկութեան վրայ: Սրբազան հեղինակի գիրքը նման է մի գզրոցի, որի մէջ ամենայն ձևի ու գոյնի թղթի կտորներ խառն ի խուռն սեղմուած են:

Տրամաբանական թուութիւնը և ոճի անհարթութիւնը, մեր կարծիքով, անմիջական հետեանք են այն բանին, որ սրբ-հեղինակը առատօրէն նիւթեր քաղելով բազմաթիւ աղբիւրներից, անկարող է գտնուել այդ քաղուածները ներդաշնակ գոյնով ու սեղմ ձևով դասաւորել և մի սիրուն շէնք, կառուցումիս ստեղծել: Հեղինակն ամենայն ջանասիրութեամբ աղիւս, քար, փայտ, տախտակ, աւազ, կիր, ցեխ (այս էլ Կոպրոնիմոսի մականունն բացատրութեան արտայայտիչը) ժողովել է, բայց ի-

րար վրայ կուտակել է ու թողել: Մի ճարտարապետական տուն կառուցանել չի կարողացել:

Այս պակասութիւնն էլ երկու պատճառից կարող է առաջ գալ ընդհանրապէս. բնական անընդունակութիւնից (չէպի այսպիսի մի գործ և ոչ թէ ընդհանրապէս) և տրամաբանօրէն մըտածելու վարժութեան պակասութիւնից: Եթէ ասենք՝ գրքի այդ թերութիւնը առաջին պատճառի ծնունդ է, գուցէ մեղանշած լինինք: Եթէ ասենք՝ երկրորդ պատճառից բղխած հետեւանք է, գուցէ Բրօկհաուզի բառարանի Ա տառի բառերը կարգացած ընթերցողները նախատես մեզ, որովհետև այնտեղ կարգացած կլինին, որ «Աստուածաբան Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանը ճեմարանական լիակատար ուսմամբ ճոխացած մէկն է» (զարմացական նշանների իրաւունքը խմբագրութեանն է վերապահուած): Ուստի հրաժարուում ենք այս խնդիրը լուծելուց և վերստին շեշտում ենք, որ սրբազանի գրքի մէջ տրամաբանական կապը թոյլ է (եթէ կայ միայն), մտքերը ցաք ու ցրիւ, ոճն անհարթ ու տաժանելի:

Սակայն գրքի այս թերութեան կամ առաւելութեանց բուն աղբիւրը կպարզուի յետոյ, երբ մենք ջանանք լուծել գրքի հրատարակութեան (աւելի ուղիղն ասենք՝ գրութեան) շարժառիթը:

Արդեօք եկեղեցու պատմական անցեալի վրայից մի մթին ամպ հեռացնելու միտումն է շարժել սրբազան հեղինակի միտքը, որով նա կամեցել է գիտական մատենագրութեան շարքում մի փայլուն հատոր ևս աւելացնել:

Ճշմարիտ գիտական ոգով տոգորուած մարդկանց միտքը ժամանակակից կարիքով է շարժւում ընդհանրապէս: Այդ կարիքներին ընդառաջ են ելնում մտքի մշակները այն անյողդողդ հաւատով, թէ իրենց գրիչը ծնունդ առած կարիքին բաւականութիւն կտայ:

Ընթերցող, ասան, խնդրեմ, ի՞նչ կարիք էիր զգում դու պատկերայարգութեան և պատկերամարտութեան (առանց էնէլ ամենայն սիրով և երկիւղածութեամբ յարգում ես քո եկեղեցում դրուած օծեալ պատկերները), որ ստիպէիր սրբազան հեղինակին 24 (քսան և չորս) երկար ու ձիգ տարիներ (տես գրքի յառաջաբանը) միտք մաշէր և «Պատկերայարգութիւն» գրէր: Երկրորդ՝ պատմական գիտութեան մէջ ի՞նչ մի նոր մթին աշխարհ է բաց անում այդ գիրքը մեր առջև: Եւ ո՛չ մի:

Ուրեմն այս գրքի շարժառիթը մտքի մէջ չէ: Գուցէ սրտի մէջն է: Փորձենք տեսնել:

Մեր ընտիր նախնի եկեղեցականները հաւատով զօրեղ են

եղել առ Աստուած, սիրով զեղուն առ իւրեանց ազգն ու եկեղեցին: Եւ երբ իրենց պաշտած եկեղեցուն, իրենց սիրած ազգին մի վտանգ կամ կարիք է սպառնացել, նրանց սիրտն զգացուել, անձնուիրական զգացմունքը շարժուել է նրանց հոգու մէջ և նրանք ինքնամոռացութեամբ յառաջ են նետուել պաշտպանելու ազգն ու եկեղեցին իրենց ուխտի համաձայն: Երբ անձնական օրինակը քիչ է եղել, նրանք սուրբ հոգով շարժուած գրիչ են վերցրել ու գիրք գրել: Նրանք առատօրէն հեղել են իրենց մաքուր զգացմունքները թղթի վրայ և նրանց գրածը պաղ սրտերը ջեռուցել է, մոլորեալներին դարձի բերել, թշնամուն սարսափեցրել: Այդչափ հզօր և համոզիչ է անկեղծ անարատ զգացմունքը, որով սրտի ճշմարտութիւնն է յայտնւում: Իսկ անկեղծ անարատ ճշմարտութիւնը անձի և խօսքի կամ հեղինակի և գրքի ներդաշնակութիւն է պահանջում:

Այդ տեսակ հեղինակների և գրքերի օրինակներ մենք այստեղ շարելու չենք, փնտռողը նրանց անունները նոյնիսկ «Պատկերայարգութեան» մէջ կգտնի:

Արդեօք սրբազանը իւր մայրենի եկեղեցուն սրտագին մի ծառայութիւն մատուցանելու ազնիւ զգացմունքով է շարժուել այս գիրքը գրելիս: Եւ կարող է այդ երկը եկեղեցու հաւատով ու ազգի սիրով խորապէս յուզել ընթերցողի սիրտը:

Չենք կարծում, որովհետեւ չենք հաւատում:

Ինչո՞ւ չենք հաւատում, բացատրենք:

Եկեղեցին մի ազգի, մի ժողովրդի բարոյական ուխտի և ոգևորութեան նշան է, նա պահպանում է և յառաջադիմում իւր նուիրապետութեամբ: Վերջինս իւր Գլուխը կամ Առաքելական փոխանորդն ունի, որին անպայման հնազանդ լինելու և յարգելու ուխտ են անում նուիրապետութեան անդամները: Քանի ամուր է բարոյական անձնուիրութեան կապը եկեղեցականի և հովուապետի մէջ, այնքան էլ հզօր է եւ եկեղեցին եւ ազգը: Հայրապետին ընդվզելը մեր նախնեաց զայրոյթն էր շարժում: Հայրապետական դիրքը տիրադրութիւնների և օտար թշնամիների դէմն էր հանում յաւիտենական յիշատակաց արժանի մեր հովիւներին, բուն անձնուիրութեամբ, խօսքով և գրչով զինուած:

Որ գեր. Արիստակէս արքեպիսկոպոսը այդ վսեմ շարժառիթով չէ վերցրել գրիչը, երևում է հետեւեալ տխուր ցանկից:

Ա. «Պատկերայարգութիւն» գիրքը եկեղեցական գիրք է և մեր դաւանութեան հետ կապ ունի: Իսկ Հայոց եկեղեցու

անաղարտ դաւանութեան պահապան հրեշտակն ու տէրը Հայոց սրբազնագոյն Հայրապետն է: Առանց նրա թոյլտուութեան և ոչորմած հաճութեան ոչ մի եկեղեցական գիրք չի կարող տւալագրուել: Սակայն սրբազան հեղինակը իւր թէ այս և թէ նախորդ գրքերը իւր Հոգեւոր տիրոջ հաճութեանը ներկայացնելու ցանկութիւն չէ ունեցել: Ընթերցող, սիրտդ կարող է ջերմանալ հաւատով և սիրով դէպի քո մայր եկեղեցին, երբ այս գրքի վրայ հայրապետական դրոշմը չկայ:

Բ. Գրքի հեղինակին Հայոց ազգը արքեպիսկոպոս է ճանաչում, որովհետև Սրբազնակատար Հովուապետը իւր յատուկ բարութեամբ 1894 թ. նրան արքութեան տիտղոսն է շնորհել: Բայց հայրապետներին հնազանդութեան երդումն արած Սրբազան եպիսկոպոսը 8—9 տարի շարունակ արհամարհել է հայրապետական համբուրելի շնորհը, արք պատուանունը իւր վրայ առնել չէ ուզում: Այս վարմունքը ծանր արհամարհանք է ոչ միայն դէպի ազգընտիր հայրապետը, այլ և դէպի նրա անսահման բարութիւնը: Ամենայն կիրք կհնանայ, բայց «բարութիւնը միակ հագուստն է, որ չի հնանայ» (փիլիսոփայ Թօրօ: Կարելի՞ է միթէ բարութիւնն արհամարհել: Ի դէպ. ասում են որ Արիստակէս սրբազանը խելօք մարդ է: Եթէ յիրաւի այդպէս է, մենք մի հեղինակի խօսքն ենք յիշեցնում նրան. «ամենայն լաւ մարդ չի կարող խելօք լինել, բայց ամենայն խելօք (խելքով) մարդ կարող է՝ եթէ կամենայ, իւր առաքինութիւնը իւր խելքի բարձրութեանը հաւասարել» (Վալտէր Սկօտտ): Սրբազան Արիստակէսի սիրուց թափօւր վարմունքները արձագանք գտան և երկու-երեք նման եկեղեցական անձանց մէջ, որոնք հայրապետական կոնդակները, որ Հայոց ազգի համար սրբութիւն են, անգործագիր թողին և նոյն իսկ առ տէր յղելու համարձակութիւնն ունեցան: Այս օրինակները նոյն իսկ գայթակղեցուցիչ ազդեցութիւն գործեցին երիտասարդ եկեղեցականներից ոմանց վրայ: Իւր գրած գրքից շատ աւելի բարեբար ազդեցութիւն կունենար սրբ. Արիստակէսի մաքուր զղջումն Հայրապետի առաջ. «Ձըղջումն էլ սարսափելի չէ, ինչպէս և ճշմարտութիւնը. նա էլ ճշմարտութեան նման ուրախացուցիչ է և պտղաբեր» (Տօլստոյ): Ինչպիսի ոգևորութեամբ և ծնկաչոք կհամբուրէինք Արիստակէս սրբազանի աջը, եթէ նա Հայոց Հայրապետից ներումն հայցէր և արքութեան շնորհն իւր վրայ առնելով «Արիստակէս արքեպիսկոպոս» ստորագրէր:

Բայց մենք սրտի յուզմունքով շեղուեցանք մի փոքր:

Գ. Հեղինակի անձնաւորութեան և գրուածքի մէջ մենք հաւկասութիւններ ենք տեսնում: Սրբազան հեղինակը կարծես մի վայրկեան մոռանում է իւր անձնաւորութիւնն և հայ եկեղեցականի մաքուր նախանձախնդրութեամբ մերկացնում է Ներսէս Գ. ինոր յունական գաղտնի յանձնարարութեամբ Զուարթնոց եկեղեցին է շինում, Ս. Էջմիածնի փառքը նսեմացնելու համար: Արդար զարոյթով մտրակում է յոյն և լատին հաւատորսներին, որոնք նենգութեամբ մտան ու մտնում են մեր սուրբ փարախը՝ մեր եկեղեցու ծոցից հանում ժողովրդին, մեր նուիրապետութեան մէջ պառակտում ձգում, մամոնայի գնով ուխտեր քանդում և այլն և այլն: Ապա Ուռհայեցու սրտածմլիկ նկարագիրն է առաջ բերում (214 երեսից) թէ ինչպէս Հայոց հայրապետական աթոռը անձնական ու աշխարհական հաշիւներով չորս հաւաթոռ հայրապետութեան էր բաժանուել եւն: Ամենից յետոյ (296 երես) կարդում ենք. «ցաւօք սրտի պիտի պատասխանենք թէ շատ են օրինակները, որոնք ապացուցանում են թէ ինչոր անկարելի է մի եկեղեցու համար, ուր յարգուած է և պահպանուում է անպայման հետեողականութիւն, մեզանում կարելի է եղել միմիայն նրա համար, որ եկեղեցու պաշտօնեաներից եւ ղեկավարներից ոմանք շատ աղօտ եւ սահմանափակ հասկացողութիւն են ունեցել (եւ ունին) իրենց պարտքի եւ իրաւունքի մասին. այնքան սահմանափակ, որ ոչնչով չէ զանազանուել (եւ զանազանում) կամայականութեան եւ քմահաճոյքի հասկացողութիւնից»: (ընդգծումն և փակագծերը մերն են):

Այս տեսակ կտորները կարդալիս մեզ թւում էր թէ Օձնեցիների, Որոտնեցիների, Տաթևացիների անոյշ ձայնն է գալիս մեր ականջին և իրքան անգամ ցանկացանք, որ այս գլուքում գրուէին աղբիւրների ուսումնասիրութեամբ միայն ներքին ու արտաքին թշնամեաց անարգ ոտնձգութիւնները Հայոց հայրապետութեան և եկեղեցու դէմ, որովհետեւ այդպիսի զգուշութեան միշտ կարօտ և թրթռուն սրտով է սպասում մեր ազգը իւր հովիւներից. իսկ մնացած խառնիճաղանճը դուրս ձգուէր. և մէկ էլ հեղինակի գործի և գրուածքի մէջ հակասութիւն չլինէր: Բայց... ծածկենք այս բայցը:

Դ. Սիրտ գայթակղեցնելը կամ անզգոյշ կերպով մի անհատի, մի ժողովրդի նուիրական զգացմունքին դիպչելն ի հնուց անտի և այսօր ծանր յանցանք է համարում: Իւրաքանչիւր մարդ կամ ազգ իւր սրտով, իւր զգացմունքներով է ապրում: Կոտորեցէք դուք նրա սիրտը՝ այդ խնկամանը, ուր նրա երջան-

կուլթիւնն է միտում ու անուշ բուրմունքով լցնում նրա ամբողջ էութիւնը և դուք ամենաթշուառ ապերշնախիկ արարածը կղարձանէք նրան և կամ ստիպէք, որ նա փշնայ, վատասիրտ դառնայ: Այսպէս վտանգաւոր բան է սրտի ճշմարտութիւններին դիպչելը: Իսկ երբ ժամանակ և անպայման օգտակար է համարուել մի ժողովրդի սրտի ճշմարտութիւններից մէկի արձանը խորտակել, այդ արել են սուրբերն ու մեծերը զգուշութեամբ, հեռատեսութեամբ, նախապէս խորտակուելիքի տեղը նոր և աւելի գեղեցիկ և ընդունելի արձան պատրաստած ունենալով, որ հնի տեղը դնեն:

Մեր «Պատկերայարգութեան» հեղինակն այդպէս չի վարւում: Մի սահմանափակ նպատակ դնելով իւր առջև՝ այն է յոյն և լատին կղերի կեղծիքները մերկացնել, անշրջհայեաց կերպով հերքում և կեղծ է համարում Հայոց եկեղեցու համար դարաւոր սրբութիւն դառած շատ պատկերներ, խաչեր, յիշատակներ (օր. Հովփսիմեանց ս. խաչ, Տիրամօր պատկերը, Փրկչի պատկերը և այլն):

Ո՞ւր կտանէր մեզ այդ անողոր ըննադատութիւնը, եթէ մենք այդ ոճով խծե՞նք մեր բոլոր սրբութիւնները: Մտքի ճշմարտութիւններին սուր նշտարով կարելի է դիպչել. բայց սրտինին՝ ոչ երբէք: Դա յանցանք է: Ախր մենք որ խաչ, պատկեր, Աւետարան ենք յարգում, այդ միայն նրա համար է, որ մենք նրանց հեղինակներին, սրբացած տէրերին ենք պաշտում: Բաժանեցէք այդ նուիրական առարկաները իրենց սըրբազան տէրերից կամ հեղինակներից և վերագրեցէք դիցուք որևէ Թորոսի, Արիստակէսի, Կարապետի, Փանոսի, մենք դէն կշարտենք նրանց դատարկ, անմխիթար սրտով:

Մենք մի անգամ հետևեալ իրականութեանը հանդիսատես ենք իղել: Հրապարակում ծովացած ժողովուրդը «Հայրիկ, հայրիկ» է կանչում և կամենում է որ Հայրիկը դուրս գայ տան պատշգամբը, մի երկու խօսք ասէ և մխիթարէ ժողովրդին: Դուրս է գալիս Հայոց Հոգևոր Տէրը և այս անգամ փոխանակ իրեն յատուկ իմաստալից մտքերից մի քանիսն ասելու, ապուրի պատմութիւն է անում. «Է՛հ, տղաքս, այսօր յոգնած եմ, քիչ մ'ալ անօթցեր եմ: Դուք այսօր խաց կերե՞ր էք». «Այո՛, Հայրիկ», բղաւում է ժողովուրդը: Ես չեմ կերեր. իմ ապուր կպաղի. ապուր աղէկ կերակուր է. Դուք էլ ապուր կերէք: Դէ՛հ, Աստուած օրհնէ ձեզ որդիք, դուք գնացէք հանգստացէք, ես ալ երթամ զիմ ապուրն ուտեմ»:

Եթէ այս խօսքերը Հայ ժողովրդին վերոյիշեալ անուննե-

րով անձինք կամ սովորական ուրիշ մահկանացուք ասէին, ժողովուրդը երես դարձրած յետ կփախէր, էլ չէր երևայ: Բայց ի՞նչ տեսանք մենք. բազմութեան միջից շատերը լաց եղան մըրմնջալով. «ախ, Հայրիկ ջան, ապուր կուտէ», մնացեալի ոգևորութեան չափ չկար: Ինչո՞ւ. որովհետեւ այդ խօսքերը Հայրիկինն էին:

Նգրակացութիւն. Գեր. Տէր Արիստակէս արքեպիսկոպոսը իւր գիրքը գրելիս սրտի և մտքի վսեմ, մաքուր զօրութեամբ չի շարժուել, ուրիշ խօսքով, սուրբ հոգով չի շարժուել, այլ ուրիշ շարժառիթով: Մեր կարծեաց մի ապացոյցն էլ այն է, որ այդ գրքի (ուղիղն է այդպիսի գրքի) յղութեան օրից մինչև ծնունդը քսանուչորս տարի է քաշել: Ս. Հոգով յղացուած մտքերը արագապէս հոսում են աղբիւրի նման և այդպիսի մի գիրք արտադրելու համար 24 տարի պահանջելու պէտք չունին:

Ապա ի՞նչ շարժառիթով է գրել սրբազան հեղինակն իւր այս երկը: Այս ըոպէիս մեր կարծիքը կյայտնենք և այդ խնդրի մասին:

Մեր եկեղեցականներից ոմանք թէև քաջ գիտեն թէ դարերի ընթացքում լատին կղերն ընդհանրապէս և Վենետիկի հայ հետեալները մասնաւորապէս որպիսի բարոյական աւեր և պառակտումն են ձգել և ձգում Հայ ազգի և եկեղեցու մէջ, բայց և այնպէս անգիտակցաբար թէ գիտակցաբար գիտնականութեան հիւանդութեամբ բռնուելով սկսան նրանց հետեւել, իրենց կոչումից փոքր ինչ շեղուելով:

Ընթերցողը կկարծի, թէ մենք ընդհանրապէս գիտութեան կուսակից չենք: Կսխալուի եթէ այդպէս կարծի: Մենք այստեղ բացատրելու բան ունինք:

Վենետիկցիք անժողովուրդ, անազգ, անհայրենիք մի խումբ վանականներ են: Իրենց Վանքը, կեանքը պահպանելու համար միջոցներ պէտք է ձեռք առնէին: Բացի այդ, որովհետեւ նրանք էլ ուտում, խմում (երևի Լուծայի խմբագրութիւնը կաւեւացնի՝ դեռ մեզնից շատ աւելի լաւ), եռանդ են հաւաքում, պէտք էր ըստ բնախօսական օրինաց, որ նրանք մի գործ անէին, եռանդ, ոյժն արտադրէին մի կերպ, որ թէ հոգու և թէ մարմնի պիտանի լինէր և մարդկային փառասիրական ձգտմանը բաւականութիւն տար: Նրանք անտարակոյս ամենայարմարը և ըստ էութեան մաքուր աշխատանքն սկսեցին, այն է գիտութեամբ զբաղուիլ, որ նրանցում ժառանգական դարձաւ: Գիտական գրքերով նրանք անուն կշահէին և գրքերը

միայն Հայոց լեզուով գրելով օրհնեալ Հայ ազգից անբաւ հարստութիւն կղիգէին, թէկուզ այդ գրքերի մի մասը Հայ ազգի դէմ գրուած լինէր:

Ուրեմն վննետկեցոց գրականութեամբ պարապելը իրենց վիճակով և առևտրական շարժառիթով է պայմանաւորուած: Առանց այդ խորունկները թափանցելու՝ մենք նրանց գրական վաստակներով և շատ ենք օգտուել (անշուշտ «Լուսայի» խմբագրութիւնը կասի «բայց ոչ այնքան, որքան նրանք օգտուել են Էջմիածնի տառապանքով ու խնամքով պահպանուած Հայ ազգից»): այդ մասին երախտագէտ ենք:

Մեր հոգևորականներից ոմանք կամենալով գիտնական անունով հռչակեալ վննետկեցիների թափթփած դափնիներից պսակ հիւսել իրենց գլխին, գրիչ վերցրին և սկսան գիտնականութեամբ պարապել: Ով չէր կամենայ, որ մերոնք էլ իրենց ամբողջ կեանքը գիտութեան նուիրէին և հազարաւոր հատորներ գրէին, եթէ որ իրենց կոչումը, անդրանիկ պարտքը վնաս չքաշէր:

Մեր հոգևորականի էական պարտքը, սրբազան կոչումը հովուութիւնն է. մերոնք կոչուած են նախ և առաջ ժողովուրդ հովուելու: Հովուել կարելի է շրջելով ու կենաց բանը քարոզելով յունկն ժողովրդեան. ժողովրդի ինքնուրոյն առաքինութիւնները քաջալերող պատմութեանքներ գրելով ու տարածելով, ժողովրդի թերութեանց, մեր կեանքի մէջ մտած վնասակար օտարամտութեան և օտարամտեծութեանց դէմ գրքեր գրելով ու տարածելով, ժողովրդի բանահիւսութեան հատուկտորը հաւաքելով ու տարածելով և այլն և այլն: Մինչդեռ մեր ժողովուրդը վիպական սիրուն լեզուով Հայոց պատմութիւն չունի որ կարդայ ու ինքն իրեն ճանաչի, մեր նահատակ եկեղեցու պատմութիւնը չունի որ կարդայ և յուզուի, մեր հաւատի դաւանանքը չունի որ կարդայ և հաւատայ ու յուսայ, Աւետարան չունի և Աւետարան լուսաբանող քարոզագրքեր չունի. մեր կանայք օտար ազգեցութեամբ այլասեւեռում են, երիտասարդները մոլորւում, մի ջիգեարով գրուած առաջնորդող գիրք չունին. յարգանքը դէպի ծնողն ու ծերութիւնը, սէրը դէպի որդին ու փոքրը մեռնում են, քայքայւում է հայ ընտանիքը, աղաւաղւում է հայ մարդու ինքնուրոյն պատկերը, մոռացւում է մայրենի լեզուն, նսեմանում է եկեղեցու փառքը—մեր եկեղեցականները Դրէպեր են թարգմանում, Պօղիկեանների հէքիաթներ գրում, Դաւիթ անյաղթի մտքերն են վերլուծում և այլն: Արդեօք այդ գրքերը կփրկէն հայ ազգը (և միթէ դրանք հայ ազգի համար

են գրահամ, հեր է կարգացողը) և եթէ հայն անցնի, կմնան այդ գրքերը:

Մեզ համար «Դրախտի ընտանիքներ» գրեցէք, սուրբ հայրեր, մեր աշխարհի վրայ բոսորագոյն նստած «Մանանայ» ժողովեցէք, մեր ծաղիկներից «Համով-Հոտով» փնջեր կապեցէք, մեզ համար «Հրաւիրակ երկրին Արարատեան», «Հայգոյժ» գրեցէք, «Մարգարիտ արքայութեան երկնից» կարգացէք, մեր ազգի պատմութեան մատչելի անուշաբան գիրք տուէք, մեր դաւանանքն ուսուցէք, մեր աշուղներին քաջալերեցէք, մեր փառքերը պատմեցէք, մեր աւերակները ողբացէք, մեր յոյսերը վառեցէք...

Ահա թէ ինչ պիտի լինի մեր արդի գրականութեան նիւթը և ինչ պարտք կայ հայ եկեղեցականի վրայ:

Բայց չէ, մերոնք ուզում են եւրոպական համարուել: Ողորմելիք, ձեր փառքն ու կենդանութիւնը միայն Հայոց ազգի մէջն է. դարձէք այդ մոլորութիւնից:

Ամփոփենք. Արիստակէս սրբազանին գրիչ վերցնելու և «Պատկերյարգութիւն» գրելու շարժել է գիտնականութեան ծարաւը: Բայց պնդապէս հաւատացնում ենք սրբազանին, որ իւր իսկ փոքրիկ մի ժողովածուն «Քնար մշեցոց և վանեցոցը», նոյն իսկ նրա մի հատիկ «Քարոզ խաչը» շատ աւելի երկար կեանք ունի և փառք բերող է ժողովողին, քան «Պատկերյարգութեան» հաստ երկհատորը, որ օր պակաս երեխայի նման շուտով պիտի մեռնի:

Մենք վերջացրինք, սիրելի խմբագիր: Ուզում էի անունս դնել յօդուածիս տակ, բայց չար լեզուներն ասում են, որ Արիստակէս սրբազանը Աղամայ մթանը շատ փիս մտրակ է քաշում մարդու թիկունքին: Խոստովանանք լինի, վախեցայ և վճռեցի ծածկանունս դնել: Պառկեցի անկողնիս վրայ և ծածկանուն էի որոնում: Քունս տարել էր: Երազում տեսայ յաւերժայիշատակ պ. Աբգարին: Նա իւր քաղցր ժպիտով առաջս եկաւ ու հարցրեց, թէ ինչ եմ այդքան մտածում: Ասացի ծածկանունս եմ որոնում յօդուածիս համար ու չեմ գտնում: Նա կարգաց գրածս և «մախլան» աղաղակեց ու բարձր ձայնով ծիծաղեց:

— Դրա համար ես միտք անում:

— Այո, պ. Աբգար:

— Ուզում ես ես քեզ մի անուն տամ:

— Մեծ պատիւ կանէք:

Նա ոտքի կանգնեց, ձեռքին բաժակի ձև տալով շուտ տուաւ գլխիս և ասաց. մկրտի ծառայս Աստուծոյ ի նոր գրական անուն «Մախլաս»:

— Պ. Արգար, այդ ի՞նչ անուն է:

— Այդ իմ հին անունն է. թէն ինձ պէտք չէ և մի քիչ հնացած, բայց ընդունիր:

Արգարի հինը շատ նորերից նոր է ու կմնայ և ես ուրախ ուրախ վեր թռայ տեղիցս ու գրիչս թաթախելով՝ ստորագրեցի

ՄԱԽԼԱՍ

Վաղարշապատը եւ Ս. Էջմիածինը իրենց սկզբնական տեղումն են գրեց ս. Էջմ. միաբան Բարդուղիմէոս եպ. Գէորգեան:

Այս փոքրիկ գրքոյկը, որ սրբազան եպիսկոպոսը հրատարակել է ուսերէն թարգմանութեամբ հանդերձ, բացի մասնագիտական հետաքրքրութիւն ունենալուց՝ արժանի է ուշադրութեան և այն զօրեղ բողոքի շնորհիւ, որ հեղինակը բարձրացրել է «Մշակ» լրագրի և Սաչիկ վարդապետ Դատեանի թեթևամիտ և անմիտ վերաբերմունքի դէմ դէպի Էջմիածինը: Խնդիրը նրանումն է, որ մի քանի տարի առաջ Էջմիածնի ժոտ պեղումներ կատարուեցին և գետնի տակից դուրս եկան ահագին շինութիւնների հիմքեր և քարէ սիւներ ու զանազան առարկաներ. Գեր. Բարդ. եպիսկոպոսը կարծիք յայտնեց, թէ այդ հնութիւնները հին հայոց կոապաշտական մի մեհեանի տեղ յետագայում շինուած Զուարթնոց եկեղեցու հետքեր են: Սաչիկ վարդապետը, որ ի հարկէ ոչ մի ձեռնհասութիւն չունի դատելու այս խնդրի մասին, լուրեր էր տարածում, որ գտնուած շինութիւնները հին Էջմիածնի տաճարն է: Այսպիսի գայթակղեցուցիչ վարմունքի դէմ է բողոքում հեղինակը: Ցաւալի է իհարկէ որ Էջմիածնի Սինոդն և պատշաճաւոր իշխանութիւնը իւր ժամանակին դրական միջոցներ չէին ձեռք առել զսպելու այդպիսի ոտնձգութիւնները:

ԸՆԹԵՐՑՈՂ

Իմ պատասխանը պ. Գ. Ենգիբարեանին

«Լումայում» տպուած պ. Գար. Ենգիբարեանի մատենագրական յօդուածը իմ հայերէնից ուսերէն լիակատար բառարանի մասին *) կարդացի մեծ հետաքրքրութեամբ: Պ. Ենգիբարեան

*) «Լումայ» 1905 թ. մարտ, եր. 120—125:

րեանի նկատողութիւններէց մի քանիսը ճիշտ են և ես շտապում եմ այդ հրապարակաւ յայտնել: Ժիշտ է պ. Ե-ի նկատողութիւնը, որ աղանձ բառի թարգմանութեան մէջ «молодая» բառը բոլորովին աւելորդ է: Ժիշտ է, որ «горе» բառը յոգնակի թուով անգործածական է, կամ աւելի ուղիղն ասելով, սակաւ գործածական է, ուստի և փոխանակ у каждого свои горя պիտի լինի у каждого свое горе: Ժիշտ է, որ մեր բառարանում ապառաժ բառի թարգմանութիւնը պակասաւոր է: Իբրեւ առաջին նշանակութիւն բառիս հարկ է աւելացնել. «скалѣстый, утѣсистый» և այն ժամանակ պ. Ե-ի առաջարկած «ապառաժ լեռներ» ոճը հեշտ կարելի էր թարգմանել: Պէտք է միայն աւելացնեմ, որ իմ բառարանում неутомимый տպագրական սխալ է փոխանակ неумолимый, որ պ. Ե. անմիջապէս հետևող չնրա սիրտն ապառաժ քար է դարձել онъ неумолимъ» օրինակից պիտի հասկանար: Ժիշտ է, որ «Ինչ այլանդակ դէմք ունի» պիտի թարգմանուած լինի կամ что за рожа, փոխանակ что за безобразная рожа-ի և կամ что за безобразное лицо, ինչպէս պ. Ե. առաջարկում է: Ուշագրաւ է պ. Ե-ի նկատողութիւնը «անթարի» բառի նկատմամբ: Պ. Ե. ասում է. «Անթարի» թարգմանում է женское верхнее платье, որ միանգամայն ծիծաղելի է: Անթարին հայերէն խօսք չէ, այլ պէտք է բրդերէն լինի. սա բրդի տղամարդի վերնազգեստ է»: Ինչպէս պ. Ենգիբարեանի վճռական տոնից երևում է, նա հաստատ համոզուած է, որ անթարի տղամարդու զգեստ է: Սակայն իբրեւ կնոջ զգեստ անթարի պատահում է ի միջի այլոց նաև պ. Պերճ Պոռնեանի գրուածքներում: Տես Բլդէի էր. 358. «Բլդէն մօտեցաւ մեզ ծանօթ դժնիկ փշի թփին, քակեց թփի ճղքից Շողիկի անթարու (նազուստ է) ծուէնքը» և այլն: Յոյս ունիմ, որ այժմ իմ թարգմանութիւնը պ. Ե.-ին «միանգամայն ծիծաղելի» չի թուայ:

Այս բոլոր նկատողութիւնների համար ես պ. Ենգիբարեանին անչափ երախտապարտ եմ և շտապում եմ յայտնել խորին շնորհակալութիւնս, որ ծայրէծայր կարդալով իմ երկը, արել է իւր գնահատելի նկատողութիւնները:

Իսկ պ. Ե-ի մնացած բոլոր նկատողութիւնները, իմ կարծիքով, մասամբ բոլորովին սխալ և անհիմն են, մասամբ էլ աւելորդ և անտեղի: Պ. Ե. գրում է. «Ամառուայ շոգ, շոգեք պ. Դաղբաշեանը թարգմանում է лѣтній жаръ, лѣтние жары առանց հասկանալու, որ արևի տաքութեան համար ուրաջ жара է գործ ածում, եւ ոչ երբէք жаръ»: Եթէ պ. Ե. կարծում է,

որ մեզ մօտ, փոխանակ լէտնիе жары պիտի լինէր լէтнiя жары, սխալուած է, որովհետեւ շոգ մտքով եզակի թուով անխտիր գործ են ածուած жаръ և жара բառերը, իսկ յոգնակի թուով գործածական է միմիայն жары, սեռական հոլ. жаровъ բառը, ուրեմն լէтнiе жары, ինչպէս մեր բառարանում կայ: Այս առթիւ մեզ ներելի լինի առաջ բերել մի քանի ողուերէն օրինակներ, որոնք գրական և խօսակցական լեզուի մէջ խիստ գործածական են:—Лётний жаръ. Полдневный жаръ Некуда двѣваться отъ жару! Работать на жару. Скоро двѣнадцатый часъ... теперь самый жаръ. Несносная жара. Жара стоитъ, спала, свалила. Жара палитъ. Во время лётнихъ жаровъ. Въ началѣ августа жары часто стоятъ нестерпимые. Июльскіе, іюньскіе жары. Тропическіе жары. Այս բոլոր օրինակները մենք առաջ բերինք ակադէմիական բառարանից *), որի կազմողներն էլ առաջ են բերել ողու հեղինակներին: Սոյն այս բառարանում պ. Ե. կարող է կարդալ жара, ы, ж. во мн. ч. жары, овъ (см. жаръ). Жаркое лётнее время, жаркая погода днемъ (եր. 218) Жаръ. То же, что жара (ապա հետևում են այս բառի միւս նշանակութիւններն ևս). Жары, овъ,—жаркіе дни, слѣдующіе безъ перерыва (ср. единств. ч. жаръ и жара) (եր. 233—4): Յոյս ունիմ, պ. Ե. համոզուեց, որ մեր բառարանում ոչ մի սխալ չկայ: Բայց թերևս պ. Ե. հարցնէ, թէ ինչու жара բառը մեր թարգմանութեան մէջ բացակայում է: Արդ, եթէ ես թարգմանած լինէի լէтнiя жара, լётнiе жары և կամ лётний жаръ, лётнiя жара և лётнiе жары, հայ ընթերցողը, անծանօթ լինելով վերոյիշեալ բերականական արտուգութեան հետ, որի հետ ըստ երևութին, անծանօթ է նաև պ. Ե., անպայման պիտի շփոթուէր և մեզ մօտ տպուածը տպագրական սխալ պիտի համարէր: Ուստի և միակերպութեան համար մենք միայն թարգմանեցինք лётний жаръ, лётнiе жары: —Արախնին,—չին կոլпакъ (работника); ночной колпакъ (բառար. եր. 105). պ. Ե. նկատում է. «արախչին կոլпакъ է թարգմանում, թէև աւելի հեշտ է чепчикъ, և յետոյ՝ կոլпакъ ունի և փոխաբերական նշանակութիւն»: Այս նկատողութիւնը բոլորովին սխալ է, որովհետեւ արախչինը կրում է աղամարդը, իսկ чепчикъ-ը կրնարմատը: Իսկ թէ կոլпакъ-ի որ նշանակութիւնն եմ աչքի առաջ ունեցել, դորա մասին բառականաչափ հոգացուած է,

*) Словарь русск. яз., сост. вторымъ отд. Имп. акад. наукъ, т. II., вып. I. С. П. Б. 1897.

ինչպէս ընթերցողը պարզ տեսնում է մեր բառարանից առաջ բերած տեղից: Սխալում է պ. Ե. կարծելով, թէ «ասպար զէնք կը նշանակէ»: Ասպար միմիայն վահան է նշանակում և պ. Ե.-ի առաջ բերած «և ասպարաւ քով օգնեա մեզ» օրինակն էլ հէնց այդ է ապացուցանում:

—Աղօթարար молящій Бога; богомолецъ; մնամ աղօթարար Н քահանայ, եպիսկոպոս слуга и богомолецъ священникъ, епископъ Н.» (բառար. եր. 17. պ. Ե. ցանկանում է իմանալ, թէ ես որ մատենագրից եմ վերցրել «աղօթարարի համար օղախ խօսքը»: Ամենայն ուրախութեամբ կատարում եմ պ. Ե.-ի ցանկութիւնը: Բացել Я. К. Гротъ-ի կազմած սքանչելի բառարանում *) богомолецъ բառը, որի տակ գտնւում է. «слуга и богомолецъ», такъ подписываются духовныя лица:

Դառնանք այժմ պ. Ե.-ի երրորդ կարգի նկատողութիւններին: Պատելով բառարանիս այս կամ այն տեղի վերայ, պ. Ե. այդ տեղերն առաջ է բերում փոփոխութիւններով և կրճատումներով, որոնք ընթերցողին մեծամեծ թիւրիմացութիւնների առիթ են տալիս: Պ. Ե. գրում է. «Ախոռ (Դադրաշեանը) թարգմանում է конюшня, хлѣвъ և երկրորդ նշանակութիւնը դնում է ясли և այլն, մինչդեռ արոռ նախ կը նշանակի стоило, ясли և ապա գոմ և այն էլ միայն գաւառաբարբառներում արոռ конюшня կը նշանակէ»: Այս տողերը կարդացող ընթերցողը կը կարծէ, թէ стоило բառը իմ բառարանում չկայ և պ. Ե. հարկ է համարել ինձ սովորեցնել: Բայց անհ թէ ինչ է արպուած իմ բառարանում. Ախոռ 1. конюшня, хлѣвъ; 2. ясли, стоило (բառար. եր. 8): Պ. Ե. ասում է, որ ես «ամօթ բառը թարգմանում եմ совѣсть»: Ահա թէ ես ինչպէս եմ թարգմանել ամօթ բառը. Ամօթ 1. стыдъ; совѣсть; ամօթ չունիս у тебя стыда нѣтъ (или у тебя совѣсти нѣтъ?): Ամօթ չէ՞ քեզ այդպէս խօսել не стыдно ли тебѣ такъ говорить?... (միև օրինակները թող ընթերցողը կարդայ, տեղի սղութեան պատճառով անհնար է առաջ բերել): 2. позоръ, срамъ; ամօթ և խայտառակութիւն ужасный позоръ. 3. постыдный, позорный, срамный, зазорный.

Պ. Ե. ասում է, որ ես անբաւելի թարգմանել եմ безпредѣльный, безконечный և այդ բոլորովին սխալ համարելով, դարձանք յայտնում, որ ես չեմ յիշում ծննդեան շարականը և

*) Словарь русс. яз. Сост. П. Отд. Имп. ак. наукъ, вып. I. С. П. Б. 1901.

իւր կողմից աւելացնում է, որ անբաւելի պիտի թարգմանած լինէի необъятный, необъемлемый. ներելի լինի մեզ յայտնել, որ необъятный բառը մեր թարգմանութեան մէջ կայ և զարմանալի է որ այդ չէ նկատուել: Իսկ безпредѣльный, безконечный բառերն էլ հոմանիշ են необъятный բառի: Ուրեմն սխալի մասին խօսք չէ կարող լինել: Պ. Ե. ասում է, որ ես արանք «միմիայն промежутокъ» եւ թարգմանել, մինչդեռ «պէտք էր մի քանի բառեր ևս դնել, проходъ, рядъ». նախ նկատեմ, որ արանք երբէք рядъ չէ նշանակում: Իսկ գալով իմ թարգմանութեանը, ես ունիմ ոչ միայն պ. Ե-ի առաջարկած проходъ բառը, այլև «մի քանի բառեր ևս», ինչպէս щель; сквозъ, черезъ; между. промежду, промежь և բազմաթիւ մեկնական օրինակներ, որ ընթերցողը կը գտնէ բառարանիս 106 երեսում: Այս նկատողութեանը նման է նաև պ. Ե-ի նկատողութիւնը այսուհետեւ բառի մասին: Ես ունիմ ոչ միայն сь сегодняшняго дня, որ պ. Ե. զուր տեղը սխալ է համարում, այլ և впредь, вперёдъ; послѣ этого խօսքերը բազմաթիւ օրինակներով հանդերձ, որ պ. Ե. չէ յիշել:

Ալանի безсольный, песоленный; песоленный, непосоленный, (բառար. եր. 35). Այս առթիւ պ. Ե. բացականչում է «Անալի թարգմանել է միայն безсольный, несольный և բոլորովին չգիտէ, որ ջրի համար օրինակ անալի ոռոտերէն ուղղակի կը նշանակի прѣсная. պ. Ե.-ի ասածը զուտ ճշմարտութիւն է: Յիրաւի ես չգիտեմ, թէ հայերէն կարելի է ասել ալանի ջուր: Ըստ իմ գիտութեան հայերէն ասում են քաղցր ջուր: Միայն ոռոտերէնը քաղցր ջրի մասին ունի իրեն յատուկ прѣсный ածականը, որ ջրի մասին խօսելով ֆրանսիացին թարգմանել է doux (տես Մակարովի ոռու. ֆրանս. բառարանը), իսկ գերմանացին süß (տես Պաւլովսկու ոռու. գերման. բառ.):

Արծարծել 1, раздуть, раздуть; կրակն արծարծել раздуть огонь; 2, возбуждать, возбудить; воспламенять, воспламенить; հարցն արծարծել возбудить вопросъ (բառարան եր. 144). պ. Ե. ասում է, իբր թէ ես արծարծել разсуждать եւ թարգմանել:

—Անցեալ ամառ նա այստեղ էր прошедшимъ лѣтомъ (или въ прошедшемъ лѣтѣ) онъ былъ здѣсь (բառար. եր. 19): Պ. Ե. նկատում է. «պ. լէկսիկոգրաֆը թարգմանում է въ прошедшемъ лѣтѣ, որ բոլորովին անգործածական ձև է և ոռուրը նոյն միտքը յայտնելու համար ասում է въ прошедшее лѣто» ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, պ. Ե. իմ թարգմանութիւնը:

նը կհաստ պռատ է մէջ բերել: Բայց որ ոռւն իրաւ ասում է
 прошедшимъ лѣтомъ, այդ պ. Ե. կարող է կարգաւ ամեն մի
 ոռւ թերթում, օր. Сынъ Отечества 12-го апр. 1905 г. №
 48: «дѣло Минскаго, обвиняемаго въ убійствѣ проишлагаго мѣ-
 томъ конвойнаго офицера»—իրեն վերջին նշանակութիւն
 ազատել բայի ես դրել եմ ծնեցնել, ոսերէն повивать, при-
 нимать младенца. պ. Ե.-ի նկատողութիւնից երևում է, որ
 նա չգիտէ կամ անուագը չէ գիտակցում, որ ոսերէն ծնեցնել
 ներգործական բայ գոյութիւն չունի, ուստի և ազատել այս
 մտքով միմիայն կարելի է թարգմանել այնպէս, ինչպէս ես եմ
 թարգմանել: Այդ դեռ ոչինչ: Պ. Ե. շարունակում է. «ծնողա-
 կանի համար ժողովուրդը ասում է, որ ազատուեց, այսինքն ծը-
 նեց»: Բայց մի քանի տող ներքև մեր բառարանում պ. Ե. ան-
 շուշտ կարգացել է ազատուել 2, разрѣшиться отъ бремени
 (сыномъ, дочерью):

Պ. Ե. ասում է, որ իմ բառարանի մէջ «չկան շատ գրա-
 կանական և ժողովրդական բուն հայերէն խօսքեր»: Բայց ցաւն
 այն է, որ պարոնի թուած բառերից ամենակարևորները իմ
 բառարանում կան: Անա այդ բառերն իրանց թարգմանու-
 թեամբ հանդերձ. «Անշշունջ безшопотный, тихій (բառար.
 68. Անուտ неложный, вѣрный, правдивый, (անդ, եր. 74).
 Ամբարտակ плошина, запруда, дамба. ամբարտակներ կանգ-
 նեցնել строить, построить плошины. ջրի թափից ամբարտա-
 կը պատուեց отъ напора воды плошина прорвалась (անդ,
 եր. 20, Արջառ молодой быкъ և և և волъ... (անդ, եր. 118):
 Այս բոլոր բառերը իմ բառարանում տղուած են թանձր տա-
 րերով մաքուր թղթի վերայ:

Ամբիծք բառը յիրաւի բացակայում է մեր բառարանում
 և այս մենք ցաւօք սրտի նկատել էինք և յաւելուածում առաջ
 կը բերենք: Չկան մեր բառարանում պ. Ե.-ի յիշած ասղաման
 և արիւնատենչ բառերը, որոնց համար մենք շնորհակալ ենք
 պ. Ե.-ից: Իսկ պարոնի յիշած միւս բառերը. աղէբէկ, աշ-
 խատ, անսուգ, աստի, անգոյ, անխաղ, ապէնիազ, անտի, ան-
 դէն, անդրէն և այլն չեն մտել բառարանի մէջ, որովհետեւ գրա-
 բառ և աշխարհաբառում միանգամայն անգործածական են:
 Այս նկատմամբ պէտք է յայտնեմ, որ ես կազմել եմ աշխար-
 հաբարից ոռւսերէն բառարան: Այդ պատճառաւ և իմ բառա-
 րանի մէջ մտել են աշխարհաբառ բառերն և ոճերը: Իսկ գրա-
 բառ բառերն և ոճերը, որքան էլ նրանք «հրաշալի» լինէին,
 չէին կարող մտնել մեր բառարանի մէջ, որովհետեւ այդ կը

նշանակէր անիմաստաբար գրաբառն և աշխարհաբառը միմեանց խառնել և բառարանն անգործածելի դարձնել: Այս իսկ պատճառաւ ես իմ բառարանում չեմ նշանակել այն նշանակութիւնները, որ այցելութիւն առնել և անխուլ բառերը գրաբառում ունեն: Ինչ համար միայն անհասկանալի է, թէ ինչպէս պ. Ե. սխալ է համարում այն, որ ես ազարակ բառի առաջին նշանակութիւնը земля եմ դրել, քանի որ այս բառն այս նշանակութեամբ բոլոր կրօնական դասագրքերում գործ է ածւում և հէնց իմ բառարանում էլ աւետարանից օրինակ կայ բերած:

Գանք այժմ պ. Ե.ի վերջին տեսակի նկատողութիւններին: —Արտասուարեր выдѣляющій слезы; возбуждающій слезы (բառար. 120): Պ. Ե. նկատում է. «Արտասուարեր բառի առաջին նշանակութիւնը նրբութիւնից զուրկ խօսքով է թարգմանում выдѣляющій слѣзы, որ օրինակ եթէ մէկը կամենայ «արտասուարեր տեսարան» ոճը ըստ պ. Դաղբաշեանի թարգմանել, պիտի ասէր сцена, выдѣляющая слезы. պարզ է, որ շատ այլանդակ ուսուերէն կըլինէր»: Այո, շատ պարզ է: Մի ուրիշը ըստ իմ բառարանի պ. Ենգիբարեանի առաջարկած ոճը կը թարգմանէր. «сцена возбуждающая слезы» և այս կոկիկ ուսուերէն կը լինէր: Նման նկատողութիւն պ. Ե. արել է և ամբարիշտ բառի նկատմամբ: Նախ և առաջ ամբարիշտ գործ են ածում հասակաւորների և ոչ երեխաների մասին: Երկրորդ անհասկանալի է, թէ ինչո՞ւ ամբարիշտ երեխայ պ. Ե. թարգմանում է «беззаконный мальчикъ», քանի որ իմ բառարանում նա կարդացել է. ամբարիշտ... 2. сварливый; ссорливый; неуживчивый; նա ամբարիշտ մարդ է, ոչ որի հետ եղիւ չէ զրնում онъ сварливый человекъ, ни съ кѣмъ не уживается (հր. 19):

Սխալում է պ. Ե. կարծելով, թէ անխափան ненарушимый է նշանակում: Մեր թարգմանութիւնը բոլորովին ուղիղ է: Անտեղի է նաև պարոնի նկատողութիւնը անսալ բառի վերաբերմամբ. Իսկ անտեղեակ և անծալ բառերի թարգմանութիւններին կարելի է աւելացնել պ. Ե. ի առաջարկուած неосвѣдомленный և несложженный բառերը:

Պ. Ե.-ի պահանջը, ոճերն և օրինակները մատենագիրներից, այն էլ գրաբառ գրող մատենագիրներից առնել, կենդանի բառարանի համար անգործադրելի է: Ամենալաւ բառարանագիրները, ինչպէս Դրօտ, Մակարով, Պաւլովսկի, օրինակներն

առնում են խօսակցական լեզուից: Իսկ թէ իմ առաջ բերած
ոճերը գոե՞ն կական են, այդ պ. Ե. չէ ապացուցել:

Յ. ԴԱՂԲԱՇԵԱՆ

ԾԱՆՈԹ. Տպագրելով պ. Դաղբաշեանի պատասխանը պ. Ծնգիրարեանին, որի յօդուածի նպատակը միմիայն օգտաւէտ լինելն է եղել հեղինակին, ինչպէս վերջինս շատ տեղ խոստովանում է այդ, աւելորդ չենք համարում նկատելու, որ պ. Դաղբաշեանը ոչինչ չէ ասում պ. Ծնգիրարեանի այն շատ կարևոր նկատողութեանց դէմ, թէ հին բառարանների սխալները կրկնում են և թէ բառերի երկրորդական նշանակութիւնները շատ անգամ առաջին տեղն են դրուած լինում: Բացի այս՝ պ. Դաղբաշեանը սխալում է ասելով, թէ աղբբէկ, անսուտ, անգոյ, անտի, աստի բառերը իբր թէ աշխարհաբառում և զբաբառում միանգամայն անգործածական են: Մի՞թէ պ. Դաղբաշեանը լուրջ կերպով է կարծում, որ «անսուտ բերանով», անսուտ լեզուով ոճեր չկան զբաբառում, որպէս և անտի, աստի խօսքերը: ԽՄԲ.

ՄՍԱՅՈՒԱԾ ԳՐԹԵՐ

- ՀԵՒՈՆ ԽԱՆՍԱՆԱՄԵԱՆ. Զաքարիա Զագեցու օրերը. պատմ. վէպ. 1905. Ս. Պ. Բ. (1 ս.).
- Գ. Ե. Ուրուանկարներ, 8 վէպիկներ. Բագու 1904 (25 կ.)
- ԲԱՐԴ. ԵՊՍ. ԳԷՈՐԳԵԱՆ. Վաղարշապատը և ս. էջմիածինը իրենց սկզբնական տեղումն են. արտատպ. Տարազից և Արարատից. Մոսկուա 1905 (20 կ.)
- ԿՕՆԱՆ ԴՈՅԼ. Դեղին դիմակաւորը. թրգմ. Ն. Ք. Նիկողոսեան. Ալէքս. 1905 (7 կ.)
- ԶՕՆ ՄԻԼԼԷՐ. Նորահաս օրիորդներին բարեկամական խորհուրդ. թրգմ. Ն. Ք. Նիկողոսեան. Ալէքս. 1905 (10 կ.)
- ԱՏՐՊԵՏ. Երկերի ժողովածու. հատոր III Ալմաստ. վէպ բարձր Հայոց կեանքից. բ. տպ. Թաւրիզ 1905 (1 ս.)
- Ռոստամ Զալ. ժողովրդական վէպ մոկաց բարբառով. գրի առաւ Գար. Վ. Յովսէփեան. արտ. «Ազգ. Հանդիսից». Թիֆլիս 1905 (50 կ.):
- Վիճակացոյց թաղային վարժարանաց Կոստանդնուպոլսոյ. պատրաստեալ յուսումնական խորհրդոյ, հրամանաւ Տ. Տ. Մաղաքիա ս. Պատր. հօր. վիճակ 1905 յունուար 1-ի:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՄԵԾ ԳՐՈՂԸ ԵՒ ՓՈԲՐԻԿ ՈՐԴԻՆ

Ռուսաց նշանաւոր գրող Լեվ Տօլստօյը, որի ձախին բնականաբար առանձին նշանակութիւն է տրուում բոլոր խոշոր քաղաքական և հասարակական խնդիրներում, շատ բացասական է վերաբերում ոռւս ինտելիգենցիայի և բանուոր դասի այժմեան շարժմանը: Նորերս լրագիրները տարածեցին կոմսի աննպաստ կարծիքը այդ շարժման մասին: Մի կարծիք, որ անտարակոյս շատ էլ փայլուն տեղ չի բռնիլ «Յարութեան» հեղինակի խորհրդաւոր կենսագրութեան մէջ:

Տօլստօյի բացասական կարծիքի առիթով մի քանի ոռւս գիւղացիներ Պետերբուրգի մի ոռւս լրագրում տպեցին հետեւեալ վերին աստիճանի խրատական նամակը.—

Ամօթ է ձեզ, կոմս, որ չէք հասկանում այժմեան շարժումը: Դուք ինքներդ, ստանալով Աստծուց հազուագիւտ ձիրք, օրէնքից դուրս էք: Ձեզ ոչ ոք ոչինչ չի անիլ, ինչ-որ էլ անէք և գրէք: Դուք վեր էք օրէնքից: Բայց յիշեցէք ձեր փոքր եղբայրներին, չէ՞ որ նրանք էլ կամենում են ունենալ մարդկային իրաւունքներ և սպասում էին, որ դուք կըպաշտպանէք իրանց: Ինչպէս եւ ամենքը ունէին իրաւունք սպասելու, աչքի առջև ունենալով ձեր գրուածները: Մենք գիտենք սուրբ գրութիւնները և ուսումնասիրում ենք: Մարդու հոգին ազատ է, բայց մարդկանց երջանկութիւնը և Աստծու արքայութիւնը երկրի վրայ իրագործելու համար հարկաւոր է, որ մարմինն էլ ազատ լինի, այսինքն ամբողջ անձը, որ չըլինի բռնութիւն խղճի, հաւատի, մտքի և խօսքի վրայ: Մենք ամաչում ենք կոմս, որ ստիպուած ենք այս մասին գրել ձեզ:

Կարճ և ազդու. Խիստ բնորոշ է ոռւս նշանաւոր գրող Տօլստօյի համար, որ նա հանրային շատ մեծ խնդիրների և մեծ դժբախտութիւնների ժամանակ, երեւան է եկել իւր կար-

ծիրքների անսպասելի դաժանութեամբ: Յիշում ենք և երբէք չենք մոռանալ նրա օլիմպիական սառնութիւնը մի քանի հարիւր հազար տաճկահայ կոտորուածների վերաբերմամբ: Յիշում ենք և երբէք չենք մոռանալ, որ նա չը բարեհաճեց ոչ միայն մի քանի տող նուիրել միլլիօնաւոր հալածուածների և թշուառների բողոքին, այլ և չը տատանուեց մինչև անգամ բացարձակ արտայայտելու իւր անտարբերութիւնը:

Ի՞նչ է նշանակում մեծ հեղինակի այս վարմունքը: Մեծութիւն, թէ՛ միւրաժ: Մարդիկ կարող են չափազանց յափշտակուել և մի սոսկ տաղանդաւոր գրողի նոր մարգարէի բարձրութեանը արժանացնել. բայց միթէ մարգարէները անողոք են եղել դէպի թշուառների վիճակը:

Ճակատագրական է ուսն նշանաւոր գրողների վերջը նըրանց հոգեկան աշխարհի համար առհասարակ: Գոգօլը գրեց գրեց և վերջը ընկաւ միստիցիզմի մէջ: Դոստոեւսկին նկարագրեց, նկարագրեց թշուառների ու զրկուածների վիճակը և վերջը դարձաւ նոյնպէս միստիկ և թթու ազգամուր: Այժմ Տօլստօյը: Նա հերքում է Շէքսպիրի արժանաւորութիւնները: Տէրը նրա հետ: Շէքսպիրին շատերն են փորձել կործանել և այժմ նրանց անուան հետքն անգամ չի մնացել, իսկ Շէքսպիրը կայ և կը մնայ: Սակայն հերքել ուսն լաւագոյն ինտելիգենցիայի և ուսն բանուորների լաւագոյն մասի ձգտումների իմաստը, այս այնքան էլ թոյլ յանցանք չէ, որ պատմութեան պատժից գերծ մնայ...

Այժմ մեծ հօր փոքրիկ որդու մասին: Սա ևս գրող է, միայն գրող է աստուղը շուռ տուած: Տօլստօյ-որդին. «Ноб. Время»-ի խախուտ սիւներից մէկն է: Դեռ մի քանի ամիս առաջ այս նոր Հերոստրատը սպառնում էր Սուվօրինի կազմած մի գնդով ջնջել աշխարհի երեսից Անգլիա կոչուած պետութիւնը և Նեվայի ափերից ումբակոծում էր ծովերի թագաւոր Ալբիօնի հրեշաւոր նաւերը: Այժմ նա ճգնում է թղթէ փամփուշտներով իւր հայրենիքի ներքին հսկայական շարժման առաջն առնել: Ծրագիրներ է յօրինում միմեանցից խորիմաստ և հանճարեղ, որոնք սակայն ենթարկուում են իւր հայրենիքի երախտամոռ հրապարակախօսների ծաղրին և ծիծաղին:

ՆՈՐ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կովկասեան հայ պարբերական մամուլը հարստանում է մի քանի նոր հրատարակութիւններով: «Ազգային բանբեր»

Թերթի մասին արդէն գրել ենք: Նրա խմբագիր-հրատարակիչ պ. Գէորգ Մելիք- Կարազեօղեանը տոկաւին թոյլտուութեան իրաւունքը պահում է իւր գրասեղանում, երբ պիտի սկսի լրագիրը հրատարակուել՝ չգիտենք: «Նոր-Դարը» վերսկսում է ներկայ մայիսից և արդէն բաժանորդագրութիւն է բաց արել: Բազում երդուեալ հաւատարմատար պ. Ս. Յարութիւնեանը աշխատում է ձեռք բերել «Ձայն» վերնագրով մի ամենօրեայ լրագրի հրատարակութեան իրաւունք: Տպագրական գործերի գլխաւոր վարչութիւնը, ասում են, արդէն տուել է իւր հաւանութիւնը, մնում է կատարել մի քանի ձեականութիւններ: «Ձայնը», հակառակ գոյութիւն ունեցող հայ լրագիրների ծաւալին, որ մինչև այժմ գրպանի՝ Թաշկինակից մեծ չի եղել, պիտի հրատարակուի ևրոպական և ուսսական լրագրների մեծ ծաւալով: Լրագիրը հրատարակուելու է Բազում: Մասնաւոր փաստաբան և „Тиф. Листокъ“ լրագրի նախկին խմբագիր պ. Յովհաննէս Սաչատրեանը խնդրաւատուց է եղել, որ թոյլ տրուի իրան Թիֆլիսում հրատարակել «Ժողովուրդ» անունով մի ամենօրեայ քաղաքական, հասարակական և գրականական հայերէն լրագիր: Պ. Սաչատրեանը նոյնպէս ստացել է պատշաճաւոր իշխանութեան հաւանութիւնը և արդէն հոգում է ապագայ խմբագրութեան կազմի մասին: Նա մտադիր է իւր լրագիրը դնել հայ յայտնի գրողների տրամադրութեան տակ: Ուսուցիչ պ. Ղարազեօղեանը նոյնպէս աշխատում է ձեռք բերել իրաւունք Թիֆլիսում հրատարակելու «Սօսը» անունով մի ամենօրեայ թերթ: Իսկ տիկ. Լիսիցեանի «Հասկեր» անունով մանկական ամսագիրը պիտի հրատարակուի սեպտեմբերից:

Այժմ մեր խմբագիրներին մնում է հոգալ բաժանորդներ ձեռք բերելու. մասին, որ իրանց հրատարակութիւնների համար մահուան և կեանքի խնդիր է և գրաւել աշխատակիցներ, որ նոյնպէս պակաս կարեւոր խնդիր չէ: Բաժանորդագրութեան յաջողութիւնը գլխաւորապէս կախուած կը լինի մրցումից: Իսկ մրցման մէջ յաջողութիւն կունենայ այն հրատարակութիւնը, որ կը կարողանայ իւր կողմը գրաւել մեր լաւագոյն գրականական ոյժերը: Իսկ գրականական լաւ ոյժեր գրաւելու համար մեր խմբագիրները, բացի ուղղութիւնից, պէտք է ունենան և մի ուրիշ զօրաւոր միջոց—գրամ: Անցան այլ ևս այն երանկի ժամանակները, երբ թերթերը պահում և պահպանում էին ձրի աշխատակիցների շնորհիւ: Այդ ողորմածութիւնը այժմ մի փոքր սպառուել է:

ՕՏԱՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՅ

Նորերս Պարիզում լոյս տեսան երկու փոքրիկ բրոշիւրներ Ֆրանսերէն լեզուով, «La Pologne et la crise Russe» մի ընդհանուր վերնագրով, որոնց մէջ շատ համառօտ բայց և շատ ազդու նկարագրուած է լեհացիների վիճակը Ռուսիայում:

Օգտուելով «Вѣстникъ Европы» ամսագրի վերջին համարից, առաջ ենք բերում այդ բրոշիւրներից մի բանի հետաքրքրական տեղեկութիւններ: Մի տետրակում հեղինակն ասում է, «ռուս-լեհական յարաբերութիւնները չեն կարող աւելի վատ լինել, քան այժմ են: Լեհ ժողովուրդը բիւրօկրատիայի ձեռքում կրում է խորը տանջանքներ: Սկսուած 1863 թուից ոչ միայն չարաքաղդ ապստամբութեան ժամանակակիցներն են ենթակայ վրիժառութեան, այլ և հետագայ սերունդները. որդիները դաժան պատիժների են արժանանում իրանց հայրերի մեղքերի համար: Լեհաստանը զրկուել է ոչ միայն ազգային, այլ և կենսական իրաւունքներից: Իւրաքանչիւր լեհացի համարում է պետական յանցաւոր լով այն պատճառով, որ նրա երակներէ մէջ լեհական արիւն է հոսում: Հրատարակուել են մի շարք բացառիկ օրէնքներ և գաղտնի հրամաններ, որոնք լեհերին դարձրել են վերջին տեսակի քաղաքացիներ: Ռուս պաշտօնեաները հեղեղել են երկիրը և լեհերին զրկել ոչ միայն խոշոր, այլ և ամենահասարակ և աննշան գործերում մասնակցելու իրաւունքից: Բիւրօկրատիան ոչ մի փորձ չի արել ռուս լեհական յարաբերութիւնները բարւոքելու, ընդհակառակը, ջանացել է աւելի խորացնել երկու ազգերի մէջ բացուած անդունդը: Լեհական լեզուն հալածուած է և արհամարհուած: Նրա գործածումը արգելւում է մինչև անգամ այն դէպքերում, երբ թոյլատրուած է գերմաներէն և ուրիշ օտար լեզուների գործածութիւնը: Առանձնապէս հալածուել է լեհ լեզուն դպրոցներում: Լեհ երեխաները տեսնելով, որ դպրոցների վարչութիւնը ատում և արհամարհում է իրանց մայրենի լեզուն, կրօնը և ազգային պատմութիւնը, տողորում են փոխադարձատելութեամբ դէպի իրանց ռուս ուսուցիչները: Լեհերը տեսնում են, որ դպրոցների նպատակը բոլորովին լոյս տարածելը չէ, որ ռուս մանկավաժները ոչ թէ կրթողներ են, այլ քաղաքական գործակալներ, որ դպրոցական վարչութեան մէջ տիրում է չոր ու ցամաք ձևականութիւն, միացած անբարեխղճութեան հետ, որ, հեղինակի ասելով, հրեշային չափերի է հասել

մանաւանդ Ապուխտինի հոգաբարձութեան ժամանակ,—և կամայ ակամայ ատում են ամեն ինչ, որ ուստական է:

Բիւրօկրատիան հրել է իրանից նոյն իսկ գիւղական դասը, որ 40 տարի սրանից առաջ ուսու կառավարութեան կողմնէր անցել այդ ժամանակուայ հողային բարենորոգումներէ շնորհով: Այժմ գիւղացիներէ ահագին մեծամասնութիւնը զգում է իւր վրայ ուսու պաշտօնեաների մանրակրկիտ վարչութեան ծանրութիւնը:

Այս խօսքերին ուսու ամսագիրն իւր կողմից աւելացնում է «Պրուսիայումն էլ հալածում են լեհացիներին, բայց պրուսացիները, այսուամենայնիւ, լաւ և ազնիւ կառավարիչներ են, իսկ ուսու «ուսացնողները» կարող են համեմատուել տաճկական պաշտօնեաների հետ: Լեհաստանի մի քանի գաւառները միանգամայն յիշեցնում են տաճկական վիլայեթներ իրանց վարչական եղանակով և յետմնացութեամբ: Այդ տեղերում չը կան ոչ դպրոցներ, ոչ բարեգործական ապաստարաններ, ոչ հիւանդանոցներ, և ոչ նոյն իսկ յարմար ճանապարհներ, թէև այս բոլորի համար ժողովրդից հաւաքում են առատ տուրքեր»:

Կարծես, բիւրօկրատիան լեհացիներին ենթարկում է ամեն հալածանքի դիտմամբ, որպէս զի վերջի վերջոյ հարկադրի լեհ ժողովրդին ոտքի կանգնել, որ յետոյ ինքն իրաւունք ունենայ ասելու թէ լեհացիները ըմբոստ ազգ են, միշտ նրանց պիտի պահել երկաթէ ձիւրանների մէջ: Սակայն լեհացիները գիտեն այս և երբէք չեն վստահանալ անհաւասար կռուի մէջ մտնել ինչպէս այդ արին 1863 թուին: Նրանք ուսու զօրքի դէմ չունեն թշնամական զգացում և չեն կարող ունենալ թէկուզ հէնց այն պատճառով, որ այդ զօրքի մէջ Հեռաւոր Արեւելքում ներկայումս կռւում են ուսուաց թշնամու դէմ տասնեակ հազարաւոր լեհացիներ: Ոչ մի բարեխիղճ ուսու հայրենասէր չը պիտի զարմանայ, որ լեհացիները խորապէս ատում են ուսու բիւրօկրատիան: Ռուս պաշտօնեաները մի զարմանալի կամակորութեամբ լեհ ժողովրդին ներշնչում են այն համոզումը, թէ պատկանել ուսու պետութեանը—կընշանակէ լինել իրաւագուրդ և ոչնչութիւն: Ասողներ կան, թէ իրանք լեհացիները հաւատ չեն տաժում դէպի ուսուիան, ատում են նրան և թէ մինչև որ նրանց այս վերաբերմունքը չը փոխուի, չի կարելի ուսու կառավարութեան քաղաքականութեան մէջ փոփոխութիւնների սպասել: Բայց միթէ կարելի է լեհերից պահանջել հաւատ և հաւատարմութիւն ներկայ պայմաններում: «Եթէ Պետութիւնը, աւարտում է իւր խօսքը հեղինակը իւր բրօշուրներից մէկում»:

—Կարող է դէպի մեզ, լեհացիներս հաւատ տաժել միայն այն պայմանով, որ մենք հրաժարուենք մեր ազգայնութիւնից, մեր լեզուից, մեր կրօնից, թող երբէք նա հաւատ չը տաժի, որովհետեւ երբէք մենք չենք արժանանալ նրան»:

Նոյն հեղինակը իւր միւս բրօշիւը լրացնում է իւր ասածները փաստերով: Ընդհանրապէս նա դէպի ոուս ազգը ատելութեան ոչ մի նշոյլ ցոյց չի տալիս: Նա բողոքում է միայն վարչական սխտեմի դէմ և յոյս է յայտնում, որ փոխուելով կարգ ու կանոնները, կը փոխուեն դէպի լաւն և լեհացիներին յարաբերութիւնները դէպի ոուս պետութիւնը:

* * *

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ

ԹԱՏՐՈՆ

Թատրոնական սեզոնը վերջացաւ: Հայ խումբը դարձեալ բաժան բաժան եղաւ և ցրուեց զանազան քաղաքներ իւր սովորական պտոյտներն անելու: Մի մասը, տիկ. Սիրանոյշի ղեկավարութեամբ, ուղևորուեց Հիւսիսային Կովկասի հայաբնակ քաղաքները: Թէ ինչ ոեպերտուարով—չըգիտենք: Միւս մասը, պ.պ. Աբէլեանի և Պետրոսեանի ղեկավարութեամբ գնաց Երևան տասը ներկայացման համար, որից յետոյ կանցնի Ալէքսանդրապօլ, Ղարս և այլն: Այս խմբի ոեպերտուարը կազմուած է չորս ինքնուրոյն և վեց թարգմանական պիեսներից, որոնք բոլորն էլ նոր են գաւառների համար:

Խմբի վերջին ներկայացումները Թիֆլիսում այլևս հետաքրքրութիւն չէին շարժում, չընայելով, որ բաւական հետաքրքրական էին, յամենայն դէպս նրանցից երկուսը անպայման արժանի էին ուշադրութեան.— Պետրոսեանի բենեֆիսը և Վ. Փափագեանի «Ժայռ» պիեսը: Յարգելի դերասանը այս տարի իւր բենեֆիսի համար ընտրել էր Շէքսպիրի «Շէյլօկը»: Նա կատարում էր Շէյլօկի դերը և կատարեց իրան յատուկ բարեխղճութեամբ, հոգատարութեամբ: Հասարակութիւնը յարգեց բազմաշխատ բեմական գործչին բուն ծափահարութիւններով ու ցոյցերով: Եւ միայն այսքանը: Անախորժ թուաց մեզ, որ պատկառելի բենեֆիցիանտը մի հասարակ պսակ էլ չստացաւ այս անգամ, նա, որին միշտ հասարակութիւնը առատ նուէրներ է արել: Սակայն սխալ կլինի այս հանգամանքը բացատրել հասարակութեան անուշադրութեամբ: Վերջերս մեր կեանքի պայմաններն այնպէս են դասաւորուել, որ թատրոնը յետ է մղուել, ի հարկէ ժամանակաւոր:

Պ. Փափագեանի «Ժայռը» հետաքրքրեց հանդիսականներին իւր տենդենցիայով: Ահա պիեսի բովանդակութիւնը երկու խօսքով: Մի նորաւարտ իրաւաբան գալիս է իւր ծննդավայր

գիւղը և վճռում այնտեղ պարապել փաստաբանութեամբ, նպատակ ունենալով պաշտպանել անպաշտպան գիւղացիներին: Գալիս է թէ չէ, սիրահարուում է գիւղական մի յայտնի վաշխառուի աղջկայ վրայ: Այդ վաշխառուն կաշկանդած է և փաստաբանի հօրը, որը պարտ է նրան մի քանի հազար ոտբլի: Իրաւաբանը պարզում է իւր սիրեցեալ օրիորդին նրա հօր վաշխառութիւնը, գիւղացիներին քերթելը, կողոպտելը և խոստովանում է, որ պէտք է կռուի նրա դէմ, գիւղացիների շահերը պաշտպանելով դատարաններում: Օրիորդը, իմանալով հօր արարքները, զգում է դէպի նա ատելութիւն, բայց և այնպէս հոգու խորքում սիրում է իւր ծնողին: Տեղի է ունենում նրա և իրաւաբանի մէջ երկար վիճաբանութիւն: Աղջիկը խնդրում է, ազաչում խնայել իւր հօրը: Տղան չի համաձայնում: Չի կոտորում նաեւ իւր հօր ու մօր թախանձանքից և մնում է ժայռ իւր գաղափարների վերաբերմամբ: Սակայն գիւղացիները, կաշառուելով վաշխառուից, դաւաճանում են նրան և հրաժարուում իրանց կեղեքիչի դէմ դատարանում ցուցմունքներ անելու: Այս ևս չի յուսահատեցնում իրաւաբանին և ժայռը մնում է ժայռ: Նա զրկւում է իւր սիրեցեալից, մոռացութեան ե տալիս հօր վիճակը, մօր արցունքը, հարսնացուի տառապանքը, գիւղացիների ապերախտութիւնը և ուզում է անպատճառ գաղափարական մնալ: Հեղինակը չի պարզում, թէ ժայռը ինչ եղանակով և ինչ միջոցներով պիտի կռուի վաշխառուի դէմ, քանի որ դատաւորն էլ իւր հակառակորդն է դառնում վերջ ի վերջոյ: Եւ թողնելով հանդիսականին մթութեան մէջ, շտապում է վարագոյրը ձգել:

Պիեսի լեզուն սահուն է: Կան յաջող տեսարաններ, օրինակ երկրորդ արարուածի սկիզբը: Բայց եւ կան շատ ձգձգգուած տեսարաններ, օրինակ հէնց նոյն արարուածի վերջը, ամբողջ երրորդ արարուածը, ուր միևնոյն բանը մի քանի անգամ կրկնւում է, նաև վերջին տեսարանը: Հոգեբանութեան կողմից պիեսը ունի թերութիւններ, որոնք ծագում են հեղինակի ձիրքի յատկութիւններից. պ. Փափագեանը իւր վէպիկների մէջ էլ յաճախ կենսական ճշմարտութիւնը զոհում է տենդենցիային: Իբրև բնական գործ «Ժայռը» վատ չէ, թէև ունի շատ տեխնիքական պակասութիւններ: Վերցնենք հէնց այն, որ պիեսը շատ երկար է և ձանձրացնում է հանդիսականին: Բայց և այնպէս ընդհանուր պոմամբ «Ժայռը» հետաքրքրութեամբ է լսւում: Եթէ հեղինակը կրճատի, մշակի, տեղ տեղ

փոփոխի — հայ ռեպերտուարի մէջ ցանկալի պիէսներից մէկը կ'մնայ:

Սեզոնը վերջացաւ մօտ 5000 ռուբլի դեֆիցիտով, այսինքն այն գումարով, որ խոստացել է պ. Ալ. Մանթաշեանը: Մենք կապացուցանենք մի առանձին յօդուածով, երբ կը քննենք Դրամատիկական ընկերութեան տարեկան հաշիւները, որ այդ բացը չէր գոյանալ, եթէ ընկերութիւնը աւելի զգոյշ վարէր թատրոնական գործը:

* * *

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. **ՋԼԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌԸ:** Ջղայնութեան տարածման գլխաւոր պատճառը բժիշկ Ծօն-Կալեն գտնում է կօշիկների մէջ: Նրա կարծիքով նեղ կօշիկները արգելք են լինում արեան կանոնաւոր շրջանառութեան, որից զանազան ջղային հիւանդութիւններ են առաջանում և յետոյ ժառանգաբար մէկ սերնդից միւսն են փոխւում:

Բժիշկ Ծօն-Կալեն առաջարկում է վերադառնալ հին սովորութեան և սանդալներ գործածել, որովհետեւ նրանք արգելք չեն լինում արեան շրջանառութեան և նպաստում են առողջանալուն: Նրա ասելով, այն բոլոր հիւանդները, որոնք նոր մօդայի կօշիկների փոխարէն սանդալներ են գործածել, նկատելի կերպով միւսներից առողջ են զգացել իրանց:

Եւրոպայի ազգերի մէջ ջղային հիւանդութիւնը ամենից քիչ է տարածուած Անգլիայում, որովհետեւ նրանք մեծ ուշադրութիւն են դարձնում կանոնաւոր կօշիկների վրայ: Ջղայնութիւնը սկսեց տարածուել Անգլիայում միայն վերջին ժամանակներս, երբ այնտեղ էլ երեացին նեղ և բարձր կրունկներով կօշիկներ:

2. **ԺԱՆՏԱՏՆՆԴԻ ԲԺՇԿԵԼԸ ՇԻՃՈՒԿՈՎ.** Պրօֆ. Շանտե-միսը, Ֆրանսիական բժիշկների վերջին ժողովին զեկուցեց ժանտատենդի (тиф) շիճուկով բժշկութեան հետեւանքների մասին: $3\frac{1}{2}$ տարուայ ընթացքում, 545 հիւանդներից մեռել են միայն $4\frac{1}{2}\%$, այսինչ Փարիզի հիւանդանոցներում մեռնողների թիւը հասնում է 18 - 27% :

Այդ եղանակով բժշկելիս, աղիքները, որոնք առհասարակ ժանտատենդի ժամանակ վտանգի են ենթարկւում, բոլորովին անվնաս են մնում: Շիճուկը, ինչպէս երևում է, ազդում է միայն փայծաղի, գեղձերի և ոսկրի ուղեղի վրայ:

Ուրիշ բժիշկներն էլ օգտուել են այդ շիճուկով և ասում

են, որ ժանտատենդի շիճուկով բժշկութեան ժամանակ մահուան դէպքերի թիւը $\frac{2}{3}$ քիչ են լինում:

Ժանտատենդի շիճուկը ստացւում է ձիուց, որին պատուաստում են հեղուկի նման ժանտախտի թոյնը:

3. ՄՏԱԽՈՐ ԹՈՅԼ ԵՐԵՆԱՆԵՐԻ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ: Enfants arriérés—այսպէս է անուանում «Temps» ի գիտական մասի աշխատակից Դը-Վարինյին այն երեխաներին, որոնք շատ յետ են մնացել իրանց դպրոցական ընկերներից: Այդպիսի երեխաների համար անհրաժեշտ է առանձին ուսումնարաններ հիմնել. օրինակ Ֆրանսիայում կոյրերի և խուլ ու մուշկերի համար առանձին ուսումնարաններ կան. բայց ապուշ և մտաւոր թոյլ երեխաների համար ոչ մի կրթական հաստատութիւն չկայ:

Չնայելով, որ ապուշների կրթութեան սկզբնապատճառը Ֆրանսիացի Սեզէնն է եղել, այնուամենայնիւ այդ գործը Ֆրանսիայում պաշտպանութիւն չգտաւ. այն ինչ Գերմանիայում, Բելգիայում և Հոլլանդիայում Սեզէնը շատ հետեւողներ ունեցաւ: Դեմորի ասելով երեխաների բթամիտ լինելը և շատ դանդաղ զարգանալը առաջ է գալիս ուղեղի թուլութիւնից, ժառանգական հիւանդութիւնից և աշխարհ գալուց յետոյ ստացած զանազան հիւանդութիւններից. կամ թէ իրանց շրջապատող միջավայրի պատճառով անընդունակ են լինում անցնելու սովորական ուսումը:

Շուտուհետքի հաշուով ապուշների և մտաւոր թոյլ երեխաների թիւը Միացեալ Նահանգներում հասնում է 25 հազարի, Անգլիայում 46 հազարի, Գերմանիայում, որտեղ 29 հասարակական և 15 մասնաւոր ուսումնարաններ կան ապուշների համար, մտաւորապէս 1,5%, այսինքն 8 հազար, չհաշուելով ապուշներին, որոնցով հասնում է 13 հազարի. Բելգիայում 809,525 սովորող աշակերտ կայ, որոնցից 10% ապուշ են:

Timps-ի աշխատակից Դը-Վարինյին ասում է, որ անհրաժեշտ է ուշադրութիւն դարձնել նրանց վրայ և առաջն առնել, որովհետեւ ժամանակով նրանցից առաջ կգան արատաւորներ և յանցաւորներ, որոնք շատ ծանր բեռ կլինին հպարակութեան համար: Ինչպէս օրինակ 1901 թուին Գերմանիայի նաւերի վրայ դատի են ենթարկուել 49 հազար մատաղ և անչափահաս յանցաւորներ: Զի կարելի սակայն ասել, որ մտաւոր թոյլ երեխաների դաստիարակութիւնը միշտ լաւ հետեւանքներ չէ ունենում:

ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆՑ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Կովկասեան նոր փոխարքայի գալուստը:—Ռուսիայի ներքին քաղաքակա-
նութեան յեղաշրջումը. ռուս մտքի այժմեան արտայայտութիւնը. մամուլի
արդի լեզուն. գեղեցիկ գրականութիւն. «СВѢТЪ» և «РУССКІЙ ВѢСТНИКЪ»
առաջ և այժմ. վերջնիս կարծիքը ներկայ դրութեան մասին. ռուս բիւրո-
կրատիայի պահանջը. խօսքից գործ անցնելու անհրաժեշտութիւնը. ռուս ա-
զատամիտ կուսակցութեան պահանջները. հպատակ ազգերի պահանջների չա-
փաւորութիւնը. հպատակ ազգերի հաւատարմութեան զգացումները. Կովկաս
խառնակութիւնները շարունակում են. Բագուի վիճակը. սեն. Կուզմինսկու
քննութիւնը—կոտորածների պատճառների և այլ հաստատութիւնների վերա-
բերմամբ. Թիֆլիսի գաւառի խռովութեանց սոսկալի միջնադէպը. Կովկա-
սեան նոր փոխարքան որպէս միակ յոյս արդի դրութեան. տեղեկութիւն-
ներ նորա ապագայ գործունէութեան մասին. ժողովրդական ներկայացու-
ցիչների ապագայ համագումարի ծրագիրը. կրօնական ներկայացուցիչների
մասնակցութիւնն այդ ժողովին. հրովարտակ հաւատի համբերողութեան
մասին. վերացումն հալածանքի կրօնափոխութեան դէմ. ինչ ունի Էջմիա-
ծինը անելու այդ մասին. Թիֆլիսի ներկայացուցիչները Պ. Բուրգոււմ.
նոցա Ներկայանալը Կովկասի փոխարքային եւ ներքին գործերի նախարա-
րին. ռուս հրապարակախօս Ա. Նովիկովի նամակը Բագուի նստանալա-
պետ իշխ. Նակաշիճէին եւ վերջնիս դատի կանչելը նորան. ծնողական
ժողով Թիֆլիզում. Հայոց համագումար. ժողովը. Հայոց պետիցիայի
վերջնական խմբագրութիւնը: Մեր վրացի եղբայրներին:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՓՈԽԱՐԳԱՅԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ ԹԻՖԼԻՍ

Մայիսի 5-ին, ցերեկուայ 2 ժամին արտակարգ գնացքով
Թիֆլիս ժամանեց Կովկասի նոր փոխարքայ կոմս Ի. Ի. Վո-
րոնցով-Դաշկովը իւր ամուսնու, աղջկայ և հարսի հետ:

Երկաթուղու կայարանում կոմսին դիմաւորեցին իւր օգ-
նականները՝ ժեն. Մալաման, Սուլթան Կրիմ-Գիրէյը և Շիրին-

կին, Թիֆլիսի նահանգապետի պաշտօնակատարը, փոխարքայի դիւանատան ծառայողներ, Թիֆլիսի քաղաքագլուխը, քաղաքային վարչութեան անդամներ, ազնուականների պարագլուխը, արհեստաւորների գլխաւորը և այլն:— Քաղաքագլուխը կոմս փոխարքային մատուցանելով աղուհաց փայտէ ափսէով, ողջունեց նորա գալուստը մի ընդարձակ ճառով քաղաքի կողմից, իսկ Թիֆլիսի ամեն ազգի տիկիներ մատուցին փոխարքայի ամուսնուն ծաղկէփնջեր:

Կայարանից փոխարքան իւր շքախմբով և բոլոր հետևորդներով, ձի հեծած ուղևորուեց դէպի ոռուսաց Սիօն մայր եկեղեցին: Բոլոր փողոցները, ուր որ անցնում էր հանգէսը՝ զարդարուած էին դրօշակներով, կանաչով և գորգերով: Սիօն եկեղեցում փոխարքային դիմաւորեց ս. էքսարխը յունադաւան հոգևորականութեան հետ. այնտեղից նա ուղղուեցաւ դէպի Վանքի աւագ եկեղեցին, ուր ընդունեց նորան առաջնորդ Սաթուհեան սրբազանը հոգևորական դասի հետ մի ճառով, որ թարգմանում էր ոռուսերէն Տ. Բենիկ վարդապետը: Այդտեղ ներկայացաւ փոխարքային մայր եկեղեցու ժրջան երեցփոխան պ. Արշակ Բաբեանը և մի քանի ծանօթութիւններ տուաւ կոմսին և կոմսուհուն տաճարի կառուցման ժամանակի մասին:

Այդտեղից փոխարքան այցելեց մահմեդականների կրկին մղկիթները, ուր ընդունուեց նոցա հոգևորականութեան կողմից պատշաճաւոր կերպով:

Այնուհետև փոխարքան գնաց պալատ, ուր նորին պայծառափայլութեան ներկայացան բարձրաստիճան անձեր, քաղաքների, ընկերութիւնների, բանկային և այլ հաստատութիւնների ներկայացուցիչներ, հիւպատոսներ, լրագիրների խմբագիրներն և այլն:

Հետևեալ օրը, մայիսի 6-ին, փոխարքային ներկայացաւ Ազգիս Վեհ. Կաթողիկոսի ուղարկած պատգամաւորութիւնը՝ սրբ. Գէորգ արքեպիսկոպոս Սուրէնեան երկու վարդապետներով, որ մատուց նորան Նորին Ս. Օծութեան ողջոյնը, առ որ փոխարքան յայտնելով իւր շնորհակալութիւնը՝ աւելացրեց թէ ինքը մօտ ժամանակում կայցելէ Վեհ. Հայրապետին Ս. Էջմիածնում:

Այն խառնաշփոթ կացութիւնը, որի մէջ ներկայումս գըտնուում է Ռուսիան, տարօրինակ երևոյթների վկայ է դարձնում մեզ: Երկրի քաղաքական և ընկերական կեանքի հանգամանք

ներն այնպէս են բարդուել, որ այսօր սկսել է բնական և հասկանալի թուալ այն, ինչ-որ դեռ երէկ թուում էր երևակայութիւն, ցնորք և դաւաճանութիւն:

Ով կարող էր մտածել դեռ մի տարի առաջ, որ Ռուսիայի ներքին քաղաքականութիւնն այսօր պիտի կծու քննադատութեան ենթարկուի նոյն իսկ այնպիսի անհատների և հաստատութիւնների կողմից, որոնք իրանց ամբողջ կեանքի ընթացքում և իրանց հոգու կարծեցեալ անկեղծութեամբ եղել են նոյն այդ քաղաքականութեան եռանդուն ջատագովները: Պարզ է, որ արուեստական ուժով բռնուած թանձր վարագոյրը ճապոնացիների զօրեղ ձեռքով հեռացուել է հսկայական մարմնի վրայից, և այսօր տեսնում են այդ մարմնի սոսկալի նեխուածութիւնը նաև նրանք, որոնք մինչև այժմ կոյր էին կամ ձեւնտու էին համարում իրանց անձնական շահերի համար կոյր ձեւնալ:

Հասարակական բողոքող և հարուածող մտքի վիթխարի հեղեղը կլանել է ամենքին և քշում, տանում է իւր հետ մարդկանց դէպի մի տակաւին անորոշ բայց համեմատաբար լուսաւոր վայր, ուր նրանք պիտի վայելեն բնութիւնից իրանց սահմանուած իրաւունքներն ու բարիքները: Եւ այդ հեղեղին այսօր ակամայ անձնատուր են լինում մէկը միւսի ետևից նոյն իսկ նրանք, որոնք եղել են միշտ նրա դէմ պատուարներ:

Այո, Ռուսիայի հարիւրաւոր տարիների անշարժ կեանքի այժմեան փոթորիկը և՛ ուրախալի է և՛ սոսկալի: Երբ մարդ փոքր ինչ ուշադիր հետևում է ռուս մտքի այժմեան արտայայտութեանը, անկարող է գտնել իւր գարմացումը: Լսում ես ազատամիտ դատողութիւններ այնպիսի բերաններից, որոնք մինչև այժմ յետադիմութեան, խաւարի և անշարժութեան փաստաբաններ են եղել:

Ռուս մտքի արտայայտիչ տարրերը—գրականութիւնը պարբերական մամուլը և հասարակական հաստատութիւնները երբէք չեն փայլել իրանց քաղաքացիական համարձակութեամբ: Երկաթէ ձեռներով ճնշուած՝ նրանք միշտ եղել են խեղճ և ուղորմելի, կարող ենք ասել, առանց որևէ բացառութեան: Մամուլի նոյն իսկ անկաշառ համարուած օրգանները դեռ անցեալ տարի ցոյց էին տալիս մտավախութեան այնպիսի եղկելի օրինակներ, որոնցից զգայուն մարդու սիրտն էր պղտորում: Եւ երբ մեզ ասում էին, թէ այս ինչ լրագիրը կամ ամսագիրը համարձակ է և անկեղծ, մեզ թւում էր, թէ դա մի կծու հեղձութիւն է ռուս մամուլի վերաբերմամբ: Բիւրօկրատիայի ճշնշող ձեռքը բոլորի կողորդը սեղմել էր: Բաւական է ասել, որ

«Русскія Вѣд.» նման պարզ, ակադեմիական մի օրգան համարուում էր ազատամիտ իւր մաղձ շարժող օլիմպիական սառնութեամբ: Բաւական է ասել, որ ռուս հասարակութեան լուսամիտ համարուած դասի համար երկնային մանանա էր մի որևէ ազատամիտ կոչուած լրագրում կարդալ որևէ մութ ակնարկ երկրի ներքին կամ արտաքին քաղաքականութեան այս կամ այն սխալի մասին: Ակնարկը ձեռք է ձեռք էր անցնում, և նրա հեղինակը կամ հրատարակող օրգանը քիչ էր մնում հերոս հռչակուէր:

Նոյն եղկելի վիճակի մէջ էր—և այժմ իսկ է—ռուս գեղեցիկ գրականութիւնը—վիպասանութիւնը, դրաման և այլն: Մի Գորկիյ, որ յաջողել է իւր այս կամ այն պիեսի կամ վէպիկի մէջ մի սուր դարձուած գործածել, համարուում է նոր խօսքի մարգարէ: Մի Ջեխով, որ ամբողջ կեանքում միայն եզովպոսի առակներով է արտայայտել ռուս ողորմելի մտքի տուայտանքները, քիչ է մնացել ռուս Շիլլէր հռչակուի:

Այսքան ողորմելի և խղճալի էին դեռ մինչև վերջին ամիսները ռուս գրականութիւնը և ռուս մամուլը իւր մտավախութեամբ:

Այսօր նկատուում է հակառակը: Այսօր համարձակութիւն են ստացել պարզ և դրական ոճով խօսելու ոչ միայն նրանք, որոնք վաղուց կարօտ էին զգում այդպէս խօսելու, այլև նրանք, որոնք դէմ էին ամեն մի ազատ խօսքի:

Ահա տասնեակ տարիներ է մտքի ամեն մի թռիչք սպանող սառն Պետերբուրգում հրատարակուում է «Свѣтъ» (Լոյս) անունով մի թերթիկ, որ, չընայելով իւր անունը, եղել է ամենախաւար գաղափարների քարոզիչ: Նրա խմբագիրն է ոմն Վ. Վ. Կօմարով: Այդ միևնոյն մարդը հրատարակում է և մի ամսագիր «Русскій Вѣстникъ» անունով, որ նոյնչափ լուսաւոր է, որչափ և յիշեալ «Լոյս» լրագիրը: Ճարիներ անընդհատ այդ տխրահռչակ հերոսը հալածել է բոլորը, ինչ-որ եղել է բարի, լուսաւոր, յառաջադէմ: Նա հալածել է հայերին, լեհացիներին, ֆինլանդացիներին, հրէաներին, համարել է բոլորին նենգամիտ, խարդախ, դաւաճան: Նա հալածել է և՛ իւր ազգի ազնիւ զաւակներին: Եւ միայն մի սրբութիւն է ունեցել—բիւրօկրատիան և նրա միջնադարեան քաղաքականութիւնը:

Այժմ այդ մարդն էլ է փոխել լեզուն և սկսել է խօսել իւր համար անսովոր ոճով: Յարձակուելով ռուս բիւրօկրատիայի վրայ, Կօմարովն իւր ամսագրի վերջին համարում «Нов.

Время» լրագրի խաւարածով աշխատակիցներէից մէկի — Նիկօլայ Էնգելյահարզի բերանով դատապարտում է կծու լեզուով կառավարութեան «յամառ սխալները», «կոյր նիւթամուրութիւնը» և «խսկական սլաւօնական անհեռաբանութիւնը»: «Ռուս կառավարութիւնը, ապում է ամսագիրը, չի հոգացել իւր կողմը գրաւել հասարակական կարծիքը, նա միայն և միմիայն յենուել է մի կողմից ֆիզիքական ոյժի, միւս կողմից ոռւս հասարակ ժողովրդի տարերային հաւատարմութեան կամ աւանդական իշխանութեանը հպատակուելու կոյր սովորութեան վրայ: Նա հրել է իրանից երկրի բոլոր ազատ մտածող մարդկանց, արգելել է նրանց հրատարակութիւնները, գողգողութեամբ իւր բոլոր արարքներով յայտնել է, թէ պետական կեանքի և գործունէութեան համար բնաւ հարկաւոր չէ ազգային հանճարի թաղատ միտքը, այլ բաւական է միայն... Կանցելարիան»:

«Այժմեան մեր խայտառակութիւնը, շարունակում է ամսագիրը, մեր սարսափը, մեր զօրքերի պարտութիւնը, հազարաւոր ոռւս մարդկանց դեղմներն եապօնացիների ձեռքը գերի ընկնելը, որ յիշեցնում է մօնղօլական լծի մոռացուած դարերը, իսկ երկրի ներսում իշխանութեան կատարեալ ապիկարութիւնը և ոչնչութիւնը, հպատակ ազգերի միութեան յաղթանակը անգօր և անկիրթ ոռւս ժողովրդի վրայ — այս բոլորը պատրաստուել է այն հանգամանքով, որ ամբողջ մի դար Ռուսիայում հալածուել է տաղանդը, միտքը, խօսքը»:

Ծայրայեղ միջոցների կողմնակիցները ճշշումներ են պահանջում: Նրանք աղաղակում են. «Մի թոյլ տուէք, դսպեցէք, պահակներ դրէք, կողպեցէք բոլոր դռները»: «Բայց ի՞նչպէս պահել այն, ասում է ամսագիրը, ինչ-որ ներս է գալիս ոչ միայն բոլոր դռներով, այլ և, կարելի է ասել, հասարակութեան գլ ժողովրդի կաշուի բոլոր ծակերով»:

Ի՞նչպէս դարմանել ցաւը: Ահա խնդիր: Կօծարօվի ամսագիրը, առանց խնդիրը լուծելու, առաջ է բերում հետեւեալ կարծիքը:—

«Այն ուղղումները, կարկատանները և բարւոքումները, որոնք առաջ կարող էին հիացման արժանանալ, այժմ միայն գրգռում են մարդկանց: Ոոստումները հաւատի չեն արժանանում: Մաքրուած ռեֆօրմների ծրագիրները հանդիպում են ծաղրի: Ստեղծուել է մի տրամադրութիւն, որ այժմ մեղանում արտայայտուել է դէպի բիւրօկրատիան, այն է, թէ հարկաւոր չէք մեզ դուք, ոչ բարիներդ, ոչ չարերդ, ոչ իմաստուններդ, ոչ տկարամիտներդ, ոչ լաւերդ, ոչ վատերդ, ոչ վերանորոգիչներդ

և ոչ պահպանողականներդ: Հարկաւոր չէք դուք – թէկուզ լինիք ոսկեալ և աղամանդեայ: Հեռացէք, տեղ ազատեցէք»... Հարկաւոր է տասնեակ տարիներ գրգռել, որպէս զի այսպիսի գրգռման հասցնել:

«Մենք չենք ասիլ, կցում է այս խօսքերին Կոմարովի ամսագիրը, թէ որտեղից ենք վերցրել ողւս բիւրօկրատիայի այս բնորոշումը: Այստեղ գոյները թանձրացրած են, հարկաւ, բայց նոյն իսկ պաշտօնեաները խոստովանում են, որ ճշմարտութիւն կայ այս կարծիքի մէջ»:

Այսպէս են խօսում այսօր այն մարդիկ, որոնք տասնեակ տարիներ շարունակ ծունկ են չոքել և խունկ ծխել բիւրօկրատիայի առջև:

Սակայն ինքը բիւրօկրատիան իսկ զգում է թարմ օդի պահանջ:

Ապացոյց այն գրութիւնը, որ այսօր պատում է Պետերբուրգի պետական հիմնարկութիւններում ծառայողների մէջ և ստորագրւում: Այս գրութեամբ ողւս պաշտօնեաները տէրութիւնից պահանջում են վերանորոգութիւնների շուտափոյթ իրագործում: Նրանք խոստովանում են, որ այլ ևս անգոր են սեպհական ուժերով վարել պետական հսկայական մեքենան: Եւ ինքն իւր բերանով գատապարտելով իրան, ողւս բիւրօկրատիան պահանջում է ժողովրդի ներկայացուցիչների միջամտութիւնը պետական գործերում:

Այսքան փոխուել է ամեն ինչ Ռուսիայում... առ այժմ... միայն խօսքով:

Այն ինչ, խօսքը անհրաժեշտ է համարւում գործի փոխել որքան կարելի է շուտ: Այս է պահանջում ոչ միայն երկրի, այլ նոյն իսկ բիւրօկրատիայի շահը: Եւրոպական մամուլը, որ վերջերս իւր գլխաւոր ուշադրութիւնը Ռուսիայի ներքին դրութեանն է նուիրել, այս մասին նախազգուշացնում է անընդհատ: Եթէ այսօրուայ տարրական ճշմարտութիւնները զգալու համար հարկաւոր էին ողւսաց զօրքերի աւելի քան մի տարուայ սոսկալի պարտութիւնները և անթիւ կորուստները, պետութեան երեք միլիարդ ծախքը, եթէ թեթեւ վերանորոգութիւնների պահանջը բիւրօկրատիային ըմբռնել տալու համար բաւական չեղան տարիների խուլ բողոքը խեղճ, ողորմելի, քաղցած ու մերկ ողւս ժողովրդի, այլև պահանջուեց արիւնհեղութիւն, միթէ չը պիտի երկնչիլ ապագայի բարդութիւններէ: Մտքի մեծ ոյժ հարկաւոր չէ հասկանալու համար, որ այն, ինչ-որ

այսօր չի գոհացնում հասարակութեանը, կարող էր հրճուանք պատճառել նրան մի քանի տարի առաջ: Համեմատեցէք մոքով փետրուարի 16-ի մանիֆեստի և 12-ի ռեսկրիպտի թողած տրպաւորութիւնը այն տպաւորութեան հետ, որ կարող էր համանման մի ազդարարութիւն գործել հասարակութեան վրայ թէ կուզ մինչև ոռւս-ճապոնական պատերազմը, և դուք կը պատկերացնէք ժամանակի նշանակութիւնը: Անհրաժեշտ էր ժամանակի ոգին ըմբռնել և մասնաւոր ուժօրմաների ծրագիրն աւելի վաղ հրատարակել: Քանի որ ժամանակը արհամարհուեց բիւրօկրատիայից, հասկանալի է, որ պահանջները կարող են առաւել խիստ ձև ստանալ:

Հասարակութեան միտքն այժմ Ռուսիայում առաջադիմում է զարմանալի արագութեամբ: Պատնէշը խորտակուել է և լոյսը ոռւս ինտելլիգենցիայի փոքրիկ սենեակից սկսել է տարածուել ժողովրդի լայնածաւալ շրջաններում: Այն, ինչ-որ մի փոքրիկ դասի գիտակցութեան մէջ էր, այսօր դարձել է ամբողջի սեպհականութիւն: Եթէ ոռւս ինտելլիգենցիայի ամենախաւարածիտ բաժինն իսկ, ի դէմս Սուվորինների և Կոմարոմների, անցել է ազատամիտների բանակը և այսօր խօսում է շուտափոյթ վերանորոգութիւնների մասին, կարելի է, արդեօք, երաշխաւորել, որ աւելի առաջ գնացածները չեն արագացնիլ իրանց քայլերը դէպի հեռու, թէկուզ տարիների ընթացքում խաւարը պաշտածների ընկերութիւնից փախչելու համար: Էվօլուցիայի օրէնքները անխուսափելի են, նաև անյաղթելի: Նա, որ միշտ ինձնից յետ է մնացել և այսօր ձգնում է ինձ մօտենալ, մի զօրեղ խթան է ինձ համար՝ աւելի առաջ շարժուելու և միշտ իրան յետ թողնելու:

Մտքերի այսպիսի արագ առաջընթացման միջոցին պետութեան ամենամեծ հմտութիւնը կըլինի միջին ուղին ընտրելը: Եւ այս միջին ուղին է ներկայումս՝ ոռւս ազատամիտ կուսակցութեան բռնածը: Տալով գոհացում այդ կուսակցութեան պահանջներին, կառավարութիւնը ձեռք կը բերի նրա անկեղծ բարեկամութիւնը և, յենուելով նրա աջակցութեան վրայ, կապահովի իւր գոյութիւնը: Նա կը խուսափի ոչ ցանկալի բարգուծիւններից, որոնց կարող են առաջացնել ոռւս ինտելլիգենցիայի աւելի արմատական մասը և ոռւս ժողովրդի աւելի անհանգիստ տարրերը: Մի ուրիշ ապաւէն կարող են լինել վերանորոգուած պետութեան համար հպատակ ազգերը: Ով ուշադիր հետևել է այդ ազգերի մինչև այսօր արտայայտած պահանջներին, կարող է երաշխաւորել նրանց անկեղծ բարեկամութիւնը

չափաւորութեան հետ: Կառավարութիւնը առիթ չունի այս կողմից երկմտելու: Բոլոր ազգերի կարիքներէ ծրագիրները իրանց ընդհանուր ոգով համապատասխանում են ողու ազատամիտ կուսակցութեան չափաւոր պահանջներին: Ոչ մի ազգ ծայրայեղութիւնների չի դիմում իւր պահանջների մէջ և բոլորի ձեռքտունների մէջ կարծիք թելով անցնում է հաւատարմութեան զգացումը: Այս հանգամանքը նշանաւոր պիտի համարել ողու դրօշակի ապահով ծածանման համար Լեհաստանում, ինչպէս և Ֆինլանդիայում, Կովկասի լեռներում, ինչպէս և Միջին Ասիայի անապատներում: Ռուս հասարակութիւնը պարտաւոր է գնահատել իւր օտարազգի և օտարադաւան եղբայրակիցների այս զգաստութիւնը և համակուել եղբայրական անկեղծ զգացումով: Այս մի գեղեցիկ ապացոյց է, որ Հարաշար սխալուած են եղել այն ողու շովինիստները, որոնք տարիներ շարունակ հալածել են իրանց օտարազգի հայրենակիցներին, մի զարմանալի տըլմար յամառութեամբ նրանց Ռուսիայի թշնամի համարելով: Ո՛չ, լեհացին և հայը, Ֆինլանդացին և վրացին նախ և առաջ իրանց համարում են ընդհանուր մի պետութեան հպատակ, ապա առանձին ազգութիւնների զաւակ: Տուէք իւրաքանչիւրին ազատ իրաւունք իւր կրօնը դաւանելու, իւր լեզուն սովորելու, իւր պատմութիւնը սիրելու, իւր գրականութիւնը մըշակելու, իւր որդկերանց կրթելու, իւր հողը հերկելու, մի անշատէք նրան ընդհանուր հայրենիքից բացառիկ օրէնքներով և կըտեսնէք, որ նա եթէ ոչ աւելի գէթ ոչ պակաս օգտակար քաղաքացի է Ռուսիայի համար: Եթէ ուզում էք սիրելի լինել, սիրեցէք և մեզ, հակառակ դէպքում՝ սերմանած չարութիւնը որքան մեզ, նոյնքան և, գուցէ ամելի, սերմանողի համար է վնասակար: Մենք չենք ուզում անշատուած լինել մի հզօր պետութիւնից և զրկուել նրա հովանաւորութիւնից. մի հրէք մեզ և մի զրկուէք մեր օգնութիւնից, առանց որի դուք կարող էք... տկարանալ:

Բուն ողու ինտելլիգենցիայի ազնիւ մասի պահանջները չեն արհամարհում միւս ազգութիւնների բարոյական շահերը: Նոյն բարեկամական ոգով են կազմուած, ինչպէս ասացինք, և բոլոր օտար ազգութիւնների ծրագիրները: Եւ այդ բոլոր «պետիցիաները», ի մի առնուելով, ցոյց կըտան կառավարութեանը միջին ուղին, որի վրայ պէտք է դնուի պետութեան ապագայ ուժիւմը: Փոխադարձ զիջումներ և կօմպրօմիսներ անշուտ կը լինին, ի նկատի ունենալով, որ յամառութիւնը երբէք բարի հետեանքներ չի կարող ունենալ: Ամենից առաջ պետու-

թեան ապագայ ապահովութեան համար անհրաժեշտ է մի օղակով կապել իւր հետ բոլոր հպատակներին առանց կրօնների և ազգերի խտրութեան:

Կովկասը անհամբեր սպասում է իւր փոխարքային: Արդարացի յոյսեր են տածւում, որ կոմս Վարանցով-Դաշկովի գալստեամբ երկիրը կըխաղաղուի և մրդկուած կեանքը կը մտնի իւր նօրմալ ընթացքի մէջ:

Ազգաբնակչութիւնը յոգնել և ուժասպառ է եղել անսովոր խառնակութիւններից: Ամեն ինչ դուրս է եկել իւր սովորական շրջանակից: Չկայ ոչ կեանքի և ոչ գոյքի ապահովութիւն: Հինը չի գոհացնում, նորը դեռ չի ծնուել, և այս անցողիկ դժբախտութեան մէջ մարդիկ չեն կարող երաշխաւորել իրանց վաղուայ ապահովութիւնը: Սկսած Կասպից ծովից մինչև Սև ծովի ափերը երկիրը փոթորկի մէջ է: Ուր նայում ես, միայն տխուր և սոսկալի պատկերներ ես տեսնում:

Բագուն դեռ մինչև այժմ չի ընդունել իւր սովորական կերպարանքը: Դեռ այնտեղ տիրում է հայերի ու թուրքերի մէջ փոխադարձ կասկած, անհաւատարմութիւն և երկիւղ: Դեռ ամեն մի չնչին դէպք—մասնաւոր սպանութիւն, վէճ, վիրաւորանք—առաջացնում է աղմուկ և իրարանցում: Դեռ շատերը փախչողներից չեն վստահանում վերադառնալ իրանց տները և քիչ չէ այնպիսիների թիւը, որոնք պատրաստուում են առ միշտ հեռանալ մեր երկրի այդ ամենաարդիւնաւէտ վայրից:

Սենատոր Կուզմինսկու մասնաժողովի գործունէութիւնը տակաւին իւր սկզբնական վիճակի մէջ է: Երբ պիտի վերջանայ այդ քննութիւնը, երբ պիտի հրատարակուին նրա հետեանքները—դեռ յայտնի չէ: Այս անորոշութիւնը լարուած և յուզուած դրութեան մէջ է պահում ոչ միայն բագուցիներին, այլ և բոլոր հայերին:

Մենք սկզբում կարծում էինք, որ սենատոր Կուզմինսկին Պետերբուրգից ուղարկուած է միայն փետրուարի հայ-թրքական կոտորածների պատճառները պարզելու: Յայտնուեց, որ նրան յանձնուած է քննել ամբողջ Բագուի նահանգի կառավարչական նաև քաղաքային հիմնարկութիւնների գործունէութիւնը: Այս հանգամանքն ունի իւր լաւ և վատ կողմերը: Նա լաւ է այն տեսակէտից, որ մեզ համար կըպարզուին շատ մութ կէտեր նահանգի կեանքից և վատ այն տեսակէտից, որ փետրուարի արիւնհեղութեան պարզաբանութիւնը կը յետաձգուի:

Առ այժմ յայտնի է, որ սենատորը ուշ է դարձրել Բազուի քաղաքային և նաւթային հողերի դրութեան վրայ: Պետերբուրգ հաղորդուած մասնաւոր տեղեկութիւններից երևում է, որ քննութիւնը երևան է հանել մի շարք եղծումներ քաղաքային հողերի վերաբերմամբ: Օօ, այս կողմից պատկառելի քննիչը շատ մութ պատմութիւնների հետ կը ծանօթանայ, եթէ ժամանակ ունենայ գէթ միայն քաղաքային խորհրդարանի քսահունգամեայ տխուր գործունէութիւնը քննելու: Ինչ վերաբերում է նաւթային հողերին, Կուզմինսկու մասնաժողովը ամենօր ստանում է բողոքներ և գանգատներ, որոնք ցոյց են տալիս, որ այդ հողերից շատերը մեծ կապիտալիստների ձեռքն են անցել զանազան միջոցներով: Առանձնապէս դառնագին գանգատուում են փոքրիկ նաւթահողերի կապալառուները, որոնց դրութիւնը իրօք անտանելի է և որոնք կամայ-ակամայ հարկադրուած են եղել, անբարեխիղճ մրցման զօրութեամբ, թողնել իրանց հողերը կամ վաճառել խոշոր կապիտալիստ նաւթարդիւնաբերներին:

Կոտորածների վերաբերմամբ տակաւին միայն այն է յայտնի, որ սենատորը առայժմ զբաղուած է սկզբնական քննութեամբ. նա ինքն անձամբ այցելում է տեղական հիմնարկութիւնները, խօսում է հայ և թուրք հոգևորականութեան հետ, հարց ու փորձ է անում վնասուածներին: Դեռ յարգուած չէ տեղական հասարակութեան միջամտութիւնը, որով խնդրում է՝ առ ժամանակ պաշտօնից հեռացնել գործի մէջ շահագրգռուած ոստիկանական պաշտօնեաներին: Հասարակութիւնը երկիւղ է կրում, որ ոստիկանութիւնը իւր ազդեցութեամբ կարող է արգելք լինել մասնաւոր վկաների անկեղծութեանը և անաչառութեանը:

Անկասկած վերջ ի վերջոյ սենատոր Կուզմինսկին կը պարզի փետրուարի արիւնալի օրերի պատճառները: Ամեն ինչ կախուած է տեսակէտից և տրամադրութիւնից... Ցանկանք որ տեսակէտն արդար լինի, երևան գան Բարթոլիմեան օրերի քստմնելի հերոսները և արժանանան իրանց պատժին:

Իսկ առ այժմ նրանք դեռ երկրի վրայ շրջում են անպատիժ, և երկիրը կարողանում է հանդուրժել նրանց ոտների ապականութեանը և օդը չի վարակւում նրանց վարշահոտութեամբ...

Անցեալ մեր տեսութենում խօսեցինք Գուրիայի խառնակութիւնների մասին: Գիւղերի յուզուած դրութիւնը շարունակ-

առւած է այժմ և ոչ միայն Գուրիայում, այլև ամենուրեք, գլխաւորապէս Գուրիայի նահանգում և Սուխումի շրջանում: Ահա Կովկասից Պետերբուրգ պաշտօնապէս հաղորդուած մի տեղեկութիւն, որ բնորոշում է երկրի ամբողջ կայութիւնը: Եղելութիւնը տեղի է ունեցել Թիֆլիսի գաւառում: Ապրիլի 4-ին այդ գաւառի Թօլաթսօփելի գիւղը գալիս են մի քանի աժիտատօրներ (քաղաքական քարոզիչներ) և մի տեղ ժողովում հինգ գիւղերի համայնքներին: Այս մասին տեղեկութիւն ստանալով, գալիս են պրիստաւն և տեղական կողակների սպան և գիւղացիներից պահանջում են, որ իրանց յանձնեն աժիտատօրներին: Ամբոխը չի համաձայնում և ցիցերով յարձակում է կողակների վրայ, երկու անգամ կրակելով սպային: Այն ժամանակ կողակները թրերով յարձակում են ամբոխի վրայ, երկուսին սպանում են և տասին վիրաւորում: Ամբոխը ցրում է: Նոյն օրը Թօլաթսօփելի գիւղի բնակիչների մի մասը գիւղի հրապարակն է բերում քահանայ Թուրքաձէին, 75 ամեայ զառամեալ տիրացուն և հարուստ գիւղացի Գուգութաշվիլուն: Բոլոր երեքին ստիպում են չոքել, վերցնում են մի սեղան, և աժիտատօրներից մէկը, բարձրանալով նրա վրայ, 700 հոգուց բաղկացած ամբոխին համոզում է՝ պատժել քահանային, տիրացուն և հարուստ գիւղացուն, որոնք համարձակուել են գնալ և զանգատուել գաւառապետին: Ամբոխը, աժիտատօրների խորհրդով, վճռում է Գուգուտաշվիլուն ենթարկել 3000 ռ. տուգանքի, իսկ քահանայի միրուքը սափրել: Մի գիւղացի տիրացուի միրուքից գջլում է մի կտոր:

Լսելով այս մասին, պրիստաւ Տէր-Գրիկուրովը պօղեսառւ Լօբովի, 15 կողակների և երկու ստրաժնիկների հետ գալիս է և, թողնելով կողակներին 30 քայլ հեռւում, մօտենում է ամբոխին, որից անջատւում են քահանան, տիրացուն և Գուգութաշվիլին, դառնում է գիւղացիներին և օրէնքի անունով խնդրում է խելքի գալ, յանձնել իրան աժիտատօրներին և ցրուել: Պրիստաւի խօսքերն ապարդիւն են անցնում: Այն ժամանակ նա թոյլ է տալիս կողակներին իրանց ուզածն անել: Պօղեսառւ Լօբովը, կողակների հետ մօտենալով գիւղացիներին, նոյնպէս ուզում է խօսքով համոզել նրանց խելքի գալու, սակայն ամբոխը փայտեր է բարձրացնում նրա վրայ: Մի գիւղացի ծանր հարուած է տալիս Լօբովի վզին: Կողակները անմիջապէս մտրակներով յարձակւում են ամբոխի վրայ: Իսկ երբ ամբոխը պատասխանում է նրանց փայտերով, կողակները հանում են պատեաններից իրանց թրերը: Առաջին զոհը դառնում

է գիւղացի Չխուբրիա Կօրիալուին: Այդ գիւղացին ունևոր էր և գիւղացիներին հարստահարում էր, խորամանկութեամբ մի կողմից նրանց հետ գործելով գոյութիւն ունեցող ռեժիմի դէմ, միւս կողմից, ձեռնալով կառավարութեան հաւատարիմ: Ամբողջ երեք ռոպէում ցրւում է, թողնելով կռուի տեղում մի սպանուած և 11 վիրաւոր, որոնցից երկուսը մեռնում են: Վիրաւորներին օգնելու համար կանչւում է գիւղական բժիշկը: Գաւառապետի պահանջով գիւղացիները մատնում են անկարգութիւնների մեղաւորներին, ձերբակալելով նրանց իրանց միջից ընտրուած անձանց ձեռքով:

Ներկայումս կատարեալ խաղաղութիւնը վերականգնուած է, հաղորդում է պաշտօնական տեղեկութիւնը Ս. Պետերբուրգի հեռագրական գործակալութեան միջոցով: Գիւղական վարչութիւնները բացուած են: Տանուտէրներին, դատաւորներին և գրագիրներին հրամայուած է դառնալ իրանց պաշտօնավարութեանը: Գիւղացիները հպատակուել են բոլոր կարգադրութիւններին. նրանք ընկճուած են և անցքից խորը վշտացած, զղում են և մեղքը գցում աժիտատօրների վրայ, որոնց խոստանում են բոլոր համայնքների մէջ ձերբակալել և չը տալ նրանց ոչ ապաստարան, ոչ ուտելիք և ոչ առաջնորդներ:

Ահա թէ ինչեր են կատարւում Կովկասի գիւղերում ներկայումս: Հազիւ մի տեղ յաջողւում է հրդեհը հանգցնել, բռնկւում ուրիշ տեղ: Եւ տեղական իշխանութիւնները միանգամայն շփոթուած են: Ոչ պակաս յուզման մէջ է և քաղաքների ազգաբնակչութիւնը:

Հասկանալի է, որ այսպիսի խառն հանգամանքներում երկրի խաղաղութիւնը վերականգնելու մօտաւոր ոյժը համարուած է նոր փոխարքայի գալուստը: Պետերբուրգը շատ է հետու մեզանից, և բարձրագոյն իշխանութիւնը ոչ ժամանակ և ոչ ոյժ ունի Կովկասի մասին առանձին հոգալու: Մեր երկրի վիճակը կարելի է ասել լիովին յանձնուած է կոմս Վարանցով-Դաշկովի բարի հայեցողութեանը: Թէ ինչ ծրագրով է գալիս կոմսը, տակաւին այնքան էլ պարզ չէ: Սակայն հասարակութեանը հասած հատուկտօր տեղեկութիւններից միայն այն եզրակացնել կարելի է, որ ինչ էլ որ լինի մեր փոխարքայի ծրագիրը, շատ բաներում է տարբերուելու նախկին կառավարչապետ Գօլիցինի քաղաքականութիւնից: Արդէն կոմս Վարանցով-Դաշկովը մի քանի անգամ պարզ յայտնել է, որ երկրի

վիճակը բարեկարգելու համար դիմելու է հասարակութեան և մամուլի խորհրդներին ու աջակցութեանը: Ստոյգ լուրեր են են պատուում, որ մինչև կոմսի գալը Թիֆլիսում կազմուած կը լինին առանձին ընտրեալ յանձնաժողովներ բոլոր ազգութիւնների, դասակարգերի և հասարակական հաստատութիւնների ներկայացուցիչներից, որոնք բարձր իշխանութեան հետ կը ձեռնարկեն երկրի բարենորոգութիւնները: Այդ գործում մասնակցութիւն կունենայ նաև Հայոց Վեհափառ կաթողիկոսի ներկայացուցիչը: Մեզ մնում է միայն սպասել համբերութեամբ: Մենք համոզուած ենք, որ կոմս Վարանցով-Պաշկովը Կովկասի բոլոր ազգաբնակչութիւնների կողմից կը հանդիպի ամենամեղմ և ուրախ ընդունելութեան: Մենք շատ տառապանքներ ենք կրել, շատ ենք յոգնել և այժմ կարօտ ենք հանդարտ կենցաղավարութեան և խաղաղ առաջադիմութեան պայմանների: Եւ, այսուամենայնիւ, էլի կունենանք ոյժ ամեն ինչի հանդուրժելու յանուն լուսաւոր և երջանիկ ապագայի...

Ներքին գործերի մինիստր Բուլիգինի մասնաժողովը տակաւին շարունակում է մշակել ժողովրդական ներկայացուցիչների ապագայ համագումարի ծրագիրը: Մայրաքաղաքի լրագրների ասելով, մասնաժողովը իւր գործը կը վերջացնի շուտով և ոչ ուշ քան յունիս ամսին համագումարը կը հրաւիրուի: Թէ ովքեր կը մասնակցեն, այսինքն ժողովրդի որ դասակարգերից որքան թուով ներկայացուցիչներ այդ ժողովում—դարձեալ յայտնի չէ: Արտասահմանի լրագիրները, որ սովորաբար ոռւս լրագիրներից աւելի են տեղեակ ոռւսաց ներքին գործերին իբր թէ ստոյգ աղբիւրներից հաղորդում են, որ ապագայ համագումարում յամենայն դէպս ագնուականութիւնների և քաղաքային ինքնավարութիւնների ներկայացուցիչները կը մասնակցեն: Ապահովուած է նաև Ռուսիայի բոլոր տարրեր կրօնների ներկայացուցիչների մասնակցութիւնը, որոնց թիւը կը լինի ընդամենը հինգ՝ ոռւս, հայ, կաթօլիկ, հրէայ և մահմեդական հոգևորականութիւններից:

Մինչ այսմինչ այն՝ տէրութիւնը չի լուում: Ապրիլ ամսուայ ընթացքում նա հրատարակեց քանի մի ներքին մասնաւոր վերանորոգութիւնների հրովարտակներ: Ամենից նշանաւորն է Զատկուայ տօների առիթով Կայսերական հրովարտակը հաւատի համբերողութեան մասին: Նա վե-

րին աստիճանի նշանաւոր է առանձնապէս մեզ, հայերիս համար: Այսուհետեւ իւր հաւատի համար այլ ևս չըպիտի հալածուի ոչ ոք: Ոչնչանում են այն բոլոր պատիժները, որ սահմանուած էին յիսուն-վաթսուն տարուայ ընթացքում կրօնափոխութեան մասին: Իւրաքանչիւր քաղաքացու իրաւունք է տրոււմ ազատօրէն դաւանել այն կրօնը, որը գերադասում է միւս կրօններից: Կրօնափոխութիւնը չի համարոււմ յանցանք: Երկու տարբեր քրիստոնէական կրօններ դաւանող ամուսինների զաւակները կարող են կնքուել այն եկեղեցում, որի մասին համաձայնութիւն կրկայացնեն ծնողները: Խղճի ազատութիւնը յանցանք չի ճանաչոււմ: Վերջապէս, զգացուեց, որ այլադաւանների վերաբերմամբ մինչև այժմ գործադրուած խիստ միջոցները, ի պաշտպանութիւն և բարգաւաճում ուսաց ուղղափառ եկեղեցու, ոչինչ օգուտ չը բերին այդ եկեղեցուն, այլ միայն օտարադաւանների մէջ յղացրին և զարգացրին խուլ ատելութիւն դէպի այն: Վերջապէս, զգացուեց, որ եկեղեցու բարգաւաճումը քաղաքական միտումների հետ կապ չունի, որ ուս հոգեւորականութիւնը միայն մի սուրբ պաշտօն ունի՝ պահպանել ուսադաւանների մէջ հաւատի զգացում և սէր դէպի իւր եկեղեցին և ոչ թէ մտնել ուրիշների փարախը և քրիստոնեայ իսկ եկեղեցիներից քրիստոնէութեան համար արբանեակներ որսալ: Պետութեան բարգաւաճումը կրօնների տարբերութեան հետ կապ չունի, հպատակութեան զգացումը նոյնպէս: Կարելի է լինել ուղղափառ քրիստոնեայ և ոչ ուղղամիտ հպատակ և, ընդհակառակը, հայադաւան, կաթօլիկ, բողոքական, հրէայ, մահմեդական, և հաւատարիմ հպատակ ու օգտակար քաղաքացի:

Քանի որ կայսերական այս նոր հրովարտակը կենսական ահագին նշանակութիւն ունի հայերի համար, ցանկալի է, որ Ս. Էջմիածինը առանձին խնամքով վերաբերուի դէպի այն: Անհրաժեշտ է հրովարտակը ոչ միայն թարգմանել, այլև պարզաբանել իւր բոլոր կէտերում և, առանձին գրքոյկով հրատարակելով, տարածել հայ ժողովրդի մէջ քաղաքներում, գիւղերում և ամենուրեք: Ցանկալի է նոյն իսկ, որ հրովարտակի ճշգրիտ իմաստը բացադրուի եկեղեցում բերանացի: Կրօնը հայ ազգի կեանքում տակաւին խոշոր դեր ունի: Ազգի գոյութիւնը նրա հետ է կապուած անխախտ: Եւ ամեն մի օրէնք նրա վերաբերմամբ վերաբերոււմ է հւ այդ գոյութեանը:

Հիւրընկալ Պատերազմաբարձր տարբեր ընդունելութիւնների է արժանացնում Կովկասից գնացող պատգամաւորներին: Մինչև այժմ մեր երկրից, չըհաշուելով մասնաւոր անձանց, Պատերազմաբարձր գնացել են երկու տեսակ պատգամաւորութիւններ՝ մէկը Թիֆլիս, Երևան և Բազու քաղաքներից, միւսը Անդրկովկասեան մահմեդական ազգաբնակչութեան կողմից:

Հետաքրքրական է այն ընդունելութիւնը, որին արժանացել է Թիֆլիս քաղաքի պատգամաւորութիւնը, որ բաղկացած էր 4 հոգուց—մի հայից, մի վրացուց, մի ռուսից և մի մահմեդականից: Հասնելով Պատերազմաբարձր, Թիֆլիսի պատգամաւորները տեղեկանում են, որ մայրաքաղաքի բարձրագոյն շրջանները շատ էլ բարեհաճ չեն վերաբերում դէպի Թիֆլիսից եկած պատգամաւորները, այն պատճառով, որ Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդարանը իբրև թէ իւրացրել է ամբողջ կովկասեան ազգաբնակչութեան ներկայացուցչութեան իրաւունքը: Պատգամաւորները ներկայանում են կովկասեան փոխարքայ կոմս Վարանցով-Դաշկովին, որ, սիրալիւր ընդունելութիւն ցոյց տալով հանդերձ, նոյն նկատողութիւնն է անում նրանց, նախազգուշացնելով, որ ինքը ընդունում է նրանց ոչ իբրև պատգամաւորութիւն, այլ իբրև Կովկասից եկած մասնաւոր անձանց: Պատգամաւորները աշխատում են հերքել թիւրիմացութիւնը:

Փոխարքան, լսելով նրանց բացադրութիւնը, սկսում է մանրամասն հարցնել Կովկասի մասին և, ի միջի այլոց, հարցնում է, թէ ինչ միջոցներով, նրանց կարծիքով, կարելի է երկրի ազգաբնակչութիւնը խաղաղացնել: Պատգամաւորները ցոյց են տալիս մի քանի տեղական բնաւորութիւն ունեցող միջոցներ: Սակայն, աւելացնում են, թէ այդ միջոցների իրագործումը հնարաւոր է միայն այն դէպքում, երբ երկրի հասարակական ոյժերը ընդարձակ մասնակցութիւն կունենան երկրին վերաբերեալ հարցերի լուծման մէջ: Գլխաւորն այն է, որ Կովկասը չը զրկուի այն բարենորոգումներից, որ նախատեսուած են ղեկտեմբերի 12-ի մանիֆէստով և փետրուարի 18-ի ռեսկրիպտով:

Փոխարքան հարցրել է պատգամաւորներին, թէ ինչ հիման վրայ Թիֆլիս քաղաքը կարծում է, որ Կովկասը պիտի բացառութիւն կազմի և նրա ներկայացուցիչները չըպիտի մասնակցեն ապագայ համագումարում: Պատգամաւորները տուել են հետեւեալ պատասխանը. «Մեզ միշտ մոռացել են կամ աչքաթող արել և եթէ ռեֆորմներ տուել են, տուել են կրճատած,

ահա ինչու Թիֆլիսի քաղաքային խորհուրդը որոշել է աշխատել, որ իրան ևս թոյլ տրուի համագումարում մասնակցելու:

Այս առթիւ կովկասեան փոխարքան ասել է, թէ կովկասն այժմ նախկին վայրենի երկիրը չէ, բոլորովին հասունացել է այն ունեւորներն ընդունելու համար, որոնք պիտի տրուին Ռուսիային, ուստի եւ հիմք չըկայ նրա ներկայացուցիչներին չը թոյլ տալ առանձին խորհրդակցութեան համար հրաւիրուող համագումարում մասնակցելու:

Այնուհետեւ փոխարքան խնդրել է պատգամաւորներին ազդել ազգաբնակչութեան վրայ, կոչ անելով, որ նա հանդարտուի և խաղաղ կուտուրական աշխատանքի դիմի:

Այդ օրից մի շաբաթ անցած՝ պատգամաւորները ընդունուել են ներքին գործերի մինիստր Բուլիգինից: Պ. մինիստրի առաջին հարցն է եղել, թէ ինչ իրաւունքով են նրանք անմիջապէս եկել իւր հետ յարաբերութեան մէջ մտնելու, քանի որ այս մասին կան առանձին կանոններ և թէ քաղաքային խորհրդարանները միայն տեղական նահանգապետների միջոցով կարող են իւր հետ յարաբերութիւն ունենալ: Հայ պատգամաւոր իշխ. Ալ. Արզուման-Երկայնաբազուկը դրական ոճով պատասխանել է, թէ ներկայ պատգամաւորութիւնը ներկայանում է պ. Բուլիգինին ոչ իբրեւ ներքին գործոց մինիստրի, այլ իբրեւ առանձին խորհրդակցութեան նախագահի և թէ պատգամաւորութիւնը չէր կարող չը ներկայանալ, թէև պ. Բուլիգինը մինիստր է, որովհետեւ այդ մի պատահական բան է, որ նա, լինելով մինիստր, նշանակուել է բարձրագոյն հրամանով եւ խորհրդակցութեան նախագահ: Կարճ խօսակցութիւնից յետոյ, Թիֆլիսի պատգամաւորութիւնը խոստովան է ստանում, թէ կովկասի ներկայացուցիչներն էլ պիտի մասնակցեն ապագայ համագումար ժողովում և հրաժեշտ է տալիս հիւրընկալ Պետերբուրգին:

Ապրիլի 26-ին Թիֆլիսի Արտիստական ընկերութեան դահլիճներից մէկում կայացաւ ծնողների ժողով, ուր քննուեւ էր ողես դպրոցների ներկայ վիճակը: Ժողովում ներկայ էր 1000-ից աւելի մարդ երկու սեռից: Միջնակարգ դպրոցների մի քանի ողես ուսուցիչներ նաև մի քանի կողմնակի հանդիսականներ հաղորդեցին մի շարք վերին աստիճանի հետաքրքրական տեղեկութիւններ, որոնք մեծ լոյս էին սփռում ողեսաց ներկայ միջնակարգ դպրոցների արմատական թերութիւնները վրայ: Հանդիսականների առջև նկարագրուեւ էին միմեանցից

համոզիչ միմեանցից զօրեղ փաստեր, որոնք անհերքելի ապացուցանում էին, որ ողու միջնակարգ դպրոցները թէ ամբողջ Ռուսիայում և թէ մանաւանդ Կովկասում վերջին քսանուհինգ տարուայ ընթացքում ծառայել են ոչ թէ լուսաւորութիւն տարածելու սուրբ գործին, այլ կողմնակի, ուսման հետ ոչինչ առնչութիւն չունեցող, նպատակների կամ, պարզ ասած, մի սխալ քաղաքականութեան: Տարէց տարի աւելացել են ջանքերը և կարգադրութիւնները՝ ուսման տաճարը փոխել ոստիկանական հիմնարկութեան և մատաղ սերունդների մէջ սպանել գիտակցութիւնն ու ծարաւը դէպի լոյս ու գիտութիւն և դարձնել նրանց անպայ մեքենաներ: Դպրոցը հետզհետէ ընկել է իւր նախկին բարձրութիւնից մինչև պօլիցիական բանտերի աստիճան և այսօր այն ներկայացնում է մի վերին աստիճանի այլանդակ հիմնարկութիւն, որ յարուցանում է ոչ միայն եւրոպացիների արհամարհանքը այլ և ամբողջ Ռուսիայի ինտելիգենցիայի ատելութիւնը առանց համոզմունքների, ազգերի և դաւանութիւնների խտրութեան:

Ժողովականները, լսելով այս բացադրութիւնները և առանց այն էլ վաղուց համոզուած լինելով, որ ներկայումս չը կայ Ռուսիայում դպրոց բառիս ոչ միայն լայն այլև փոքր ի շատէ համապատասխան իմաստով, միաձայն վճռեցին ստորագրել այն ընդարձակ բողոքագիրը, որ առաջարկուեց նրանց: Այդ բողոքագիրը, որ պիտի ուղարկուի Պետերբուրգի ազատամիտ լրագրներին նաև պիտի ներկայացուի մինիստրների կօմիտէին, զրական ոճով պահանջում է դպրոցական արմատական վերանորոգութիւն: Սակայն, քանի որ ապացուցուած է, որ դպրոցը չի կարող արմատապէս և ցանկալի ձևով վերանորոգուել հասարակական կեանքի ներկայ պայմաններում, անհրաժեշտ է փոխել Ռուսիայի ամբողջ ներքին քաղաքական-վարչական ռեժիմը: Այս հիման վրայ բողոքագիր ստորագրող ահագին բազմութիւնն իւր ձայնը միացնում է Պետերբուրգի, Մոսկուայի, Կիևի, Ղազանի և այլ քաղաքների լուսամիտ դասակարգերի արդարացի բողոքագրերին, որոնք միաձայն պահանջում են հիմնական վերանորոգութիւն պետական կեանքի կազմակերպութեան մէջ: Բողոքագիրը ստորագրելուց յետոյ ժողովը դեռ շարունակուեց և տեւեց մինչև 2 ժ. գիշերուայ: Ժողովը սկզբից մինչև վերջը կենդանի էր և զրաւիչ: Աւելորդ չենք համարում ասել, որ նոյն ժողովում առաջարկուեց և միաձայն ընդունուեց արտայայտել ատելութիւն և զգուանք «Москов. Вѣдомости» խաւարամիտ, «Нов Время» խայտառակ և ուրիշ մի քանի ողու լրագիրների,

որոնք ստորացրել են և ստորացնում են իրանց գոյութեամբ ողու մամուլի բարոյական վարկը:

Քսաներկու հայաբնակ վայրերից Թիֆլիս ուղարկուած ներկայացուցիչներն և Թիֆլիսի զանազան շրջաններից ընտրուած պատգամաւորները ապրիլ ամսի ընթացքում կազմեցին մի խնդրագիր ողուսահայերի կողմից, որ այս օրերս պիտի ուղարկուի Պետերբուրգ մինիստրների կօմիտէին և մի և նոյն ժամանակ ներկայացուի Կովկասի փոխարքայ կոմս Վարանցով—Դաշկովին: Առաջ ենք բերում այդ խնդրագիրը ամբողջովին:—

«Մենք, հայերս, մեր բնակավայրերում, ըննելով Ռուսիոյ հայ ազգաբնակութեան կարիքները, Թիֆլիս ժողովուած մեր ներկայացուցիչների միջոցով մշակեցինք հետեւեալը. —

1. Գումարել համառուսական ներկայացուցչական ժողով ընդհանուր, ուղղակի, հաւասար և գաղտնի ձայնատուութեան հիման վրայ իրաւունք տալով հայ ազգին մասնակցել նրան ներքին նահանգների հետ հաւասար հիմունքներով:

2. Ներմուծել Անդր-Կովկասում տեղական ինքնավարութիւն, առանց դասակարգերի խտրութեան, լայն հիմունքներով, հաստատելով. — ա) ինքնավար մանր գեմատվային միութիւն. բ) գաւառական (առանց նահանգականի) ինքնավարութիւն (գեմատվո), քաղաքային հասարակաց վարչութիւնները նկատելով որպէս առանձին միութիւններ. գ) անդրկովկասեան մի ընդհանուր գեմատվային ժողով իրաւունքով օրէնսդրական նախաձեռնութիւն ունենալու և Անդրկովկասին վերաբերեալ օրինագծերը նախօրօք ըննելու:

3. Ողծի ադատութիւն: Բոլոր դաւանական և կրօնական սահմանափակումների ջնջումն: Ազատութիւն մայրենի լեզուով երգուելու բոլոր կառավարչական ու հասարակական հաստատութիւնների մէջ:

4. Ազատութիւն խօսքի, ժողովների, համախմբումների, գործաւուշների (сгачка) և միութիւնների: Յայտարարական կարգ՝ մարդասիրական, կուլտուրական, հրատարակչական և այլ կրթական հիմնարկութիւնների հաստատելու որպէս, և պարբերական մամուլի օրգաններ հրատարակելու համար: Տեղական մամուլի բոլոր տեսակների ազատումը գրաքննութիւնից և պատասխանատուութիւնը միմիայն դատաստանի առջև:

5. Դասակարգային արտօնութիւնների վերացում: Կա-

նանց իրաւունքների հաւասարութիւն տղամարդկանց իրաւունքների հետ:

6. Անձնաւորութեան և կացարանի անձեռնմխելիութիւն: Անցագրային սխտեմի վերացումն կայսերութեան սահմաններում: Վարչական պատիժների ու տուգանքների ու խստացրուած հսկողութեան վերացում: 1898-ի կանոնադրութեամբ ոստիկանական պահսորդութեան (стража) բարձումն և հաստատումն զեմսովային պահսորդութեան՝ ենթարկելով այն զեմսովաներին, իսկ քաղաքային ոստիկանութիւնը՝ քաղաքներին:

7. Լեզուի ազատութիւն ժողովներում: Տեղական լեզուով գործաւարութիւն շինական հաստատութիւնների մէջ, այլ և գիւղական հասարակութիւնների փոխադարձ յարմարութիւնների համար:

8. Ընդհանուր պարտադիր ձրի սկզբնական կրթութիւն, մասնաւոր ձեռներէցութեան համար լիակատար ազատութիւն յայտարարական կարգով դպրոցներ և ամեն տիպի ու կարգի կրթական հաստատութիւններ բանալու: Հասարակական ոյժերի մասնակցութիւն պետական միջնակարգ ու սկզբնական դպրոցների կառավարութեան մէջ: Համալսարանի բացում Թիֆլիսում երկու սեռի անձերի համար կովկասագիտութեան և տեղական լեզուների ամբիոններով, նաև բարձրագոյն մասնագիտական դպրոցների բացումն Անդկովկասում:

9. Եկամտի աճող (պրոգրեսիվ) հարկատուութիւն, վերացնելով անուղղակի հարկերը առաջին անհրաժեշտութեան առարկաներից:

10. Բանուորական աշխատանքի պայմանների բարելաւումն օրէնսդրական կարգով, կանոնաւորելով աշխատանքի օրաժամը և վերացնելով բանուորական միութիւններ կազմելու սահմանափակումները:

11. Պարտաւորել ամբողջ համայնքներին՝ ետ գնել միւլքադարական և ժամանակաւորապէս պարտաւորական (временно обременё) գիւղացիների հողաբաժինները (наделъ) պետական գանձարանի օգնութեամբ, ներքին նահանգներին հետ հաւասար հիմունքներով: Աշակցութիւն գիւղական հասարակութիւններին՝ մասնաւոր կալուածատէրերից ետ գնել հողաբաժիններից դուրս գտնուող այն հողերը, որոնցից մշտապէս օգտուում են գիւղացիք, որի համար պարտաւորեցնել գիւղացիական բանկը փոխատուութիւն անել: Վարկային մասնաւոր հիմնարկութիւններին թոյլ տալ գործողութիւններ կատարել գիւղացիական հողաբաժինները յետ գնելու լնկատմամբ:

12. Տեղական հողագուրկ և հողասակաւ գիւղացիներին նախադաս իրաւունք տալ Անդրկովկասի սահմանների մէջ— պետական ազատ հողերի վրայ բնակուելու: Գիւղական ազգաբնակութեան դիւրութիւն տալ՝ անտառից, դաշտակներից ու արօտատեղերից օգտուելու:

14. Հաստատել երգուեալների դատարան ընդհանուր դատարաններին ենթակայ բոլոր գործերի համար, ի բաց չառնելով քաղաքական, կրօնական, պաշտօնավարական և մամուլի գործերը, այլև հաստատել ընտրուած հաշտարար դատաւորների ինստիտուտը: Թոյլտուութիւն՝ հաշտարար դատարանական հիմնարկութիւնների մէջ դատավարութիւնը տեղական լեզուներով կատարել. հայոց լեզուն պարտադիր դարձնել դատաւորների և դատական քննիչների համար հայաշատ տեղերում:

14. Վերականգնել հայոց եկեղեցու իրաւունքները, վերացնելով բոլոր սահմանափակումներն ու խոչնդոտները, մանաւանդ վերաբերեալ. ա) հայոց եկեղեցու գոյքերի, կուլտուրական-կրթական և բարեգործական հաստատութիւնների կառավարութեան, բ) եկեղեցական համայնքների ձեռքով հոգեւոր-վարչական անձերի ընտրութեան, որպիսիք են-Ս. Էջմիածնի սինօդի անդամները, թեմակալ առաջնորդները, յաջորդները և այլք և գ) վերաբերեալ Ռուսաստանի և թէ Հայաստանեայց բոլոր թեմերի եկեղեցական-ազգային պարբերական ժողովներ կազմելու իրաւունքին:

15. Վերադարձնել հայոց եկեղեցուն նորա ծխական դըպրոցները և գոյքերը՝ վերացնելով 1884—1903 թթ. տուած բոլոր օրէնքներն ու կարգադրութիւնները, որոնք վերաբերում են եկեղեցական-ծխական զպրոցներին և այդ դպրոցների և թէ հայոց եկեղեցիների, վանքերի ու հոգևոր դպրանոցների գոյքերին:

16. Պարտադիր հայերէն դասաւանդութիւնը սկզբնական դպրոցներում հայ ծագումով մանուկների համար, ուսաց լեզուն ընդունելով որպէս մէկը գլխաւոր առարկաներից: Կրօնի, հայոց լեզուի, գրականութեան և պատմութեան լուրջ դասատուութիւն պետական միջնակարգ դպրոցներում՝ գլխաւոր առարկաներին հաւասար հիմունքներով:

17. Հաստատել Կովկասում հայ-կաթոլիկաց թեմ ընտրուած թեմակալ առաջնորդով, որ պիտի լինի հայազգի և հայ-կաթոլիկ եպիսկոպոս:

18. Վերացում նեղիչ և բացառիկ օրէնքների ու կառավարչական կարգադրութիւնների այն թիւերը-հայ գաղթական-

ներին վերաբերեալ, որոնք ուսաց հպատակութիւն են ընդունած, տալով նրանց նաև իրաւունք այլ հպատակների հետ հաւասար հողաբաժիններ ստանալու Անդրկովկասի սահմաններում:

19. Հայերի գինուորական ծառայութիւնը խաղաղութեան ժամանակ Կովկասի սահմաններում:

20. Կառավարչական եղանակով աքսորուած հայերի վերադարձումը և ընդհանուր ներումն քաղաքական և կրօնական գործերի համար բոլոր տուժած անձներին:

Մենք անկեղծ և անխախտ հաւատում ենք ազգերի ամուր համերաշխութեան իրագործմանը: Լինելով մեր տառապեալ ժողովրդի բարոյական, տնտեսական և կրօնական շահերի ջերմ պաշտպան, մենք, միևնոյն ժամանակ, ջերմ երկրպագու ենք և ընդհանուր մարդկութեան բարեկաւութեան գաղափարին: Մենք հայ ժողովրդի բարիքների պաշտպանութիւնը երբէք այն ուղղութեամբ չեն տանիլ, որ այն որևէ կէտում հակասի մեր ընդհանուր հայրենիքի-Ռուսիայի և մեր բոլոր հարևան ազգերի իսկական շահերին: Լինել հայրենասէր այն մտքով, ինչպէս մենք ենք հասկանում, կը նշանակէ լինել մարդասէր, ընկերասէր, լինել կողմնակից բուն քաղաքակրթութեան և պաշտպան բարձրագոյն իդէալներին: Մենք հայրենասիրութիւնը հասկանում ենք այսպէս. սիրիր քո մերձաւորին, եղբօրը, հօրը, մօրը, քոյրերին, աշխատիւր նրանց բարոյական, տնտեսական շահերի համար այն ուղղութեամբ, որ քո աշխատանքը, միևնոյն ժամանակ, օգուտ բերի և քո հարևաններին:

Այս տեսակէտից մենք ամենայն անկեղծութեամբ մի անգամ ընդ միշտ հրատարակել ենք և կրկնում ենք, որ եղբայրատեցութիւնը խորթ է մեզ համար: Մենք կը փափագէինք, որ այս ուղղութեամբ մտածէր և գործէր իւրաքանչիւր հայ, որ սիրում է իւր ազգը, որ ցանկանում է նրան իսկական բարիք: Հէնց այս իսկ տեսակէտից մենք ողջունում ենք հայերի համագումար ժողովի երկու շաբաթուայ ընթացքում խորապէս մտածած և խելացի մշակած այս խնդրագիրը: Մենք ուշի ուշով քննելով բոլոր կէտերը, չը գտանք մէկը, որ արտայայտելով ուսաստայ ժողովրդի բուն կարիքները, գէթ մազի չափ դիպչէր մեր հարեւան ազգերի՝ վրացիների, թուրքերի կամ այլոց շահերին: Ոչ, ընդհակառակը, այն, ինչ որ արծարծւում է այդ խնդրագրի մէջ, արծարծուած է ամենայն խոհունութեամբ, ամենայն զգուշութեամբ

և այնպէս, որ մեր շահերը ձուլուած են ոչ միայն Կովկասեան բոլոր ազգերի, այլև ոռւս ժողովրդի և ամբողջ Ռուսիայի շահերի հետ:

Սակայն, դժբաղդաբար, այսպիսի տպաւորութիւն չի աւել հայերի խնդրագիրը վրացիների մի մասի վրայ: Այն մասի, որ ժամանակ ժամանակ ցոյց է տալիս զարմանալի թեթեւամտութիւն նաև կասկածոտութիւն հայերի վերաբերմամբ: Այս անգամ «վերանորոգուած» «Իվերիայի» խմբագրատունն է այս թեթեւամտութեան և կասկածոտութեան գործօնը: Այդ լրագիրը բարձրացրել է մեզ համար միանգամայն անհասկանալի մի աղմուկ հայերի պետիցեայի մի քանի կէտերի նկատմամբ, մասնաւորապէս այն կէտի, որ վերաբերում է ոռւսահպատակութիւն ստացած տաճկահայերին: Հայերն իրանց պետիցիայում ոռւս պետութիւնից խնդրում են, որ այդ ողորմելի, թափառաշրջիկ, խեղճ, անպաշտպան և, միևնոյն ժամանակ, վերին աստիճանի շինարար, օգտակար և աշխատամոլ տաճկահայերին տրուին հողեր, որ նրանք, լինելով Ռուսիայի հպատակ, չը լինին զրկուած հպատակների տարրական իրաւունքներից:

Ի՞նչ մի սարսափելի բան կայ այս խնդրում, ինչո՞վ է այն վտանգաւոր վրացիների կամ ուրիշ կովկասեան բնակիչների համար: Մենք գլուխ ենք կոտրում և չենք կարողանում վնասակար մի կէտ գտնել: Բայց թեթեւամտութիւնն ու կասկածոտութիւնը վտանգ են նկատում այնտեղ իսկ, ուր ոչինչ չըկայ: Եւ ահա «Իվերիա» լրագրի ողորմելի և խղճալի քաղաքագէտները ճիգն են անում ապացուցանել իրանց ընթերցողներին, որ հայերի «պետիցիայի» վերոյիշեալ կէտն ունի ինչ որ դիմակաւորուած նպատակ վրացիների դէմ: Եւ այս խախուտ, աւազային հիմունքի վրայ «Իվերիայի» ազգամոլները հազար ու մի լուտանք են թափում պետիցիա կազմողների վրայ, կողմնակի և ուղղակի կերպով դատապարտելով նաև բոլոր ոռւսահայերին:

Մենք կանգ չենք առնիլ «Իվերիայի» թթու ազգամոլական, զրպարտիչ յօդուածների վրայ և ժամանակ էլ չունենք կանգ առնելու: Թեթեւամտութիւնը, կասկածոտութիւնը, զրպարտութիւնն արժանի չեն երկար դիմադրութեան: Մենք միայն այսքանը կասենք «Իվերիան» շրջապատողներին և նրանց նման մտածող մեր միւս բոլոր վրացի եղբայրներին, որ նրանց սեղմած բռունցքները, փրփրած բերանները, արիւնոտ աչքերը մեզ համար ոչ համոզիչ են և ոչ երկիւղալի: Մենք ուզում ենք լինել բարեկամներ, ընկերներ, եղբայրներ, զգալ միև-

նոյն ցաւերը, հոգալ մի և նոյն մեր երկրի ընդհանուր շահերի համար միատեսակ անկեղծութեամբ և արհամարհում ենք ամեն մի սպառնալիք: Ուստի առաջարկում ենք վրաց կեղծ ազգասէրներին թագցնել բոլոնցքները իրանց գրպաններում և միանալ այն խոհեմ անկաշառ վրացի հայրենասէրների հետ, որոնք անկեղծ կերպով ուզում են հայերի հետ համերաշխ լինել և որոնք իսկ որ հասկացել են իրանց ժողովրդի շահերը: Ե.

Բագուի նախկին քաղաքագլուխ և յայտնի ռուս հրապարակախօս Ալ. Իվ. Նովիկովը ուզող է Բագուի այժմեան նահանգապետ իշխ. Նակաշիձէին մի խիստ ոճով գրուած նամակ, որով նա իշխանին և ոստիկանապետին մեղադրում է փետրուարի 6—9-ի կոտորածների համար: Նովիկովն այդ նամակում իշխ. Նակաշիձէին անուանում է եղբայրասպան Կայէն, Յուդա և այլն: Որովհետեւ նամակի պատճէնները թէ Ռուսաստանում և թէ Կովկասում տարածուել են հեղինակի ցանկութեամբ տասնեակ հազարներով, պ. Նովիկովի մեղադրանքը աւելի ծանր կշիռ է ստանում իշխ. Նակաշիձէի համար: Այժմ «Бакин. Изв.» լրագիրը հաղորդում է, որ իշխան-նահանգապետը և ոստիկանապետը դիմել են դատարան գրաւոր գանգատով և մեղադրում են պ. Նովիկովին զրպարտութեան համար: Գործը պիտի քննուի Բագուի նահանգական դատարանում: Պ. Նովիկովին կը պաշտպանի մայրաքաղաքի նշանաւոր փաստաբան Կարաբէկովին, որ դատի ժամանակ կը գայ Բագու մի քանի օր առաջ գործը մանրամասն ուսումնասիրելու համար:

Այդ դատը առանձին հետաքրքրութիւն կունենայ նաեւ այն տեսակէտից, որ փետրուարի 6—9-ի կոտորածների վրայ կըսփոխ լոյս և շատ նիւթ կը մատակարարի սենատոր Կուզմինսկու քննիչ մասնաժողովին:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

ՀԱՄՕ ԴՖԼՈՒՆԻ.— Ձեր բանաստեղծութիւնները չեն տպուիլ:

Առաջին փորձերը սովորաբար չեն տպագրում:

ԲԱԼԱԽԱՆԻ. ԱԴԱՄ Տ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ.— «Հազար երանի կուռւմ մեռնողին»¹ և «Իմ դարդը» բանաստեղծութիւնները չենք կարող տպել:

ՊԱՐԻՉ. Ա. Չ.— «Միբէյօ»-ի Առաջին երգը ստացանք և կտպենք յաջորդ անգամ: Այդ մասին Ձեզ նամակ կգրենք:

ԵՐԵՒԱՆ. ԴԻՄՈՂ.— Խնդրում ենք գրեցէք միայն փաստեր և իրողութիւններ, որքան կարելի է համառօտ, որովհետեւ ընթերցողին կարող են հետաքրքրել իսկական փաստերը և ոչ դատողութիւններ:

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱՊՕԼ. Պ. ՄՈՆՈՒԵԱՆ. «Մամիկոնեան առիւծը» ստացանք: Հետեանքի մասին Ձեզ կյայտենք:

ՇՈՒՇԻ. Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ.— «Նաւակը» չկարողացանք տպել: ԹԻՖԼԻՍ. Ոչ-դիպլոմաւոր.— Խմբագրութիւնը որոշեց Ձեր յօդուածը տպել միմիայն Ձեր իսկական ստորագրութեամբ: ԹԵՀՐԱՆ. Վահան Աղատեան: Տօլստոյի «Կանանց» յօդուածի թարգմանութիւնը ստացանք. ցանկալի էր, որ գրէք մեզ Պարսկահայոց կեանքից:

ԲԱԳՈՒ. Վ. Փ. Ստացանք «Շապօնական Բօմէօ և Ջուլիէտա» պատկերը. կտպենք: Պատահական յօդուածները չեն վարձատրւում:

ԹԻՖԼԻՍ. Հ. Տ.-Ա. Ձեր «Ս. Հախումեանի ինքնակենսագրութիւնը» յօդուածը ստացանք և կտպենք մանր յապաւումներով:

ԱԲԷՔՍԱՆԴՐՕՊՕԼ. Բ. Մ.-Չ.— Տէնիսընի «In memoriam» պօէման ստացանք. տպագրութեան հանգամանքների մասին Ձեզ կը գրենք:

ԱԽԼՑԽԱ. Ս. Վ. Ձեր նամակից կօգտուենք:

Вашность „Новаго міра“—какъ изданія, рассчитаннаго на читателей съ высокими эстетическими запросами, будетъ соответствовать лучшимъ заграничнымъ большимъ художественнымъ изданіямъ. Журналъ будетъ печататься на веленовой бумагѣ въ большомъ фор-

матъ—*in folio*, будетъ украшенъ снимками съ выдающихся новыхъ произведеній искусства, русскихъ и иностранныхъ,—въ гравюрахъ на деревѣ, автотипіяхъ и др. репродукціяхъ по новѣйшимъ способамъ; оригинальными рисунками, портретами этюдами—черными и цвѣтными.

„Новый Міръ“ съ „Живописной Россіей“, „Мозаикой“ и „Современной Лѣтописью“ выходитъ 1-го и 16-го числа каждого мѣсяца.

2) 24 №№ „ВѢСТНИКА ЛИТЕРАТУРЫ“,

выходящихъ 8-го и 23-го каждого мѣсяца. Изданіе это имѣетъ своей задачей объединить все, что касается литературнаго міра, русскаго и иностраннаго, критику, литературныя воспоминанія статьи и корреспонденціи по вопросамъ язычной словесности, библиографіи и пр.

и 3) 24 КНИГИ „БИБЛИОТЕКИ РУССКИХЪ И ИНОСТРАННЫХЪ ПИСАТЕЛЕЙ“,

которыя будутъ заключать въ себѣ серію оригинальныхъ и переводныхъ историческихъ, бытовыхъ и социальныхъ романовъ, повѣстей, очерковъ и т. д. Изданіе это будетъ разсылаться вмѣстѣ съ „Вѣстникомъ Литературы“ т. е. каждого 8-го и 23-го числа.

ОСОБЫЯ ПРЕМИ

Въ продолженіе года при журналѣ будутъ прилагаться:

БОЛЬШІЯ ПОЛИХРОМНЫЯ КАРТИНЫ,

АКВАРЕЛЬНЫЯ КОПИИ ВЪ КРАСКАХЪ,
наклеенныя на особые картонные листы,

ГЕЛЮГРАВЮРЫ-МЕZZOTINTO И ПР., И ПР.

Всѣ преміи къ „Новому Міру“ заказаны лучшимъ заграничнымъ полиграфическимъ заведеніямъ и будутъ представлять Большую художественную цѣнность.

Подписная цѣна
„Нового Мира“,
съ дост. и пер.:
на годъ 14 р., на
полгода—7 р., на
четверть года—

3 Р. 50 К.

Для годовыхъ подписчиковъ
допускается льготная раз-
срочка, именно—при подпис-
кѣ и ежемѣсячно, до уплатъ
всей подписной стоимо-
сти, по

2 Р.

Съ требованіями обращаться: въ контору журнала „НОВЫЙ МІРЪ“, при книжномъ магазинѣ Товарищества М. О. ВОЛЬФЪ, — С.-ПЕТЕРБУРГЪ, Гостиный Дворъ, № 18.

Отвѣтственный редакторъ П. М. ОЛЬХИНЪ—Издатели: Товарищество М. О. ВОЛЬФЪ.

3—2

Հոյ տեսւ

ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ

III Հատորը. գինն է 1 ռուբլի:

Ծախւում է Կովկասի բոլոր Հայ գրադաւանների
մօտ: Պահեստը նոր-նախիջւանում Մինաս Բերբերեանի
մօտ:

Լոյս տեսաւ, և ի ցոյց է դրուած Կենդրո-
նական գրավաճառանոցում

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍՆԻՈՐԶԻ

Իւղատիպ մեծագիր պատկերը (96×66 սանտ.)
տպուած Լայպցիգի էմիլ Պինկաուհանաւոր
պորժարանում 14 գոյնով:

Պատկերները ուղարկուած են և կստացուին
մինչև ամսոյս վերջը: Գինն է առանց ճա-
նապարհի ծախքի 3 ռուբլի:

Միևնոյն պատկերը, տպուած միևնոյն
դիրքով **ԿՏԱԻԻ** վերայ, յատկապէս Հայ ե-
կեղեցիների համար՝ կվաճառուի իւրաքան-
չիւր օրինակը 15 ռուբլիով: Ցանկացողները
կարող են այժմէն իսկ դիմել մեզ, ուղարկե-
լով պատկերի արժէքը:

ԳՐԻԳ Ս. ՔԱՀ ՍՂԱՆԵԱՆՑ.

ՏԵՍՆԵՐՈՐԻ ՏԱՐԻ Լ ՈՒՄԱՅ

Գրական, պատմական և հանրային

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Պատշաճաւոր իշխանութեան թոյլտուութեամբ ներկայ
1905 թուից սկսած

«ԼՈՒՄԱՅ» ԵՐԼԱՄԱՆԱՅ ՀԱՆԴԷՍԸ ԴԱՌՆՈՒՄ Է
ԱՄՍԱԳԻՐ ՀԵՏԵՐՈՐԱԿ ԱՌԵՎԻ ՃՈՒՆ ԵՐԱԳՐՈՎ:

1. Ինքնուրոյն և ռուսերէնից ու օտար լեզուներէից թարգմանուած վէպեր, պատմուածքներ և ոտանաւորներ: այլ և կենսադրութիւններ:

2. Կովկասագիտութեան վերաբերեալ ամեն տեսակ պատմական վաւերագրեր և յօդուածներ:

3. Հանապարհորդութիւններ և ժողովրդի կենցաղի նկարագիրներ:

4. Բարոյագիտական յօդուածներ:

5. Մատենախօսութիւն և կրթական գրական երկերի:

6. Ներքին տեսութիւն:

7. Սյլ և այլք. տեղեկութիւններ գիտութիւնից և արուեստից:

8. Խմբագրութեան պատասխաններ:

9. Յայտարարութիւններ:

«ԼՈՒՄԱՅ»-ին կաշխատակցին մեր հետեւեալ աշխատակիցները.— Օրնուարդ Աղանեան, Տ. Տ. Զապիշ Զիլինկարեան, Տիւրուհի Կոստանեան, պ. պ. Ասրիկ, Արշակ Զիլինկարեան, Արշակ Չոբանեան, Դար. Ենգիբարեան, Գրիգոր Վանցեան, Երուանդ Հաւագիդ, Իսահակ Յարութիւնեան, Իւրիյ Վիսկովսկի, Կարապետ Եզեան, Կարապետ Կոստանեան, Միլուս Բերքերեան, բժ. Մ. Արամեան, Միխայիլ Թամաշեան, Մկրտիչ Բարխուդարեան, Մկրտիչ Հազարեան, Մուրացան, Մուշկ Վ., ՄԱՐՏ, Յովհաննէս Յովհաննիսեան, Ն. Յարոյ, Նիկ. Բարսեղեան, Ջիւլիանգադի, Պատրիկ, Պերմ Պոռնեան, Սարգիս Մանասեան, Սեփական Դարբիդեան, Վրդանէս Փափագեան, Տ. Վ., Բաքերունի, Քենասարեան և այլն և այլն:

Տարեկան քաժանորդագիրն է Ռուսաստանում 8 ռուբլի, կես տարուանը՝ 5 ռուբլի, իւրաքանչիւր հաւարը՝ մի ռուբլի, իսկ Արսաստանում 27 Ժրանի:

Ովքեր արդէն բաժանորդ են զրուել վճարելով 6 ռ., պէտք է լրացնեն ուղարկելով մնացորդ 2 ռուբլին:

Բաժանորդագրութիւնն ընդունւում է Թիֆլիսում «Լումայի» խմբագրատանը Պօլիցէյսկի փողոց, 13 և Կենտրոնական գրավաճառանոցում. իսկ գաւառներում մեր գործակալների մօտ:

Յայտարարութիւնների տողը արժէ 10 կոպէկ:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունւում:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция е-жемѣсячнаго журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction du journal arménien „LOUMA“.

Խմբագիր Հրատարակիչ ԴԻՐՏ Ա. ԳԱԶ. ԱՂԱՆԵԱՆՅԱՆ